

kultura

obrazovanje

Erik Hobsbom i Terens Rejndžer (ur.)
IZMIŠLJANJE TRADICIJE

Edmund Lič
KULTURA I KOMUNIKACIJA

Zdenko Kodelja
LAIČKA ŠKOLA

Vintila Mihailesku
SVAKODNEVICA NIJE VIŠE ONO ŠTO JE BILA

Ranko Bugarski
NOVA LICA JEZIKA

Herman Bauzinger
ETNOLOGIJA

Mikel Asurmendi (ur.)
IDENTITET I NASILJE

Milka Ivić
RED REČI

Mark Ože
VARLJIVI KRAJ STOLEĆA

Fransoaz Eritje
DVE SESTRE I NJIHOVA MATI

Robert N. Bela
POGAŽEN ZAVET

Ž. Papić, L. Sklevicky (ur.)
ANTROPOLOGIJA ŽENE

Dejvid Kristal
SMRT JEZIKA

Ranko Bugarski
ŽARGON

Duška Klikovac
METAFORE U MIŠLJENJU I JEZIKU

Majkl Hercfeld
KULTURNA INTIMNOST

Dragan Vukotić
POD ZNACIMA NAVODA

Dušan Kecmanović
RACIONALNO I IRACIONALNO U NACIONALIZMU

Tomas Hilan Eriksen
ETNICITET I NACIONALIZAM

Teofil Pančić
ČUVARI BENGALSKE VATRE

Mark Ože
NEMESTA

Mark Ože
PRILOG ANTROPOLOGIJI SAVREMENIH SVETOVA

Ranko Bugarski
JEZIK I KULTURA

Džeremi Kembel
LAŽLJIVČEVA PRIČA

147 RANKO BUGARSKI jezik i kultura

ranko bugarski

jezik i kultura

iM

BIBLIOTEKA
XX VEK

147

Urednik
Ivan Čolović

Ranko Bugarski

JEZIK I KULTURA

Beograd
2005

Dr Ranko Bugarski, redovni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, objavio je veliki broj radova iz anglistike, opšte i primenjene lingvistike i sociolingvistike. U ovoj ediciji izašle su mu knjige *Lingvistika o čoveku* (1975,1983), *Jezik u društvu* (1986), *Jezik od mira do rata* (1995), *Lica jezika – sociolingvističke teme* (2001, 2002), *Nova lica jezika – sociolingvističke teme* (2002) i *Žargon – lingvistička studija* (2003). Čigoja štampa i Biblioteka XX vek zajednički su objavile njegova Sabrana dela u 12 knjiga (Beograd, 1996-1997). Predavao je na mnogim inostranim univerzitetima. Bio je potpredsednik Međunarodnog udruženja za primenjenu lingvistiku (Association Internationale de Linguistique Appliquée – AILA) i predsednik Evropskog lingvističkog društva (Societas Linguistica Europaea – SLE). Član je Evropske akademije nauka i umetnosti (Beč). U njegovu čast štampani su jedan internacionalni i jedan studentski zbornik radova: *History and Perspectives of Language Study – Papers in Honor of Ranko Bugarski*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2000; *Jezik, društvo, saznanje – Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*, Beograd: Filološki fakultet, 2003.

Korice
Ivan Mesner

Uvodna napomena

U ovoj knjizi okupljeni su tekstovi sa šireg područja jezika i kulture, nastali tokom poslednje dve godine. Po tematici, obimu i strukturi ona je slična dvema autorovim knjigama objavljenim u istoj ediciji: *Lica jezika – sociolingvističke teme* (2001,2002) i *Nova lica jezika – sociolingvističke teme* (2002). Svojom sadržinom ona je ipak potpuno nezavisna od ovih prethodnih publikacija (sa delimičnim izuzetkom XVI poglavlja, koje predstavlja nastavak ranijih istraživanja).

Prvi deo knjige donosi priloge posvećene razmatranju različitih aspekata jezika u kontekstu kulture i društva. Njegovu okosnicu čini uvodni niz poglavlja u kojima se sistematski tematizuje odnos jezika i kulture; tome su dodata dva ogleda na posebne teme. Drugi deo otvara blok tekstova o srpskohrvatskom jeziku i njegovim zvaničnim naslednicima, čiji je zajednički imenitelj težnja da se neobična sudbina ovog jezika osmotri i pokuša razumeti u teorijskim i delimično komparativnim koordinatama. Naredna tri poglavlja predstavljaju nastavak piščevih proučavanja žargona, obelodanjenih u njegovoj prethodnoj knjizi, takođe u ovoj ediciji: *Žargon – lingvistička studija* (2003). Potom slede četiri intervjua objavljena u istom dvogodišnjem periodu (kod kojih je, zbog ovdašnjeg "ubrzanja

istorije", posebno važno obratiti pažnju na datum prvobitnog štampanja). Ovaj deo knjige zatvara kratak tekst pisan nekoliko dana po ubistvu premijera Đinđića, još uvek vidno u šoku i neverici. A treći deo je produžetak bibliografije jugoslovenske sociolingvistike, štampane u *Licima jezika* i *Novim licima jezika* – ovog puta za godine 2002-2004.

S manjim izuzecima, ovu knjigu čine radovi koji nisu ranije objavljeni, bilo uopšte ili na našem jeziku. Veći deo poglavlja potekao je od predavanja na visokoškolskim kursevima i na seminarima, kao i od referata na naučnim skupovima. Prva tri teksta u drugom delu knjige, o zbivanjima u vezi sa srpskohrvatskim jezikom, izvorno su namenjena inostranoj stručnoj publici i objavljena na engleskom jeziku. Njih je autor za ovu priliku preveo i prilagodio, mestimično sadržinski a većim delom u pogledu pratećih bibliografija; uklonjena su neka ponavljanja, ali selektivno, kako bi se ipak očuvao integritet svakog poglavlja. Razlike u samom predmetu razmatranja, kao i u prvobitnom auditorijumu, izazvale su povremene neujednačenosti u jeziku i stilu izlaganja, koje – kako se autor nada – neće smetati čitaocu.

Bibliografska beleška na kraju knjige sadrži potpune podatke o poreklu i eventualnom ranijem objavljivanju svakog teksta.

Beograd, januara 2005. R. B.

Prvi deo

O JEZIKU U KULTURI I DRUŠTVU

I

JEZIK I KULTURA

1. Pristup temi

Složeni splet odnosa jezika i kulture pokriva ogroman i praktično nepregledan teren. Iako je sintagma koja povezuje ova dva pojma veoma popularna, pa se često javlja u stručnoj literaturi na raznim jezicima, još uvek nedostaju obuhvatni sintetički pregledi materije koja bi s punim pravom mogla da stane pod naslov ovog teksta. Razmatranje koje sledi nema ambiciju da bude takav pregled, ali se nudi makar kao nekakav početni orijentir za moguća dalja i dublja istraživanja mesta koje u kompleksu kulturnih fenomena pripada jeziku.

Da bi se i ovako ograničenom ispitivanju uopšte moglo pristupiti, neophodno je utvrditi neke radne definicije ključnih pojmova jezika i kulture, prikladne u naznačenom kontekstu. Stoga ćemo u narednim odeljcima ovog poglavlja, na krajnje sažet i gotovo leksikonski sveden način, najpre odrediti ova dva pojma uzeta ponaosob, a potom, u najopštijim crtama, i njihov uzajamni odnos. Posle ovog pojmovno-terminološkog i teorijskog uvoda uslediće niz poglavlja u kojima će ilustrativno, i bez pretenzija na potpuniji obuhvat, biti ukazano na neka od mnogobrojnih područja očitovanja veza između jezika i kulture. To često neće biti mnogo više od delimičnog registra odabranih tema i problema, a za šire analize i dodatne ilustracije čitaoci će

biti upućivani na srazmerno lako dostupnu literaturu, naročito onu izvorno objavljenu ili prevedenu kod nas.

2. Jezik

Ova reč ima više značenja, u rasponu od biološkog (mišićavi organ u ustima bez koga se ne bi moglo govoriti) do najšireg semiotičkog (bilo kakav sistem ili medijum simboličkog izražavanja i saopštavanja, što uz prirodni ljudski jezik uključuje npr. "jezik" pčela ili delfina, matematike, muzike, filma, signalnih uređaja, kompjutera, te razne formalne i programske sisteme izvedene iz prirodnog jezika). Za našu temu su, međutim, relevantna samo ona značenja koja se ovom terminu pridaju u lingvistici; njih možemo svrstati pod tri zaglavlja sa opadajućim stepenom apstrakcije, kako sledi.

1 – Čoveku svojstvena sposobnost društvenog opštenja putem artikulisanog sistema verbalnih znakova koji omogućuje oblikovanje misaonih sadržaja i njihovo prenošenje u vidu suvislih govornih poruka. Neophodan preduslov organizovanog društvenog i duševnog života, jezik suštastveno obeležava čoveka kao ljudsko biće, kao člana društvene zajednice i kao pojedinca. Filogenetski razvoj jezika neodvojiv je od evolucije čoveka i tekao je naporedo sa prelaskom na dvonožan hod, okupljanjem u društvene grupe zasnovane na radu uz pomoć alatki, razvitkom sposobnosti apstraktnog mišljenja i upotrebe simbola i drugim procesima čiji je proizvod *Homo sapiens*. Sve ljudske grupe odvajkada se služe jezikom, a sposobnost usvajanja i upotrebe ovog složenog sistema znakovne komunikacije u punoj meri poseduju i svi normalni pojedinci, bez obzira na rasu, kulturu, uslove života ili stepen inteligencije. Iako genetski utemeljena, ova specifično ljudska moć ne

može se ostvariti bez bitnog posredstva sredinskih činilaca: svakom detetu je dato da progovori, ali ono to uvek čini na posebnom jeziku svoje sredine, koji za razliku od opšte jezičke sposobnosti nije urođen, nego se usvaja samo u okruženju onih koji njime već govore.

Pored ključne uloge koju igra u mišljenju, spoznavanju i tumačenju stvarnosti, jezik u svim društvima obavlja niz kulturnih, estetskih, obrednih i drugih funkcija, ali njegov temeljni i najobuhvatniji zadatak, kome je saobražena i njegova osnovna struktura, jeste da služi kao prikladno sredstvo društvene interakcije i komunikacije. U tom cilju se apstraktni sistem jezika materijalizuje kako bi bio dostupan čulima, manifestujući se primarno u govoru, sekundarno u pisanju i marginalno u gestovima gluvonemih.

Jezik je hijerarhijski ustrojena struktura koja povezuje planove zvuka i značenja (izraza i sadržaja) preko nekoliko jezičkih nivoa od kojih svaki sadrži inventar jedinica i pravila njihovog kombinovanja. Kombinacije jedinica nižeg nivoa daju jedinice sledećeg višeg nivoa, pa se foneme/grafeme (jedinice glasovne odnosno grafičke strukture) kombinuju u morfeme (najmanje jedinice jezičke forme snabdevene značenjem), morfeme se kombinuju u reči, reči u sintagme a sintagme u rečenice. Pravila koja upravljaju ovim kombinovanjem čine gramatiku. Ovakva opšta struktura čini od jezika ekonomičan sistem; polazeći od malog broja glasovnih jedinica, prelamanjem kroz navedene nivoe na izlazu se dobija neograničen broj rečenica, pri čemu uvek nove kombinacije istih elemenata omogućuju neprekidno uobličavanje i izražavanje novih sadržaja svesti. Ovo stvaralačko svojstvo jedno je od glavnih obeležja kojima se ljudski jezik izdvaja iz sistemā animalne komunikacije.

2 – Svaki poseban pojavni oblik jezika pod 1, tj. svaki konvencionalni sistem znakova koji pripada određenoj za-

jednici, zadovoljavajući njene potrebe u komunikaciji i stvaralaštvu (npr. srpski, francuski, japanski jezik). Broj jezika u svetu ne može se precizirati jer ih često nije lako razgraničiti ni međusobno ni od njihovih dijalekata. Procenjuje se da ih danas ima oko 6.000, većinom nepisanih idioma malih zajednica kojima preti gašenje tokom ovog veka. Međusobno se veoma razlikuju po broju govornika, rasprostranjenosti, funkcionalnoj izgrađenosti i društvenom statusu, ali svaki od njih načelno odgovara potrebama i mogućnostima kulture čiji je nosilac, pa je neopravdana podela na primitivne i razvijene jezike. Jezici se klasifikuju prema poreklu (genetski), prostoru (arealno), strukturi (tipološki) i funkcijama (sociolingvistički). Podložni su kako sinhronijskim varijacijama (teritorijalnim, socijalnim i funkcionalnim) tako i stalnim dijahronijskim promenama na svim nivoima strukture.

Jezici služe i kao znaci raspoznavanja, kao važni simboli etničke, nacionalne, konfesionalne, profesionalne ili neke druge grupne pripadnosti, pa se uz njih vezuju kolektivne emocije i subjektivni vrednosni sudovi, usled čega oni lako postaju znamenja nacionalne emancipacije ali i objekti nacionalističke manipulacije. Ispod jezičkih razmirica po pravilu se kriju dublji društveni sukobi. Mnoge zajednice, kao i brojni pojedinci u njima, odlikuju se višejezičnošću, koja je u današnjem svetu pre pravilo nego izuzetak. Pored prirodnih, postoje i veštački ili planski jezici za međunarodnu komunikaciju, tipa esperanta.

3 – U užem i specijalizovanom smislu, bliskom pojmovima jezičkog varijeteta, stila i žargona, skup jezičkih sredstava karakterističan za pojedine društvene grupe, epohe, profesije i žanrove, te za pojedince (npr. jezik omladine, romantizma, novinarstva, bajke, Ive Andrića).

3. Kultura

"*Kultura* je jedna od dve-tri najkomplikovanije reči engleskog jezika", ocenio je u svom poznatom pojmovniku ključnih reči iz oblasti kulture i društva britanski istoričar književnosti i kulturolog Rajmond Vilijams (Williams 1983:87). A američki antropolozi Alfred Krouber i Klajd Klakhon su u svojoj takođe zapaženoj studiji još 1952. godine analizirali i klasifikovali čak 164 osnovne definicije kulture sadržane u antropološkoj i sociološkoj literaturi počev od 1871. godine (Kroeber /Kluckhohn 1952). Lako je zamisliti koliko je ovaj broj povećan u proteklom poluveku. Ali već i ova dva navoda dovoljno jasno pokazuju da je pojam kulture, kao jedan od temeljnih u životu čoveka, uistinu kompleksan i teško uhvatljiv, u meri koja izmiče preciznom i nedvosmislenom definisanju. Srećom, za potrebe ovog rada biće dovoljna neka sasvim opšta određenja.

Na prvom mestu treba predupred iti moguće nesporazume isticanjem da ovde nije reč o svakodnevnom poimanju kulture u vrednosnom ili bontonskom smislu znanja, stavova i ponašanja, kao kada se govori o "kulturnim" i "nekulturnim" sredinama, pojedincima ili postupcima. Naprotiv, mi imamo na umu u nauci prihvaćeno antropološko shvatanje kulture kao načina života (uz sve što ovo podrazumeva, a što će u nastavku biti u glavnim crtama specifikovano). U ovom pak smislu, pošto svako pripada nekoj kulturi, ili nekim kulturama, naprosto se mora biti "kulturan" i nikako se ne može biti "nekulturan". (Upor. Bugarski 1997a, pogl. 23, odakle su u proširenom obliku prenete neke od ovih uvodnih odredbi).

A šta se sve obuhvata najširim tumačenjem kulture kao načina života? Tu ćemo poći od fundamentalne podele čoveku znanog univerzuma na svet prirode (to je sve što po-

stoji pre čoveka i nezavisno od njegove volje) i svet kulture (koji uključuje sve što je čovek stvorio i što može da zamisli). Da damo samo jedan prost primer ovakvog razlikovanja, činjenica da čovek jede i pije pripada biologiji, ali šta, kada i kako neko jede i pije stvar je kulture. Posebno treba naglasiti da ovaj potonji svet kombinuje realno s imaginarnim: kultura nije samo ono što radimo i stvaramo, nego i ono što zamišljamo, čemu se nadamo i o čemu sanjamo.

Svet kulture može se dalje uslovno podeliti na dve prostrane oblasti, materijalnu i duhovnu – a na ovom mestu moramo u razmatranje uvesti i pojam civilizacije. Njime se takođe nekada pokrivaju oba ova područja, ali ako se ta dva pojma iole dosledno razlikuju, onda je težište civilizacije ipak na materijalnoj strani, u tehnološkim i informacijskim datostima i mogućnostima društvenih zajednica, dok je kultura pretežno u sferi duhovnog, gde se može razložiti u komponente kao što su način društvenog života, komunikacija, rad i stvaralaštvo. Prema nekim shvatanjima, civilizacija je sve ono što unepređuje život jednog kolektiva i tako je podložno stepenovanju, pa ima smisla govoriti o razvijenim i manje razvijenim civilizacijama, dok kultura predstavlja nemerljivu duhovnu suštinu od trajne vrednosti za njegove članove, koja otuda nije pitanje razvojnog stepena date zajednice. "Civilizacija kao celina napreduje; kultura nastupa i nestaje", kaže Sapir (1984:102).

U ovom okviru pojam civilizacije se zapravo protivstavlja predstavama o varvarstvu kao nekom prethodnom i primitivnom stanju, što nije slučaj sa kulturom. Prve civilizacije dolaze kasno u evoluciji modernog čoveka, ali je on i znatno pre toga morao posedovati nekakvu kulturu. Ova razlika nalazi izvesnu podršku i u etimologiji, jer reč *kultura* (lat. cultūra 'sađenje, obrađivanje') upućuje na nego-

vanje, u poljoprivrednom, biološkom ili nekom od izvedenih značenja, dok reč *civilizacija* (lat. cīvis 'građanin') ukazuje na specifičnosti urbane kulture, na gradski život sa njemu svojstvenom organizacijom. (Leksikonski sažeti detalji o različitim shvatanjima ovih pojmova kroz istoriju i o njihovom preplitanju mogu se naći pod odgovarajućim odrednicama u Williams 1983 i Heršak 1998; upor. i Bratanić 1991:34-36, a za nešto širu raspravu Benvenist 1975 i Stojković 1993:48-56).

Sa ovog stanovišta kultura bi se mogla odrediti kao, u suštini, zbir različitih normi ponašanja, verovanja, načina opštenja, sistema vrednosti – svih onih istorijski izraslih eksplicitnih i implicitnih životnih obrazaca koji u svako vreme deluju kao potencijalni vodiči u delatnostima i ponašanju ljudi kao članova društvenih zajednica, ulazeći u temelje njihovih institucija i njihovog pogleda na svet.

Ipak ostaje legitimno govoriti i o kulturi u širem smislu, koja podjednako obuhvata kako materijalna tako i duhovna dobra jedne zajednice, iako možda sa nešto drukčijim naglaskom nego kad se govori o civilizaciji. Tada je pak sasvim izvesno da je reč o kulturi u sva tri za nas relevantna značenja: *antropološkom*, koje se tiče načina života; *civilizacijskom*, koje se usredsređuje na fizički i umni rad i na stvaralaštvo kao njegov proizvod; i *bihejvioralnom*, koje obraća pažnju na obrasce ponašanja. Sledeće jezgrovito određenje iz jednog dokumenta Uneska iz 1995. godine na neki način obuhvata, ili bar podrazumeva, sve ove komponente: "Kulturu čine vrednosti, verovanja, jezici, nauke i umetnosti, tradicije, institucije i način života kojima se jedna ličnost ili grupa izražavaju, ostvaruju i razvijaju". I ova je definicija, dakako, samo jedna od mnoštva mogućih, a mi je ovde ilustrativno navodimo jer potiče od organizacije nesumnjivo merodavne u ovoj oblasti.

Za nas je, međutim, bitno to što u sva tri malopre navedena pravca nezaobilazan činilac kulture jeste *jezik*. Sva kultura je nastala iz čovekove jedinstvene sposobnosti stvaranja i upotrebe simbola; "bez simbola ne bi bilo kulture, i čovek bi bio samo životinja a ne ljudsko biće", kaže američki antropolog Lesli Vajt (1980:270). A upravo je jezik osnovni simbolički sistem koji je on razvio tokom svoje evolucije. (O ulozi i razvoju simboličke funkcije kod *Homo sapiensa* v. kod nas Ivić 1978).

4. Kultura i jezik

Kao opšte kategorije, kultura i jezik se uzajamno podrazumevaju, jer nema kulture bez jezičkog izraza, niti pak ima jezika bez kulturnog sadržaja. Ali na nivou pojedinačnih kultura i jezika ovakva podudarnost, iako moguća i česta, nije nužna: kao što ćemo videti, jedna kultura može da se ostvaruje u više jezika, i obrnuto, jedan jezik može da bude nosilac više kultura. Prema jezgrovitoj formulaciji Dubravka Škiljana,"svaka kultura mora posjedovati jezik i svaki jezik mora imati 'iza' sebe i 'u' sebi kulturu, ali ne mora svaka kultura imati *svoj*, samo sebi svojstven, jezik, niti svaki jezik,mora imati *svoju* kulturu" (1991:153).

Pristupajući razradi ove generalne postavke, najpre ćemo donekle da problematizujemo navedeni kategorijalni odnos, i to polazeći od same sintagme u glavnom naslovu ove rasprave. U antropologiji, pa i u antropološkoj lingvistici, bezmalo je aksiomatski prihvaćen stav da je jezik deo kulture. Ali otkud onda toliko zbornika, studija, časopisa i naučnih skupova sa upravo tim naslovom? Ako je jezik već deo kulture, zašto njegovo stavljanje u isti red s njom ne deluje pleonastično, tj. zašto se ne kaže, na primer, "jezik i ostatak kulture", kako bi se pri pomenutom stanovištu strogo uzev

moralo reći? Ili, drukčije rečeno, ako je jezik samo jedan od kulturnih sistema (pored obreda, mita, religije, muzike, slikarstva i drugih), zašto se upravo on izdvaja od svih njih i prema kulturi postavlja u naporedan a ne inkluzivan odnos?

Da bismo odgovorili na ova pitanja, moramo na jednom dubljem nivou osvetliti prvo prirodu same kulture, a onda i položaj jezika u njoj. Ovde je od najveće važnosti sagledanje da je kultura u suštini sistem za organizovanje i usmeravanje ljudskog istustva, pri čemu pojedine kulture na različite načine uprošćavaju – pa time, unekoliko, i iskrivljeno predstavljaju – ukupni svet stvarnosti. Tako svaka kultura obrazuje specifičan okvir unutar kojeg se interpretiraju odabrani spoljni znaci "realnosti". A osnovni mehanizam za ovu interpretaciju jeste jezik – koji, međutim, ima i bitnu dodatnu ulogu koja iz toga izrasta. Jezikom čovek odvajkada tumači prirodu i uobličava kulturu kao svoj sopstveni, ljudski svet, pri čemu između jezika i kulture postoji stalna interakcija na raznim planovima. Sva je kultura stvorena zahvaljujući jeziku, kroz jezik, a u velikoj meri i *u* jeziku; a kako nas opominje Edvard Sapir, vrata svake kulture otvaraju se ključem njenog jezika. Ovo pak znači da jezik nije samo statički referentni okvir kulture, sistem za njenu interpretaciju, nego i njen dinamički konstitutivni princip. Na taj način naš doživljaj sveta je uslovljen kulturom, dok je ona sama uveliko profilisana jezikom. Sa svoje strane, kao preduslov i tvoritelj kulture, jezik se oblikuje upravo po meri njenih potreba i mogućnosti. Tako kultura i jezik u stalnom sadejstvu formiraju i menjaju svet u kojem žive ljudske zajednice, i sami se izgrađujući u tom procesu.

Sledeće pitanje koje traži odgovor jeste zašto je upravo jeziku pripala ova povlaštena uloga. Tu možemo da kažemo, sasvim kratko, da je jezik najrazuđeniji, najizgrađeniji

i najtešnje strukturiran od svih kulturnih sistema. Njegova formalna obeležja kao hijerarhijski ustrojene strukture jedinica i pravila za njihovo kombinovanje na raznim nivoima, o kojima smo govorili u 2. odeljku ovog teksta, učinila su ga najpodesnijim medijumom i mnogih drugih sistema, kao i kulture u celini. Zaključujemo da je jezik integralan ali veoma specifičan deo kulture, i takav status mu se neformalno priznaje uobičajenom naslovnom sintagmom od koje je počeo ovaj osvrt.

Prethodno razmatranje odnosilo se na kategorijalni plan, gde se kultura i jezik posmatraju kao opšti fenomeni svojstveni čoveku i neodvojivi od same njegove prirode, a u okviru koncepta koji se često naziva univerzalističkim. Sa ovog plana sada "silazimo" na nivo konkretnih realizacija, gde su u fokusu kulture pojedinih društvenih zajednica, odnosno sociokulturni sistemi, i s njima manje ili više "upareni" posebni jezici; ovaj pristup nekada ide pod imenom relativizma. Tu za početak moramo reći da je veza između pojedinačnih kultura i odgovarajućih jezika načelno veoma čvrsta, utoliko što oni izrastaju zajedno, uzajamno se pothranjujući; ipak, ona nije nužno konstantna niti neraskidiva, već je podložna raznim varijacijama i promenama.

Iako, kako ćemo videti u narednom poglavlju, ni jezike ni kulture nije lako međusobno razgraničavati i prebrojavati, šematski se mogu uspostaviti sledeći odnosi. Odnos tipa jedan prema jedan, gde uz neku datu kulturu ide samo njen jezik i obrnuto, uz jedan jezik samo njegova kultura, veoma je čest, naročito ali ne isključivo kod manjih zajednica (npr. od velikih je karakterističan japanski slučaj). Ali ima i mnoštvo primera odsustva ovakve korespondencije, i to u oba smera. Tako je Balkansko poluostrvo kulturno znatno homogenije nego jezički, a finska kultura mnogo je bliža onoj drugih evropskih nordijaca nego što

je finski jezik blizak švedskom, norveškom i danskom. Još je izrazitiji raskorak kod orijentalne kulture u njenoj bliskoistočnoj verziji, čija tri jezika nosioca – arapski, turski i persijski – pripadaju trima veoma različitim jezičkim porodicama (semitskoj, turkijskoj i indoevropskoj). Nasuprot ovome, engleski jezik s manjim varijacijama opslužuje prilično različite kulture od SAD i Kanade preko Velike Britanije do Australije, a slično važi i za druge svetski raširene jezike (npr. za španski u Španiji i u latinskoj Americi).

Mogućnost da genetski udaljeni jezici učestvuju u istoj kulturi, a da isti jezik služi različitim kulturama, nalazi svoje objašnjenje u nejednakim stepenima "kulturne osetljivosti" na skali jezičkih nivoa. Naime, rečnik jednog jezika dosta verno odražava kulturne datosti i potrebe zajednice koja njime govori, ali se takva usklađenost u mnogo manjoj meri nalazi kod gramatičkih sistema, koji su stabilniji i merodavniji deo jezičke strukture. Dublji identitet jednog jezika ne ogleda se toliko u prirodi sadržaja koje on izražava, i koji su registrovani u rečniku, koliko u osobenom načinu njihovog izražavanja, što je stvar gramatičke forme. Ovo znači da jezici i kulture, koliko god njihova sprega mogla biti intimna, ovu duguju zajedničkom razvoju, a ne nekoj inherentnoj uzročnoj povezanosti. Ta veza je, dakle, istorijska a ne organska. Posebno se ne mogu uspostavljati globalne korelacije između vrste društvene zajednice i tipa jezičke strukture – na primer, tako da bi stočarskim kulturama odgovarala jedna vrsta glasovnih i gramatičkih sistema, a urbanim društvima neka druga vrsta.

U današnjem svetu, naročito u njegovim razvijenijim delovima, fenomen kulture ispoljava se na različitim stepenima, u rasponu od lokalne ili regionalne, preko nacionalne, do internacionalne ili čak svetske kulture, o kojoj svedoči i noviji pojam planetarne kulture. Često se sreću i

razne druge podele: prema civilizacijskom nivou, na primitivne i razvijene kulture; prema tipu proizvodnje i društvene organizacije, na poljoprivredne, industrijske i postindustrijske kulture; potom na usmene i pismene, ili ruralne i urbane kulture, pri čemu ove potonje obuhvataju i ceo niz subkultura; itd. Umesto daljeg nabrajanja odmah ćemo da kažemo ono što je za nas ovde najvažnije, a to je da u svim pomenutim i mnogim drugim dimenzijama diferenciranja kulture jedan od bitnih indikatora jeste opet – jezik. Tako osobenosti lokalne ili regionalne kulture čuvaju svoj izraz u lokalizmima, regionalizmima i dijalektizmima narodnog jezika, dok na drugom kraju internacionalna kultura i savremena tehničko-tehnološka civilizacija ostavljaju svoj beleg u opštoj leksici, stručnim terminologijama i frazeologiji standardnog jezika. Analogno funkcioniše cela skala jezičkih varijeteta, od lokalnih govora, preko nacionalnih jezika, do prirodnih ili veštačkih jezika međunarodne komunikacije. A moderni standardni odnosno književni jezici raslojavaju se po linijama razgraničenja između socioekonomskih, obrazovnih, profesionalnih, uzrasnih i drugih grupa, čije posebne potrebe takođe jezički obeležavaju datu kulturu – u vidu raznih sociolekata, funkcionalnih stilova, stručnih jezika, žargonā itd. Tako se različiti aspekti kulture odražavaju u jeziku, ali i jezik doprinosi njihovom izdvajanju, definisanju i prihvatanju unutar šireg kolektiva.

Ovim smo u skici zaokružili predmet ispitivanja ovog odeljka, usklađujući ga uz to sa prethodno naznačenim opadajućim nivoima apstrakcije: najpre kultura i jezik u opštem smislu, potom pojedine kulture i jezici, i najzad podkulture s odgovarajućim podjezicima. Neke od ovde samo dotaknutih pojava biće, uz drugu materiju, nešto šire predstavljene u narednom poglavlju. Pre toga, među-

tim, posvetićemo nešto pažnje specifičnoj ulozi pisma i pismenosti u razvoju i promenama kulture, da bismo poglavlje okončali letimičnim pogledom na naučno proučavanje jezika i kulture.

* * *

Jezik je biološka datost, a pismo je kulturni proizvod. Dok je sposobnost upotrebe prirodnog jezika među bitnim definišućim atributima vrste *Homo sapiens,* pa nema čoveka bez jezika, pismo je neobavezan i srazmerno kasni izum nekih ljudskih grupa. Ovo znači da čovek postoji i pre i bez pisma – doduše, možda ne kao civilizovani čovek. U skladu s početnim postavkama ovog poglavlja o prirodi jezika, kulture i civilizacije, kultura je starija i raširenija od pisma, pa tako nekada slobodno govorimo o preistorijskim ili čak primitivnim kulturama, koje ne poznaju veštinu pisanja. S druge strane, civilizacija i pismo se uzajamno podrazumevaju, bar u načelu, jer se počeci urbanog života, sa njemu svojstvenim složenim oblicima socijalne organizacije, istorijski podudaraju i prožimaju sa razvojem pismenosti. Može se, dakle, reći da je pismo svojevrsna vododelnica između zaostalih zajednica i civilizovanih društava.

O glavnim obeležjima i funkcijama pisma, njegovoj evoluciji i značaju za život čoveka, uključujući i raznolike kulturne kontekste u kojima je dolazilo do nastanka, prilagođavanja i usavršavanja različitih sistema pisanih simbola, podrobnija obaveštenja mogu se potražiti u knjizi pod Bugarski (1997b). Tamo je dat i izbor internacionalne literature; za ovu svrhu v. naročito Kristal (1996, V deo). U ovoj prilici kratko ćemo ukazati samo na neke aspekte te problematike, posebno relevantne za našu temu, da bismo potom naznačili i neke puteve danas aktuelnog razvoja kul-

turno uslovljene tehnologije pisanja, o kojima se u navedenoj knjizi manje govorilo.

Pre svega, valja makar i sasvim uopšteno istaći nezamenljivu ulogu pisanja u izrastanju, konsolidovanju i transmisiji kulturnih sistema u poređenju sa oralnim kulturama, čime se otvaraju i mogućnosti za dublje razumevanje sveta koji datu kulturu okružuje, ali i samog jezika kojim se ona izražava. Mnogobrojna pisma kojima je prošarana naša planeta mogu se posmatrati kao kodovi kojima se ispisuju pojedine kulture. Pri tome svakoj od njih odgovara sistem pisanja koji je ona iznedrila, ili pak preuzela sa strane i prilagodila svom jeziku i svojim potrebama. Pisanje nije neki jednoobrazan i nepromenljiv mehanizam za beleženje bilo kojeg govora, nego društvena praksa povezana sa kulturnim vrednostima kao sto su kolektivno pamćenje, tradicija i etnokulturni identitet. I sadržina i oblici pisanja variraju od jedne kulture do druge, kao i od jednog perioda do drugog u životu iste kulture.

Ako se ima u vidu ova fundamentalna empirijska činjenica, svako apriorno uporedno vrednovanje postojećih sistema pisanja pokazuje se veoma problematičnim. Nema, naime, jednostavne skale niti neprikosnovenog merila za takav poduhvat. Gledano tipološki i dekontekstualizovano, često se iznosi tvrđenje da je alfabetski princip u nesumnjivoj prednosti nad ideografsko-logografskim i silabičkim sistemima, budući daleko najjednostavniji, najekonomičniji i najefikasniji. Međutim, prirodni jezici, pa ni njihova konvencionalna pisma, nisu matematički ili logički sistemi koji bi se mogli vrednovati isključivo po ovakvim apstraktnim parametrima. Čisto lingvistička merila kvaliteta pisama u celini ipak ustupaju pred onim vanjezičkim – istorijskim, kulturnim, civilizacijskim, religijskim i drugim, uvek vezanim za specifične prilike pojedinih zajednica. Uz

to važnog udela ima i strukturni tip njihovih jezika, jer ne odgovara svaki sistem pisanja svakom jeziku: strukturi kineskog, na primer, primeren je logografski, japanskog silabički, a indoevropskim jezicima – alfabetski princip u pismu.

Iz ovih razloga bilo bi nerealno očekivati da će proces alfabetizacije, koji je tokom vekova osvojio ceo zapadni svet, ozbiljnije da zahvati i velike kulture istoka, kao što su japanska i posebno kineska. Ako su zapadna društva već neraskidivo vezana za svoja estetski ogoljena alfabetska pisma, analogna prava moraju se priznati i visoko razvijenim drevnim civilizacijama istoka, sa drukčije ustrojenim sistemima pisanja, raskošne lepote i snažne kulturne i verske simbolike. Odista je teško verovati da će se Arapi, Jevreji, Kinezi ili Japanci ikada odreći svojih tradicionalnih pisama, u kojima su njihove kulture tako čvrsto ukorenjene, i prihvatiti – osim alternativno, i za ograničene svrhe – alfabetizaciju kao praktičnije rešenje...

I još samo nešto o uticaju tehničkih inovacija. Tokom poslednjeg stoleća moderna tehnološka sredstva su dovela do pojave tzv. sekundarne usmenosti – obnovljenog i pojačanog oralnog komuniciranja u krilu pismenih zajednica. Telefon, telegraf, radio, televizija, a danas naročito elektronski posredovana komunikacija putem Interneta, umanjili su potrebu za nekima od tradicionalnih oblika pisanja. Ovaj proces, motivisan praktičnim obzirima kao što su ekonomičnost, brzina i široka dostupnost novih načina opštenja, bio je stepenast, premda ne nužno i jednosmeran. Tako je poslovna i privatna korespodencija, i sama u suštini surogat neposredne komunikacije licem u lice, svojevremeno značajno redukovana uvođenjem telefona, koji je potom počeo da se povlači pred elektronskom poštom, da bi u naše dane povratio nešto prostora zahvaljujući širenju mobilne telefonije.

Ovakav razvoj događaja uveliko je relativizovao konvencionalne predstave o razlikama između govorenog i pisanog jezika, na razne načine kombinujući prototipska obeležja jednog i drugog. Ovo je najizrazitije u slučaju globalne komunikacijske mreže, koja je oblikovala samosvojan verbalni medijum po sopstvenoj meri. Jezik Interneta – elektronski, globalan i interaktivan – analitičarima se prikazuje kao medijum naročitog formalnog profila i specifičnih funkcionalnih karakteristika. To nije prosto nova forma pisanja ili govora, niti nekakav njihov proizvoljan hibrid, nego nešto treće, s njima paralelno. (O lingvističkim osobenostima jezika na Internetu v. kod nas Radić 2000, a šire u Crystal 2001).

Pretežna anonimnost i depersonalizovanost poruka na mreži uz to podstiče ležerniji odnos prema upotrebljenim jezičkim sredstvima, od leksike i frazeologije do sintakse i interpunkcije. Tim putem jezički standard lako klizi u substandard, pa i žargon; a kad je reč o jezicima čije se ortografije služe dijakritičkim znacima, kakav je srpskohrvatski pisan latinicom, rutinsko izostavljanje dijakritika "globalizuje" nacionalne jezike na način koji može ugroziti jezički i nacionalni identitet njihovih govornika (na što upozorava Škiljan 2002:290-292). Ukupni rezultat jeste da pisanje u rastućoj meri ispoljava svojstva neformalnog govora.

Koliko se brzo menjaju ustaljene navike u pogledu čitanja i pisanja kao jasno razgraničenih aktivnosti možda najbolje pokazuje hipertekst, koji briše granicu između pisca i čitaoca time što ovog drugog promoviše u koautora, nudeći mu mogućnost da po svojoj volji premešta ili dopisuje delove teksta. Time se, između ostalog, u pitanje dovodi i sam pojam autorstva – a, da uzgred dodamo, i autorskih prava.

Iz rečenog proističe opšti zaključak da je pismo kulturno zavisna varijabla, a ne tek način grafičkog (i statič-

kog) reprezentovanja govornih poruka. Pri tome su vrste i obim pismenosti uslovljeni prirodom svake kulture ponaosob: nemaju sve zajednice izraženu potrebu za pismenošću, ili pak nju ispoljavaju samo njihovi manji segmenti. Stoga se pojava ograničene pismenosti u dominantno usmenim kulturama mora razlikovati od situacije u autentično pismenim kulturama, gde su – naročito zahvaljujući svojevremenom izumu i širenju štamparske tehnike – opismenjeni skoro svi njihovi članovi,ili bar ubedljiva većina njih. (Više o definiciji pismenosti i njenom novovekom rasprostiranju, praćenom društvenim stigmatizovanjem nepismenosti, v. u Bugarski 1997b, pogl. 7).

* * *

I na kraju, kojoj nauci pripada polje proučavanja mnogostrukih veza između jezika i kulture? Na ovo pitanje nema kratkog i jasnog odgovora. Oblast kulture toliko je razlivena, i sama po sebi i u vezi s jezikom, da nema jedne discipline koja bi mogla pretendovati da sve to pokrije. Pojedina tematska čvorišta iz tog širokog opsega mogla bi spadati u nadležnost antropološke lingvistike, kulturne antropologije, sociologije jezika, socijalne psihologije, kulturologije i drugih interdisciplinarnih naučnih područja (što će se jednim delom videti i iz narednih poglavlja ove knjige). Ipak, odrednica na koju se u ovom kompleksu najčešće nailazi jeste *etnolingvistika*, s tim što ovaj ne sasvim prikladni termin zahteva objašnjenje. Naime, on etimološki upućuje na spregu između etnosa i jezika, što valja precizirati napomenom da je zapravo reč o kulturi tog etnosa, pri čemu se još po pravilu ne misli na tzv. visoku ili elitnu nego na tradicijsku ili narodnu kulturu. Dakle, stvarni predmet etnolingvistike jeste odnos između jezika i narodne kulture.

Drugo je pitanje šta se upravo podrazumeva pod ovim potonjim pojmom – i od toga su zavisili različiti pravci istraživanja koja su obavljana pod ovim zaglavljem. U evropskoj misaonoj tradiciji koja se vezuje uz Herdera i fon Humbolta težište je bilo na pretežno spekulativnom razmatranju veza između maternjeg jezika neke zajednice, njenog mentaliteta i pogleda na svet, koje će potom određenije obrise dobiti u SAD, u okviru Sapir-Vorfove hipoteze o jezičkoj relativnosti. Na američkom tlu pod imenom etnolingvistike često su se odvijala, kao i drugde po svetu, antropološka i etnografska proučavanja domorodačkih zajednica, u domenima kao što su narodne taksonomije biljaka ili bolesti, terminologija srodstva, nazivi za boje i jezički tabu.

U slovenskom svetu, uključujući i naše krajeve, krug etnolingvističkih proučavanja najčešće je još širi, pa se pod tu etiketu neretko podvode svi aspekti veza između jezika i tradicijske kulture, naročito duhovne, te narodnog stvaralaštva, što obuhvata mitologiju i religiju, verovanja, običaje, folklor i umetnost. (Reprezentativan pregled daje Tolstoj 1995, naročito u poglavlju "Etnolingvistika u krugu humanističkih disciplina", 31-46). Tako se etnolingvistika preplиće sa nizom naučnih oblasti, od etnologije i etnopsihologije do dijalektologije, etimologije i istorije jezika. Ovaj naziv se nekada odnosi i na zapisivanje zanatske i druge narodne terminologije, a pristaje i nekim drugim domenima – recimo, proučavanju jezičkog izraza savremenih subkultura i paraknjiževnih žanrova, od sportskog navijanja i novokomponovane narodne muzike do čitulja i krajputaša (upor. npr. Čolović 2000 i druge knjige istog autora).

Zaključujemo, dakle, da je etnolingvistika veoma heterogena nauka (bolje rečeno, rastresit skup istraživačkih usmerenja), što je nužan odraz dimenzija i razuđenosti njenog potencijalnog predmeta – jezika u kontekstu kulture.

LITERATURA

Benvenist, E. (1975). Civilizacija: prilog istoriji reči. *Problemi opšte lingvistike*. Beograd: Nolit, 255-263.

Bratanić, M. (1991). *Rječnik i kultura*. Zagreb: Biblioteka SOL.

Bugarski, R. (1997a). *Jezik u kontekstu*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 8). /Pogl. 23: Kultura u jeziku i jezička kultura, 244-249/.

Bugarski, R. (1997b). *Pismo*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 10). /Pogl. 7: Pismenost, 124-156/.

Crystal, D. (2001). *Language and the Internet*. Cambridge: CUP.

Čolović, I. (2000). *Divlja književnost*. Drugo izdanje. Beograd: Biblioteka XX vek.

Heršak, E. (1998). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti/Školska knjiga.

Ivić, I. (1978). *Čovek kao animal symbolicum*. Beograd: Nolit.

Kristal, D. (1996). *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit.

Kroeber, A. L./C. Kluckhohn (1952). *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York: Vintage Books.

Radić, B. (2000). Osobine diskursa na Internetu u engleskom i srpskom jeziku. *Godišnjak Filozofskog fakulteta*, Novi Sad, XXVIII, 99-114.

Sapir, E. (1984). *Ogledi iz kulturne antropologije* (ur. R. Bugarski; drugo, dopunjeno izdanje). Beograd: Prosveta.

Stojković, B. (1993). *Evropski kulturni identitet*. Niš: Prosveta/Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Škiljan, D. (1991). Jezik, kulturni identitet i prevođenje. *Prožimanje kultura i jezika* (ur. M. Andrijašević/Y. Vrhovac). Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 151-157.

Škiljan, D. (2002). *Govor nacije – jezik, nacija, Hrvati*. Zagreb: Golden Marketing.

Tolstoj, N. I. (1995). *Jezik slovenske kulture*. Niš: Prosveta.

Vajt, L. (1980). Simbol – poreklo i osnova ljudskog ponašanja. *Psiholingvistika* (ur. R. Bugarski), *Radio Beograd – Treći program*, 44, 261-275.

Williams, R. (1983). *Key Words: A Vocabulary of Culture and Society*. Rev. edn. London: Fontana.

II

JEZIČKA I KULTURNA RAZNOLIKOST ČOVEČANSTVA

Raznolikost ljudskih zajednica, njihovih ustanova, običaja i vrednosti, postoji odvajkada, a u poslednje vreme, kao svojevrsna protivteža aktuelnim procesima modernizacije i globalizacije, postala je udarna tema u proučavanju društva, kulture i jezika. Odavno priznata i naglašena u socijalnoj antropologiji i antropološkoj lingvistici, raznolikost je danas jedna od ključnih preokupacija sociološke, kulturološke i politikološke literature, a njeno očuvanje je ideja-vodilja Evropske unije, Saveta Evrope i drugih međunarodnih institucija i njihovih dokumenata. (Šire o ovome v. u poglavlju VII niže). Ne ulazeći u pojedinosti kampanja za podršku različitim, naročito ugroženim jezicima i kulturama u Evropi i drugim delovima sveta, u njihove institucionalne oblike, metode ili motive, u ovom poglavlju samo ćemo da predočimo nešto od jezičkog i kulturnog šarenila naše planete.

Pre svega, koliko uopšte ima na svetu jezika, a koliko kultura? Na ovo pitanje ne može se dati precizan odgovor, jer su granice između jezika, a pogotovo kultura, često toliko fluidne da je svako prebrojavanje većinom samo uslovno, a neretko i nemoguće. Jezike je teško brojati jer ne postoje opšteprihvaćene definicije svojstava koje neki jezički entitet čine posebnim jezikom a ne varijetetom ne-

ke nadređene celine, tim pre što je razlika između jezika i dijalekta sociološka a ne lingvistička. Osim toga, jezici malih zajednica odumiru ubrzanim tempom, pa postoje procene da će tokom XXI veka s lica zemlje nestati najveći deo sada postojećih približno 6.000 jezika (v. Bugarski 2001, pogl. IX, a za obuhvatnu raspravu sada i Kristal 2003).

Jezici sveta međusobno se izrazito razlikuju u više dimenzija: po broju govornika, jer nekima govore stotine miliona ljudi a drugima tek poneka stotina ili desetina; po rasprostranjenosti, gde na jednom kraju imamo jezike zastupljene na više kontinenata, a na drugom one malih i izolovanih plemenskih zajednica; po poreklu, tako što pripadaju različitim genetskim porodicama; po strukturi, s obzirom na razlike u glasovnim i gramatičkim sistemima i u leksikonu; po funkcijama koje obavljaju u svojim zajednicama, gde postoji raspon od nepisanih idioma do standardnih i književnih jezika visoke pismenosti; itd. (Opšti pregled jezičke šarolikosti u navedenim dimenzijama, sa numeričkim i drugim podacima, sadrži Bugarski 1997).

Što se tiče kulture, zbog razlivenosti i višeznačnosti ovog pojma svaka kvantifikacija je osuđena na propast. Doduše, u meri u kojoj jezici i kulture idu zajedno teorijski bi se moglo reći da kultura ima koliko i jezika, ali smo već videli da od ovog jednostavnog obrasca ima mnogo odstupanja, pa taj kriterijum ne rešava problem čak ni pod pretpostavkom da se može utvrditi šta je upravo kultura jednog jezika. A zapravo uglavnom ne može, zbog kontinualne prirode kulturnih fenomena kao i usled obimne kulturne difuzije – prenošenja elemenata i obrazaca iz jedne kulture u druge, što je pojava dobro poznata i opisana u antropološkim studijama kulture. No ako je valjano razgraničenje pojedinih kultura u principu nezahvalan i često bezizgledan posao, to ne znači da se ne mogu usposta-

vljati i karakterisati opšti tipovi kulture, kakve smo naznačili u prethodnom poglavlju.

Od svega tamo pomenutog ovde ćemo pokloniti pažnju samo jednoj podeli, relevantnoj kako za kulture tako i za jezike, zato što u vezi s njom postoje mnoge ukorenjene zablude i predrasude. To je pitanje opreke između primitivnog i razvijenog, koja se u laičkom poimanju stvari uzima kao samorazumljiva i neupitna. Naučni pogled, međutim, otkriva bitno drukčiju sliku, opovrgavajući takvu pravolinijsku evolucionističku perspektivu. Naime, i najzaostalija plemena Afrike, Južne Amerike i Australije, čiji život u ponečemu nije odmakao od prilika kakve su vladale u kameno doba, imaju jezike koji su, lingvistički gledano, sasvim punopravni instrumenti opštenja. U principu, svaki jezik je prikladno i dovoljno sredstvo za obavljanje potreba komunikacije i stvaralaštva zajednice kojoj služi, tako da nema primitivnih jezika. Eskimi ili beduini ne mogu na svojim jezicima da razgovaraju o astrofizičkim fenomenima ili o molekularnoj biologiji, jer takve stvari nisu deo njihovih kultura, ali zato imaju veoma razgranat rečnik u svemu što se tiče snega, odnosno kamila. A o kvarkovima ili o genetskom kodu nije se, naravno, moglo govoriti ni na srednjovekovnom engleskom. Jezici su, dakle, ravnopravni ne u tom smislu što bi svaki od njih bio podjednako adekvatan i opremljen za svaku zamislivu funkciju, nego utoliko što je svaki primeren realno postojećim uslovima u kojima živi njegova govorna zajednica.

Bogat rečnik pre je posledica nego preduslov društveno-kulturnog i naučno-tehnološkog razvoja; a što se gramatike tiče, tip kulture i društvene promene u njoj se – kako smo već napomenuli – odražavaju daleko manje nego u rečniku, pa tako nalazimo da neki jezici krajnje primitivnih zajednica imaju u ponečemu bogatije i složenije

gramatičke sisteme (npr. znatno razvijeniju morfologiju) nego neki veliki jezici moderne civilizacije. Ipak, mora se istaći i razlika između potencijalnog i ostvarenog: jezici se rađaju jednaki, ali odrastaju nejednako. Naime, dok jedni pretežno ostaju u okvirima uskih potreba pojedinih zajednica, drugi neprekidno moraju da iznalaze nova izražajna sredstva, jer ih na to tera sve širi raspon društvenih potreba zajednica koje se brže razvijaju. (Donekle je slično sa mišićima, koji kržljaju usled neupotrebe a bujno se razvijaju vežbanjem). Zahvaljujući neuporedivo širem rasponu svojih primena kroz istoriju, uključujući i svoju ulogu kao sredstva vanredno značajnog književnog i kulturnog stvaralaštva, jezici kao što su grčki, latinski, sanskrit, arapski, engleski ili ruski razvili su svoj potencijal mnogo više nego jezici malih naroda na nižem stepenu društvenog razvoja. Samo u tom smislu može se reći da su oni prvi razvijeniji, ali zato ne treba ove druge nazivati primitivnima. Razvijenost je u osnovi društveni a ne lingvistički kriterijum. (Ovaj pasus prenet je, u prilagođenom obliku, iz Bugarski 1996a:26).

Može li se, onda, reći da rangiranju na skali razvijenosti podležu kulture, a ne njihovi jezici? Široko govoreći, verovatno može, ali bi – s obzirom na moguće diferenciranje pojmova kulture i civilizacije, na kakvo smo ukazali u 3. odeljku prethodnog poglavlja – bilo tačnije govoriti o stepenima civilizacijskog razvoja. No kako god da se uzme, u ovoj tački susrećemo se sa ranije pomenutom tematikom jezičkog i kulturnog relativizma, kao važnim aspektom raznolikosti o kojoj je reč. Same razlike su empirijski evidentne, ali je daleko složenije i još uvek sporno pitanje njihovih implikacija i posledica za život pojedinih zajednica, za sliku sveta, duhovni horizont i obrasce ponašanja njihovih članova. Sa lingvističke strane ovde će biti

dovoljno da samo podsetimo na poznatu Sapir-Vorfovu hipotezu jezičke relativnosti, po kojoj specifična struktura maternjeg jezika nekog kolektiva ima uticaja na njegovo viđenje stvarnosti (v. Vorf 1979 i širu diskusiju u Bugarski 1996b, pogl. IV).

Iz antropološkog ugla uporedljiva razmatranja i spekulacije konvencionalno idu pod imenom kulturnog relativizma. Nasuprot etnocentrizmu, koji druge kulture tumači ili vrednuje kroz prizmu sopstvene, koja se uzima kao merilo, kulturni relativizam je stanovište prema kome se elementi neke kulture razumeju i ocenjuju u odnosu na tu kulturu u celini, a ne na neki uzor ili model izvan nje. Tako se, primera radi, značenje monogamije ili poligamije, seksualna gostoljubivost kod Eskima, incest, rituali sahrane, ili pak lapot kao običaj navodno doskora raširen u nekim našim krajevima, sagledaju strogo unutar sistema vrednosti neke date kulture, s obzirom na njena verovanja, naviknuta ponašanja, važeću ocenu probitačnosti i slično, bez priziva na neki eksterni ali podrazumevani moralni ili drugi autoritet. U ovom viđenju sve su kulture načelno ravnopravne, tako da ne može biti apsolutnog uporednog vrednovanja kulturnih artefakata koji pripadaju istim klasama.

Strogo uzev, pri ovom gledištu velika i naročito ukrašena koliba kakvog afričkog plemenskog poglavice u toj kulturi bi zauzimala isto mesto kao Tadž Mahal u indijskoj kulturi i s njim utoliko bila ravnopravna, a na isti način bi bili ekvivalentni kačina (drvena lutka-amajlija indijanskog plemena Hopi iz Arizone) i Mikelanđelov David, ili obredna muzika australijskih domorodaca i Betovenova Deveta simfonija. U stvarnu antropološku ravnopravnost i jednakovrednost uporedljivih proizvoda ljudskog duha i stvaralaštva teško da će poverovati stručnjaci iz tzv. visokih kul-

tura razvijenog sveta, a pogotovo laici, ali to samo pokazuje koliko je osetljivo celo pitanje kulturnih vrednosti i dostignuća, naročito kada se posmatra u komparativnoj perspektivi. Mi ga, dakako, ostavljamo otvorenim, nudeći ga čitaocu jedino kao mogući podsticaj na samostalna razmišljanja i eventualna dalja ispitivanja.

Dodajmo ovome da se raznolikost, osim u geografskom i socijalnom prostoru, očituje i u vremenu, kroz neprestane procese promena kojima su podložni kulture i jezici. Svako ljudsko društvo, osim onih najzaostalijih, vremenom stiče nove kulturne i civilizacijske atribute, kao što se i svi živi jezici neprekidno menjaju. Pri tome po pravilu prednjače kulturne promene, a jezik, čija je gramatička struktura po svojoj prirodi konzervativna, hvata korak s njima – nekad uspešno, nekad sa zadrškom. Zbog toga se dešava da jezik u svojim dubljim slojevima čuva relikte davno prevaziđenih društvenih odnosa iz ranijih životnih razdoblja neke kulture. Raskorak je znatno manji, ili ga uopšte nema, u rečniku, kao jezičkom nivou na kome se kulturne novosti neposredno registruju. (Za širu raspravu, sa mnogo primera, v. Bugarski 1996c, pogl. II, a upor. i Sapir 1974,1984:85-126).

Za praćenje ovakvih promena naročito su povoljne situacije gde nauka raspolaže verodostojnim podacima u znatnoj vremenskoj dubini, kada se može ići i ka rekonstrukciji kako jezika tako i društvenih i kulturnih institucija preistorijskih zajednica kakva je, na primer, indoevropska. Takva mogućnost počiva na pretpostavci da jezik odražava suštinske noseće pojmove idejnog sveta date kulture i socijalne organizacije društva koje ju je iznedrilo i u čijim se transformacijama menjaju i kultura i jezik. Tim putem možda se daju nazreti i obrisi onoga što su neki antropolozi provizorno nazvali "gramatikom kulture" –

mehanizma uobličavanja pravila za generiranje obrazaca ponašanja svojstvenih pojedinim kulturnim kolektivima.

Treba još istaći da se raznovrsnost jezičkih i kulturnih obrazaca proteže i na modalitete njihove primene u društvenoj interakciji i komunikaciji. Sa pragmatičkog stanovišta, koje se tiče upotrebe jezika i svrhovitog verbalnog ponašanja, od najveće je važnosti šta se postiže onim što je rečeno, i kako se to uklapa u kulturne konvencije date govorne zajednice. A u ovom pogledu razlike između pojedinih kolektiva mogu da budu značajne, što ćemo pokazati malim izborom na dohvat uzetih primera.

Za početak, ukupni obim verbalne produkcije varira od jedne kulture do druge; negde se uobičajeno govori glasnije, a drugde tiše; za neke zajednice karakterističan je srazmerno direktan govor, a za druge obilazan, uz opširne uvode i brojne digresije; pri tome o raznim stvarima nije pristojno govoriti. Tokom razgovora može se gestikulirati malo ili pak mnogo. (Poznata je anegdota o autobusima u nekim zemljama gde stoji upozorenje da je zabranjen razgovor sa vozačem jer su ovome ruke potrebne za vožnju). Fizičko rastojanje među sagovornicima po pravilu je osetno veće kod severnjaka nego kod južnjaka, pa se oni prvi spontano odmiču jer približavanje doživljavaju kao neukusno intimiziranje, dok se ovi drugi primiču, tumačeći odmicanje kao uvredljivo distanciranje. Tako se na nekom prijemu može desiti da, na primer, Šveđanin stalno uzmiče pred Arapinom koji ga prati unoseći mu se u lice, pa tako obojica, ostajući okrenuti jedan prema drugom, naprave i ceo krug oko sale. (O pojavama iz ovog kruga v. Hol 1975).

Kako se jezičkim sredstvima signalizuje solidarnost a kako nejednaka društvena moć, kada i kako se "prelazi na ti" a kako se sve može biti učtiv i ispoljiti poštovanje sagovornika – evo jednog posebno važnog kompleksa kojim upravljaju

različite kulturne konvencije. Da ilustrujemo samo ovo poslednje, dalekoistočni jezici često poseduju razrađena gramatička i leksičko-frazeološka sredstva, nazvana honorificima, koja služe upravo tome da se drugima nijansirano ukaže čast. Tako anegdotski Japanac, sve klanjajući se, može kuću uvaženog suseda da opiše kao velelepni zamak a svoju sopstvenu, praktično identičnu, kao neuglednu čatrlju.

Šire gledano, uputno je znati kakve sve diskursne strategije mogu u različitim kulturama kontrolisati strukturiranje govornih događaja, te kako se gde izvode pojedini govorni činovi – recimo, kakve se retoričke formule primenjuju prilikom oslovljavanja, pozdravljanja ili zahvaljivanja. Takođe, kakvi su uobičajeni obrasci vođenja razgovora, licem u lice ili preko telefona, te započinjanja i završavanja poslovnih i privatnih pisama. Ovakve stvari ne mogu se uzimati kao unapred poznate (polazeći od prećutne pretpostavke da će sve to biti isto kao i u kulturi spoljnog posmatrača), već se moraju usvajati u procesu kulturnog učenja.

Izvinjavanje je isto tako kulturno izdiferencirano, čak i u okvirima evropske kulture. Naše "Izvinite" podjednako pokriva situacije kad hoćemo da se proguramo pored nekoga, kad mu stanemo na žulj i kad želimo da ponovi ili objasni nešto što je rekao – ali u drugim ovde poznatim jezicima neće uvek biti tako. A trodelna razmena koja u ovdašnjoj kulturi reguliše učtivu "primopredaju" ("Izvolite" – "Hvala" – "Molim") takođe nije nužno predvidljiva. Na primer, u engleskom, kao najpopularnijem stranom jeziku, samo je srednji član takav, dok se prvi najčešće uopšte ne verbalizuje, a treći baš nikad ne glasi "Please", kako to očekuju i uporno ponavljaju mnogi koji uče ovaj jezik.

Često je još važnije uočiti razlike u praksi upućivanja komplimenata, jer se to lako može pogrešno shvatiti. Primera radi, antropolozi su utvrdili da će žena iz plemena

Apača, čiju je ogrlicu neki stranac pohvalio, razumeti to kao zahtev da mu se ona pokloni, pa će je smesta skinuti i ponuditi zbunjenom posetiocu. A da se i unutar iste kulture običaji mogu vremenom menjati posvedočiće nam današnji Amerikanac, koji je doskora bezbrižno delio komplimente koleginicama na poslu, ali koji sada za istu stvar može da bude optužen i kažnjen zbog seksualnog uznemiravanja... Ako uzmemo da je suprotna vrsta ponašanja vređanje, i tu valja biti oprezan jer se lokalni običaji mogu razlikovati: nešto što je u jednoj kulturi tek blag prekor može u drugoj biti doživljeno kao žestoka uvreda. Uz ovu temu samo radi kurioziteta navodimo da su subkulture crnih tinejdžera po američkim gradovima usavršile izuzetno maštovit repertoar ritualnih uvreda, najčešće nabrajanjem zapanjujućih osobina i performansi majki i sestara članova suparničkog ganga, bez čega dobra tuča ne može da otpočne. (Ovaj naročiti vid jezičke kreativnosti mogao bi se svrstati u rubriku urbane etnopoetike).

Lako bismo mogli da nastavimo, ali će i ovo biti dovoljno za ilustraciju kulturno uslovljenih osobenosti u verbalnom i paraverbalnom ponašanju, čije nepoznavanje ili zanemarivanje neretko proizvodi posledice u obliku specifičnih kulturnih grešaka, čak i uz inače zadovoljavajuće vladanje gramatikom i rečnikom drugog jezika. Još gore od toga, međukulturna komunikacija začas se može izroditi u svoju suprotnost: u nerazumevanje, nesporazum – rečju, u odsustvo komunikacije.

Pošto smo na ovaj način već dotakli veliku temu susreta različitih jezika i kultura, naš pregled raznolikosti (ili diverziteta, kako bi se to danas pomodno reklo) završićemo kratkim osvrtom na jezičke i kulturne kontakte. Na našoj gusto naseljenoj i mnoštvom jezika prekrivenoj planeti oduvek postoje kontakti između tih jezika, do kojih dolazi sarad-

njom i razmenom među njihovim govornicima, ali i usled osvajačkih pohoda, verskih i kulturnih uticaja jednih naroda na druge i na više drugih načina. Iako je sama ova empirijska činjenica odavno poznata i nesporna, nauka joj tek od novijih vremena poklanja dužnu pažnju. Sve do sredine XX veka jezici su uglavnom proučavani pojedinačno ili u grupama, uz vladajuću lingvističku ideologiju koja je u njima gledala samosvojne i zaokružene sisteme, zanemarujući pojave do kojih dolazi usled njihovih dodira, preklapanja na njihovim granicama, pa i pretapanja čiji su proizvod tzv. mešani jezici (o ovima v. Klajn 2000). Tek oko 1950. godine javljaju se prve sistematske studije ove problematike, među kojima su najuticajnije bile monografije američkih lingvista Juriela Vajnrajha i Einara Haugena. Na njihovom tragu doći će i do konstituisanja cele jedne nove discipline jezičkih istraživanja, nazvane kontaktnom lingvistikom. U bivšoj Jugoslaviji njenom afirmisanju najviše je doprineo zagrebački anglist Rudolf Filipović (v. iscrpnu raspravu u Filipović 1986; takođe Vajnrajh 1974).

Jezici koji stupaju u dodir, u parovima ili u većim grupama, mogu da budu u geografskom kontaktu, kada su njihovi govornici u teritorijalnom susedstvu, ili pak u kulturnom kontaktu, kada neki od njih utiču na druge (ili postoji uzajamni uticaj, što je znatno ređe) i "na daljinu", bez nužnog fizičkog mešanja ljudi koji njima govore. Tako su danas, na primer, mnogi jezici širom sveta u kulturnom kontaktu sa engleskim. U oba slučaja mesto gde dolazi do dodira izmedu jezika, odnosno lokus jezičkog kontakta, jeste mozak bilingvala, odakle kreću sve pojave koje prate takve međujezičke susrete. Medu njima su najvažnije pozajmljivanje (naročito leksičkih jedinica, frazeologije i terminologije, a u mnogo manjoj meri i glasovnih i gramatičkih elemenata); smenjivanje kodova (pojava jedinica dvaju

jezika u razgovoru); interferencija (prodiranje struktura jednog jezika u sistem drugog jezika); i jezičke mešavine u vidu celih kontaktnih jezika pidžinskog ili kreolskog tipa). Ali preduslov i posledica ovih pojava i procesa, njihov izvor, pratilac i utoka, jeste višejezičnost – individualna, svojstvena pojedinačnim članovima nekog kolektiva u kontaktnoj situaciji, i socijetalna, na nivou društvene zajednice. U obe ravni višejezičnost je u svetskim razmerama pre pravilo nego izuzetak, jer je dobra polovina čovečanstva bilingvalna ili multilingvalna. (O rasprostranjenosti i tipovima višejezičnosti v. Bugarski 1997, pogl.4 i 5).

Uz višejezičnost ide i pojam višekulturnosti, u ovom kontekstu dosad teorijski slabije elaboriran iako u poslednje vreme aktuelizovan u raspravama o fenomenu multikulturalizma. (O celom ovom pojmovnom kompleksu, uključujući i interkulturalizam i transkulturalizam, kao i o odgovarajućoj terminologiji, v. Bugarski 2002, pogl. VI; o višejezičnosti na kulturnom i posebno medijskom planu u odabranim evropskim društvima, među njima i u Srbiji i Crnoj Gori, upor. sada i Karlsrajter 2003).

I pored svih postojećih razlika, ljudi su bili i ostali upućeni na komunikaciju preko jezičkih i kulturnih granica, što podrazumeva prevazilaženje bar nekih od teškoća nametnutih tom različitošću. Postoji nekoliko načina da se ovo postigne. Jedan od glavnih jeste upravo sama višejezičnost, bilo spontana ili formalno stečena učenjem drugih, naročito svetski raširenih jezika. Važan uslov optimalnog funkcionisanja višejezičnosti jeste tolerancija, i to shvaćena ne pasivno, kao puko podnošenje neizbežne različitosti, nego aktivno, kao spremnost da se izađe u susret drugom i drukčijem. (Za nešto više o toleranciji v. VI pogl. ove knjige, a za šire rasprave srodne tematike Jakšić 1999).

Drugi glavni način neutralisanja jezičke i kulturne raznolikosti jeste prevođenje govornih i pisanih tekstova svih vrsta s jednog jezika na druge, što je proces koji velikim delom uključuje i dijalog između kultura ostvarenih u tim jezicima. Svako prevođenje je primarno međujezička operacija, ali je, odvijajući se u kulturnom kontekstu, istovremeno i kulturni čin, pa se utoliko s pravom govori o međukulturnom prevođenju. Moderni interdisciplinarni pristup proučavanju prevođenja polazi od ranije pomenute postavke da svaka kultura obezbeđuje okvir za specifično tumačenje odabranih spoljnih znakova stvarnosti. A međukulturno prevođenje eksplicira različite kulturne okvire između kojih se posreduje tokom prevodilačkog procesa. (Šire o ovako shvaćenom prevođenju, sa primerima, v. u Bugarski 1996d, pogl. 11, i Ivir 1991,1992).

Najzad, treba pomenuti bar još jedno sredstvo ublažavanja problema koji proističu iz jezičko-kulturne neujednačenosti našeg sveta, ovog puta suštinski spontano, mahom nezavisno od bilo čije voljne aktivnosti, često gotovo automatsko. To je širenje jezičkih elemenata putem već pomenutog pozajmljivanja, i to posebno takvo čiji su rezultat internacionalizmi – reči i izrazi koji se u sličnoj formi i istom značenju nalaze u većem broju jezika, u značajnoj meri olakšavajući razumevanje između njihovih govornika, pre svega u stručnim registrima ali i u svakodnevnim životnim domenima. Analogno, prevladavanju razlika između kultura doprinosi postojanje i širenje zajedničkih kulturnih elemenata u takođe već navedenom procesu kulturne difuzije.

Ne treba naročito isticati da su sve navedene pojave i procesi u stalnoj interakciji, odvijajući se naporedo i često u odnosu uzajamne zavisnosti. Tako jezički i kulturni kontakti uređaju višejezičnošću i višekulturnošću, što su pret-

postavke kako prevođenja tako i pozajmljivanja. U rezultanti svega ovoga, etničke i nacionalne kulture zajedno sa svojim jezičkim izrazima pridružuju se tokovima modernizacije i internacionalne civilizacije. Tim putem se u izvesnu ravnotežu dovode sličnosti i razlike, što omogućuje da se na pozadini konstantnog ono što je varijabilno pokaže i kao istinsko obogaćenje, a ne samo kao zadato opterećenje.

LITERATURA

Bugarski, R. (1996a). *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 6).

Bugarski, R. (1996b). *Jezik i lingvistika*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 2). /Pogl. IV: Jezička relativnost, 116-141/.

Bugarski, R. (1996c). *Jezik u društvu*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 4). /Pogl. II: Jezik i društvene promene, 34-54/.

Bugarski, R. (1996d) : *Lingvistika u primeni*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 5). /Pogl. 11: Međukulturno prevođenje, 123-130/.

Bugarski, R. (1997). *Jezici*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 9). /Pogl. 4: Jezici u društvu, 67-112; pogl. 5: Jezici u pojedincu, 113-132/.

Bugarski, R. (2001). *Lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek. /Pogl. IX: Lingvistički pogled na jezičku budućnost, 95-100/.

Bugarski, R. (2002). *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek. /Pogl. VI: Značenje višejezičnosti i višekulturnosti u Evropskoj godini jezikā, 157-169/.

Filipović, R. (1986). *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: JAZU/Školska knjiga.

Hol, E. T. (1975). *Nemi jezik*. Beograd: BIGZ.

Ivir, V. (1991). Prevođenje kulture i kultura prevođenja. *Prožimanje kultura i jezika* (ur. M. Andrijašavić/Y. Vrhovac). Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 145-150.

Ivir, V. (1992). Implicirani elementi kulture u izvornom tekstu i prijevodu. *Strani jezik u dodiru s materinskim jezikom* (ur. M. Andrijašević/Y. Vrhovac). Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 17-24.

Jakšić,B. ur.(1999) *Interkulturalnost i tolerancija/Interculturality and Tolerance*. Beograd: Republika/Biblioteka XX vek.

Karlsrajter, A., ur. (2003). *Mediji u višejezičnim društvima*. Beč: OSCE.

Klajn, I. (2000). Kontaktni i mešani jezici. *Lingvističke studije*. Beograd: Partenon, 9-21.

Kristal, D. (2003). *Smrt jezika*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Sapir, E. (1974). Jezik i sredina. *Jezik i društvo* (ur. R. Bugarski). *Kultura*, Beograd, 25, 33-46.

Sapir, E. (1984). *Ogledi iz kulturne antropologije* (ur. R. Bugarski; drugo, dopunjeno izdanje). Beograd: Prosveta.

Vajnrajh, J. (1974). Jezici u kontaktu. *Jezik i društvo* (ur. R. Bugarski). *Kultura*, Beograd, 25, 58-68.

Vorf, B. L. (1979). *Jezik, misao i stvarnost* (ur. R. Bugarski). Beograd: BIGZ.

III

POPULARNA VEROVANJA O JEZICIMA I NARODIMA

Jezik je jedno od suštinskih obeležja čoveka na sva tri plana njegovog postojanja: opšteljudskom ili biološkom, grupnom ili sociološkom, i individualnom ili psihološkom. Stoga ne začuđuje činjenica da je on kroz celokupnu istoriju čovečanstva bio privilegovan predmet pažnje koju mu je u različitim vidovima posvećivao *Homo loquens*, kasnije i kao *Homo scribens*. Od praznoverica primitivnog čoveka, preko brojnih mitova i legendi starih naroda, pa sve do civilizovanih društava modernog doba, istorija beleži nepregledno mnoštvo svedočanstava o popularnim verovanjima vezanim za moć govora.

Najstarija od ovih počivaju u arhajskim slojevima magije i religije, govoreći nam o široko rasprostranjenom, a u raznim kulturama i epohama različito manifestovanom, uverenju u suštinsku i sudbinsku povezanost reči i onoga što one označavaju. Tu je, pored ostalog, koren jezičkog tabua: neke reči se ne smeju javno izgovarati, niti neke osobe imenom pominjati, kako se ne bi prizvale nečiste sile; demoni i bolesti se nastoje oterati, a božanstva umilostiviti, ritualnom inkantacijom čarobnih formula; ovamo spadaju i bajalice, molitve i kletve. Savremene odjeke drevnih verovanja u magijsku moć jezika osluškujemo u sferama reklame i propagande, gde se poželjna ponašanja

– kupovina, odnosno ratovanje – podstiču agresivnom upotrebom pažljivo odabranih i emocijama nabijenih reči (*lepota*, *ljubav*, *majka*, *dete*, *porodica*; *vekovna ognjišta*, *nacija*, *domovina*, *sloboda*, *neprijatelj*).

Verbalna magija dobija snažan nov oslonac sa pojavom prvih pisama, kada tajnovitost pisanog znaka, kao i mistika brojeva, u čije su natprirodne moći upućeni samo retki pojedinci, izazivaju strahopoštovanje neposvećenih masa. A stupanjem na istorijsku scenu velikih civilizacija, i celi njihovi jezici smatraju se bogomdanim svetinjama, budući u najčistijem vidu ovaploćeni u svetim knjigama pojedinih religija. (Primere magijskih i religijskih svojstava jezika iz raznih kultura daje Kristal 1996:8-9).

U savremenom periodu, kada ovakve mitske predstave donekle gube na aktuelnosti, do jačeg izražaja dolaze ovozemaljski, sociopsihološki uslovljeni sudovi, stavovi i stereotipi o jezicima, narodima i kulturama. Tako, na primer, kroz zapadnu kulturu provejavaju popularni *sudovi* po kojima su romanski jezici milozvučni a germanski grleni i grubi; francuski je najlogičniji ali i dobar za ljubav, kao i italijanski za operu, nemački za nauku i filozofiju, a engleski za biznis; italijanski je najlakši a mađarski najteži za učenje – ne računajući egzotične istočne jezike kao što su arapski, japanski i kineski. Ne dovodi se u pitanje podela na primitivne i razvijene, siromašne i bogate jezike, kao što se samorazumljivim ocenjuje sud da hiljade malih jezika širom sveta nisu ni sposobne ni dostojne da obavljaju bilo kakve ozbiljnije funkcije, koje dolikuju samo manjem broju velikih jezika. I tako dalje.

Ovakvi sudovi dobijaju čvršću formu kroz ukorenjene *stavove* o jeziku. U socijalnoj psihologiji stavovi se obično definišu kao predispozicije da se neki sadržaji, predmeti i situacije doživljavaju na određeni način, što za sobom po-

vlači specifične reakcije nosilaca stavova. Pri tome se uzima da stavovi imaju tri glavne komponente: kognitivnu, koja se tiče mišljenja i saznanja; afektivnu, koja se odnosi na osećanja; i bihejvioralnu, koja utiče na ponašanje. (O stavovima uopšte, i posebno o jeziku, sa podelama, primerima iz raznih kultura i daljom literaturom, v. širu raspravu u Bugarski 1996, pogl. V; takođe Vlahović 1997 za teorijske osnove).

U osnovi sudova i stavova leže, i s njima se isprepliću tako da ih je teško međusobno razlučiti, *stereotipi* – uprošćene mentalne predstave o datim pojavama, vezane za kognitivnu komponentu stavova. U nauci je doskora prevladavala sklonost da se stereotipno mišljenje o bilo čemu izjednačava sa pukim neznanjem i predrasudama, tako da su uvreženi stereotipi unapred odbacivani kao mahom lažni, negativni i utoliko štetni. Danas je, međutim, jasno da oni, uzeto u celini, nisu samo priručna zamena za činjenična znanja tamo gde ona nedostaju, dakle u najboljem slučaju svojevrsne mentalne poštapalice. Znatno više od toga, oni su zapravo kognitivni putokazi, jer podstiču saznajno bitne procese kategorizacije sveta u kojem živimo. Beskrajno i kontinualno šarenilo stvari i pojava koje nas okružuju, kao i sadržaja naše svesti, zahteva da im nametnemo nekakvu mentalnu strukturu, da ih svrstamo u kategorije po sličnosti, kako bismo ih, tako pojednostavljene i tipizirane, lakše prihvatili i razumeli.

Ovako široko shvaćeni, stereotipi mogu da budu i istiniti i pozitivni, a u upravo naznačenom smislu su nesumnjivo korisni. Drugim rečima, za njih nije presudno vrednovanje po navedenim dimenzijama, već je važan njihov ukupni doprinos našoj orijentaciji u stvarnosti. Ovo još uvek ne znači da se potpuno briše razlika između činjenica i fikcija, empirijski podržanih sudova i iracionalnih predrasuda

neobaveštenih, nego samo da ceo ovaj kompleks traži nijansirano rasuđivanje a ne crno-belo presuđivanje. Pri tome jednu od ključnih dimenzija diferenciranja, čije zanemarivanje može da urodi neusaglašenim, pa i kontradiktornim nalazima, čini podela na autostereotipe (slike o sopstvenoj grupi) i heterostereotipe (slike o drugim grupama). Ovde se susrećemo sa fundamentalnom i sveprožimnom dihotomijom Mi-Drugi, gde se po pravilu – ali ne bez izuzetaka – "naše" vrednuje pozitivno, a "tuđe" negativno. (O dosadašnjem proučavanju stereotipa v. Marković 2002).

U društvenim naukama najveću pažnju su privukle, i najviše istraživanja motivisale, stereotipije o zamišljenim karakterističnim svojstvima grupacija definisanih rasnom, etničkom, nacionalnom, verskom ili polnom pripadnošću. Tu se na meti šablonskog mišljenja nalaze ne samo drugi i drukčiji kolektivi, nego naročito oni manjinski po brojnosti ili moći, tipične žrtve negativnih percepcija – crnci, Romi, Jevreji, žene, homoseksualci, verske sekte itd. (Upor. kod nas npr. zbornike *Etnički stereotipi* i *Polni stereotipi* iz 2002). Ne treba posebno naglašavati da su sve ovo podvrste kulturnih stereotipa, koji su uslovljeni opažanjima i navikama svojstvenim pojedinim kulturama, i u toj meri načelno izdiferencirani, ali su neki od najdublje ukorenjenih transkulturnog raspona.

Popularna verovanja, sudovi i stavovi o jeziku proučavaju se pod zaglavljem *narodne lingvistike* (prema engl. *folk linguistics*; obuhvatan pregled može se naći u Bugarski 1996, pogl. V). Ovako nazvana oblast bavi se, dakle, onim što o pojedinim jezicima i jezičkim varijetetima, a preko njih najčešće i o njihovim govornicima, misli običan svet, za razliku od oficijelne nauke o jeziku. S ovim povezana analogna mišljenja o ljudskim grupama mogla bi se obuhvatiti terminom *narodna antropologija*. Obilje ra-

znovrsne građe za oba područja nalazi se i na jugoslovenskom prostoru. Na jezičkoj strani detaljnom ispitivanju se nude, na primer, uvrežene reakcije Srba na hrvatski, Hrvata na srpski, a jednih i drugih na novoproglašeni bosanski jezik; autostereotipi i heterostereotipi o ćirilici i latinici; ekskluzivistička glorifikacija književnog jezika, praćena nipodaštavanjem dijalekata i žargona; puristička povika na uticaje drugih jezika ("strana tela u zdravom domaćem jezičkom organizmu"); poistovećenje normalnih jezičkih promena sa kvarenjem jezika; i tako dalje. (Neiscrpan izvor građe predstavljaju, između ostalog, rubrike za pisma čitalaca u novinama).

A na strani etničke ili konfesionalne pripadnosti, na ovom geopolitičkom i kulturnom području karakteristično negativni heterostereotipi se kroz noviju istoriju vezuju za grupe kao što su Romi, Cincari i povremeno Jevreji, zatim Albanci i Muslimani, ranije Makedonci i Bugari, kao i Turci, a manje-više stalno za Hrvate i Srbe uzajamno. Ovakvi stavovi, koliko god bili tvrdokorni, manje su rezultat spontanih vekovnih antagonizama, a više promenljivih istorijskih i političkih okolnosti, pa i teritorijalnog, ekonomskog ili kakvog drugog interesa da se neki kolektiv, naročito susedni, prikaže u negativnom svetlu. (Podroban istorijski prikaz ove materije daje Milosavljević 2002a, b; za statističke analize uzajamnih stereotipa i etničke distance među narodima na prostoru doskorašnje Jugoslavije v. Popadić/Biro 2002 i Biro 2002). – Polni stereotipi biće razmotreni u narednom poglavlju.

Raširene predstave pomenutog tipa svojevrstan su pandan nastojanja da se naučno utemelje zapažanja o tipičnim obeležjima pripadnika pojedinih naroda, na tragu etnopsihologije Vilhelma Vunta (Wilhelm Wundt) potkraj XIX veka. Ideje o "nacionalnom karakteru" urodiće poku-

šajima izrade specifičnih psiholoških profila raznih etničkih grupa; na našem tlu daleko najambiciozniji takav zahvat izveo je Dvorniković u svojoj "Karakterologiji Jugoslovena". Moderni produžetak takvih razmišljanja nalazimo u tzv. simboličkoj geografiji i mentalnoj kartografiji, uz pomoć kojih se zarad lakše orijentacije konstruišu predstave o narodima koji naseljavaju pojedine regione. U nekim slučajevima predmet mentalne obrade su celi kulturni i civilizacijski makrokompleksi sa stereotipnim razmeđima tipa Sever-Jug ili Zapad-Istok, u primeni na Evropu ili čak ceo svet, a u znaku suprotstavljanja naprednog i zaostalog, modernog i tradicionalnog, i slično. Poznato je, na primer, negativno stereotipiziranje Balkana ili Orijenta, sa uveliko kodifikovanim konceptima kao što su balkanizacija ili orijentalna despotija. (V. naročito Todorova 1999, Said 2001; više o celom pitanju u Marković 2002).

Popularna uverenja ove vrste variraju na skali ozbiljnosti od šaljivih i bezazlenih (čiji se nepresušan rezervoar krije u etničkom humoru mnogih naroda i kultura, neretko saglasnom u načinu prikazivanja pojedinih grupa) do potencijalno opasnih. Na prvom kraju Škoti se vide kao tvrdice (kod nas su to ranije bili Cincari, ali su im primat preuzeli Piroćanci, o čemu svedoči bezbroj aktuelnih viceva), Irci kao prgave ali simpatične pijanice, dok su Englezi hladnokrvni i nezainteresovani za seks (Đerđ Mikeš, alias George Mikes: "U Evropi ljudi vode ljubav, u Engleskoj spavaju s termoforom"). Italijani su dobri ljubavnici, Šveđani su visoki a Šveđanke promiskuitetne ("Tako mlada a već Šveđanka"), Nemci su vredni militaristi a Nemice su debele. Finci su poslovično ćutljivi – i ovde ćemo čitaoca počastiti jednim slabije poznatim vicem. Sretnu se tako dva Finca, dobra poznanika, i odu na po jednu. Ćutke ispiju prvu pintu piva, pa drugu, treću. Kod četvrte jedan će

najzad nazdraviti "Skol!", na što će drugi ljutito: "Aman, čoveče, jesmo li mi ovde došli da pijemo ili da pričamo?"

Internacionalna raširenost ovakvih percepcija čini ih manje kulturno osetljivim u poređenju, na primer, sa načinima na koje jedni druge, ali i sebe same, vide narodi stešnjeni na nekoj užoj teritoriji, a po tradiciji uzajamno antagonistički. Takav je slučaj sa malopre pomenutim primerima južnoslovenskih i susednih naroda, gde citirane studije svedoče o raširenom uverenju da su, primera radi, Srbi hrabri i gostoljubivi, Hrvati čisti ali neiskreni, Slovenci vredni ali sebični, Crnogorci ponosni ali lenji, Albanci prljavi i nekulturni, a Muslimani prevrtljivi. Na vekovima uzavrelom balkanskom tlu ovakvi stereotipi, često negativni kad je reč o viđenju drugih, mogu u klimi etničkih i političkih konflikata, kao i pojačanog nacionalizma i šovinizma, značajno da doprinesu raspaljivanju strasti, ujedno služeći kao opravdanje za nasilničke akcije ("Vidi kakvi su, pa oni i ne zaslužuju ništa bolje").

Da bismo pokazali da su etničke stereotipije raširene i u drugim delovima sveta, pozvaćemo se samo na nalaze nekih afričkih istraživača (v. Fishman 1999:361). Tako u Nigeriji veruju da su Hause egocentrični i nadmeni, Jorube lakoverni i nepouzdani, Igbo opsednuti novcem, Ebire galamdžije, a Idome skloni promiskuitetu. Slično tome, u Gani se Eve smatraju vrednima, Asanti lojalnima, dok pripadnike plemena Ga bije glas da su agresivni divljaci. I tako dalje.

Iz izloženog vidimo da stereotipi odista imaju veoma različita dejstva. Serija tekućih viceva o plavušama, osim za zabavu muškaraca, eventualno služi još samo za provetravanje njihove seksualne nostalgije ili frustracije. Ali negativna uzajamna opažanja Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, kao i obeju ovih grupa naspram Bošnjaka, svakako

su imala velikog udela u razbuktavanju neprijateljstava i zverstvima tamo počinjenim u skorašnjem ratu. Od humornog poigravanja predrasudama do bespoštednog napada na Drugog put je kraći nego što to na prvi pogled može izgledati.

I kad smo već došli do oružanih sukoba, putevi nastanka i funkcionisanja stereotipa mogu se prikazati svežim primerom internacionalne satanizacije Srba, koja će kulminirati bombardovanjem Srbije od strane NATO alijanse s proleća 1999. godine. (Mali izbor drastičnih verbalnih osuda nudi tekst "Balkanski kasapi" 2002). Srbi, koji do tada uopšte uzev nisu bili na lošem glasu, odjednom su oslikani najcrnjim bojama zbog ponašanja njihovih političkih i ratnih vođa, te nekih jedinica pod njihovom komandom tokom ratnih razaranja u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu. Sve sukobljene strane činile su zlodela nad civilnim stanovništvom, ali Srbi, budući najbrojniji i najbolje naoružani, znatno više od ostalih; osim toga, većinom se ratovalo izvan same Srbije. Ovaj sklop okolnosti stvorio je pogodnu osnovu za stvaranje i širenje stereotipa po kojem su, pojednostavljenjem i uopštavanjem, *najveći* krivci ispali i *jedini* krivci (pa druge strane nisu satanizovane, naprotiv). Istovremeno, ono što su skrivili *neki* Srbi automatski je prošireno na *sve* Srbe – doduše, uz nesebičnu pomoć glavnih pojedinačnih krivaca medu njima, koji zajedno sa svojim pristalicama ne prestaju da nas uveravaju kako je suđenje njima zapravo suđenje celom srpskom narodu! Tako se, eto, od jezgra istine kakvo se često priznaje stereotipima, udruženim naporima više zainteresovanih strana može lako i brzo stići do generalizacije po kojoj su svi Srbi, i samo oni, agresori i zločinci, dok su svi drugi samo žrtve.

LITERATURA

"Balkanski kasapi" (izbor stereotipa o Srbima). *Etnički stereotipi*, 137-146.

Biro, M. (2002). Etnocentrizam Srba u Srbiji pre i posle 5. oktobra 2000. *Etnički stereotipi*, 57-62.

Bugarski, R. (1996). *Jezik u društvu*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 4). /Pogl. V: Narodna lingvistika, 83-120/.

Dvorniković, V. (1939). *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd: Geca Kon.

Etnički stereotipi (2002). *Nova srpska politička misao*, Posebno izdanje 3, Beograd.

Fishman, J.A., ed. (1999). *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford: OUP.

Kristal, D. (1996). *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit.

Marković, P. (2002). "Civilizacija" protiv "varvarstva": prilog teoriji zajedničkog porekla etničkih stereotipa. *Etnički stereotipi*, 5-31.

Milosavljević, O. (2002a). Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi. *Etnički stereotipi*, 65-86.

Milosavljević, O. (2002b). "Poturica gori od Turčina". *Etnički stereotipi*, 87-105.

Polni stereotipi (2002). *Nova srpska politička misao*. Posebno izdanje 2, Beograd.

Popadić, D./M.Biro (2002). Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji. *Etnički stereotipi*, 33-56.

Said, E. (2001). *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Vlahović, N. (1997). Stavovi o jeziku u okviru opštih izučavanja stavova. *Kultura*, Beograd, 95, 61-77.

IV

POL I ROD U JEZIKU

Ima li razlika u upotrebi jezika između muških i ženskih članova iste govorne zajednice, i ako ima, čime su one uslovljene? O ovoj višestruko zanimljivoj temi kod nas je malo pisano, pa ćemo je predstaviti nešto šire. (Podrobnije podatke o istraživanjima kod nas i u svetu daje Savić 1995a, b).

Zapažanja o polnom diferenciranju u jeziku sporadično se nalaze u antropološkoj i misionarskoj literaturi počev od XVII veka (često citiran uvodni pregled daje Jespersen 1922, pogl.13), ali se ozbiljnija istraživanja javljaju tek u XX stoleću (osnovne bibliografske podatke sadrži Rajić 1982). Uz povremene empirijski ustanovljive objektivne razlike, ona su razotkrila i veliki broj ukorenjenih stereotipa i predrasuda, zasnovanih na tradicionalnim vrednosnim sudovima o muškarcima i ženama. Naime, takva istraživanja, obavljena u društvima veoma različitim po geografskom položaju, kulturnim obeležjima, socijalnoj strukturi i stepenu civilizacijskog razvoja, iznela su na videlo značajnu ujednačenost u pogledu statusa i vrednovanja pripadnika jednog i drugog pola. Globalni zaključak, koji će biti obrazložen u nastavku, jeste da tzv. polne razlike – s nevažnim izuzetkom nešto drukčije građe glasnih žica, što ženske glasove po pravilu čini tonski višim od muških

– nemaju biološku osnovu, nego potiču od različitih uloga koje u životu nekog kolektiva pripadaju njegovim muškim i ženskim članovima. Drugim rečima, razlike nisu uslovljene biološki nego sociološki.

Stoga verovanja – inače empirijski teško proverljiva – da žene, na primer, govore više i brže od muškaraca, ili da je "ženski" govor mekši, emocionalan ali i trivijalan, nasuprot tvrđem, racionalnom i svrsishodnom "muškom" govoru, zapravo svedoče o zamišljenim svojstvima nosilaca nekog jezika više nego o njegovoj stvarnoj upotrebi. A kako je u velikoj većini kultura muški pol izrazito dominantan a ženski podređen, čitaoca neće iznenaditi opšti nalaz da poređenja, u jeziku kao i u mnogim drugim sferama društvenog života, idu na štetu ženskog pola. Na jedan ili na drugi način, u manjoj ili većoj meri, otvoreno ili prikriveno, žene bivaju diskriminisane. Utoliko se može reći, lingvističkim terminima, da je žensko markirani član polne opozicije, a muško nemarkirani: muškarac se implicitno vidi kao norma, a žena kao prateća pojava, ako ne i kao direktno odstupanje od te norme. Po gorkim rečima jednog američkog lingviste ženskog pola, kao da se podrazumeva "da su ljudi muškog pola ako se ne dokaže suprotno, da se ženskost protivstavlja muškosti kao naročit i odelit oblik humaniteta, nekakvo marginalno stanje" (McConnell-Ginet 1988:93).

Ima bezbroj svedočanstava da živimo u pretežno muškom svetu, u kome je i sam Bog, ako ga ima, neizostavno muškarac. (Što provokativno podvlači naizgled apsurdna krilatica *God – she is black*, potekla iz američkih feminističkih i antirasističkih krugova). Ovo uveliko važi i za savremena demokratska društva zapadnog tipa, a pogotovo za patrijarhalne zajednice. Što se tiče naše tradicionalne kulture, jedva da je potrebno navoditi primere nižeg sta-

tusa i društvenog ugleda žene, koji se ogleda i u jeziku. Već i sama imenica *čovek*, koja bi valjda trebalo da obuhvata pripadnike oba pola podjednako, u svakodnevnoj upotrebi često označava samo muškog čoveka, kako pokazuje uobičajena sintagma *čovek i žena*. Autor ovih redova priseća se kako je pre više godina na celoj poslednjoj strani uglednog beogradskog dnevnika, sa datumom od 8. marta – koji se tada ovde slavio kao međunarodni dan žena – uz fotografiju srećne tročlane porodice krupnim slovima stajao naslov "Čovek, žena i dete". Dakle ovaj list je svojim čitateljkama čestitao njihov dan tako što ih je jezički isključio iz čovečanstva! Kao da za žene nije dovoljna uvreda sama činjenica da im se zvanično posvećuje samo jedan dan od cele (muške?) godine...

Stereotipizacija muških i ženskih osobina, odnosno polnih uloga, počinje već od malih nogu; kao što je poznato, bukvari, čitanke i školski udžbenici posvuda nejednako tretiraju dečake i devojčice. Među njihovim junacima uvek je više dečaka (a s njima i muških imena i muškog gramatičkog roda), koji su superaktivni i svašta umeju da rade, dok ih devojčice iz pozadine posmatraju ili se bave trivijalnostima. (Za jedno istraživanje kod nas v. Jarić 1994). A šta nam jezik govori o statusu žene u srpskoj narodnoj kulturi, lako ćemo utvrditi pregledanjem poslovica iz Vukove zbirke (tipa "Duga kosa – kratka pamet" ili "Žene su da zbore, a ljudi da tvore"). Izbor iz ovog bogatog materijala nudi Trebješanin (2002), gde se u podužem nizu ženskih osobina samo jedna tiče jezika, i glasi da je žena brbljiva. (Uzgred, kako se na istom mestu konstatuje, jedino pozitivno što se ženi priznaje jeste njena uloga majke). Poučne su i sugestije da se pogledaju sinonimi navedeni u rečniku M. S. Lalevića pod odrednicama *žena*, *muškarac* i *čovek*, ili pak potraže odgovarajući izrazi u sa-

vremenim rečnicima žargona (Rajić 1982:89). Dodajmo da je izuzetno širok registar narodnih naziva za razne vrste ženskinja tu skoro iz svoje etnografske arhive oživeo naučni program TV Pink.

Gledajući prema nivoima jezičke strukture, razlike između muških i ženskih pripadnika istog jezika po pravilu su beznačajne ili nepostojeće u fonologiji, morfologiji i naročito sintaksi, dok su nešto primetnije u leksici i frazeologiji. Tako je u raznim kulturama verbalni repertoar žena razgranatiji u svemu što se tiče kuće i porodičnog života, kao i tipično ženskih preokupacija u vezi s modom i kozmetikom, dok su u muškim registrima zastupljeniji domeni poslovanja i zarade, lova, sporta i slični. Verbalni tabu je često strog, ali naročito kod ženskog dela populacije. Primera radi, žene obično imaju značajno nijansiraniji vokabular za boje, nasuprot muškarcima koji su često nesigurni u pogledu značenja reči kao *bež*, *rezeda* ili *skerletno* (naravno, osim ako su tapetari ili dekorateri!). Frekvencija upotrebe pojedinih prideva ili priloga (kao *božanstveno*, *bajno* ili *sladak*) veća je kod žena – koje, s druge strane, obično manje psuju od muškaraca, bar javno.

Kako se može zaključiti već iz prethodnih formulacija, muško-ženske razlike nisu kategorijalne nego statističke prirode: nisu, dakle, ekskluzivne (da ili ne) nego preferencijalne (više ili manje). Bar u razvijenom savremenom svetu, ne postoje jezičke osobenosti koje bi se vezivale isključivo za pripadnike jednog ili drugog pola; može se govoriti samo o relativnoj učestalosti pojedinih jezičkih oblika ili obrazaca. Iz ovoga sledi i bitan nalaz da tzv. polne specifičnosti uopšte nisu stvar jezika, već govora: jezik raspolaže celokupnim potencijalom, koji se u govoru koristi donekle diferencirano s obzirom na pol – kao, uostalom, i na druge društvene kategorije.

Drugo je pitanje da li se u gramatičkoj strukturi jezika, za koju smo već ranije rekli da je po svojoj prirodi konzervativna, mogu kriti relikti prevaziđenih društvenih odnosa u vezi s polom. Odgovor je da mogu, iako često na način koji nije neposredno prepoznatljiv, i to daleko najčešće u znaku pune dominacije muškog principa. Navešćemo najpre primer gramatike sklapanja braka u našem jeziku, u kojem je uobičajeno reći da je neki muškarac *uzeo* nekoga za ženu, dok bi iskaz da je neka žena uzela nekoga za muža bio manje očekivan. Alternativno se može reći da se muškarac *nekim oženio*, dakle u gramatičkom padežu instrumentala, koji sugeriše da je žena instrument, sredstvo njegovog stupanja u brak, dok se žena *za njega udaje*, gde predlog i glagol jasno pokazuju da je u fokusu cele operacije opet – muškarac. On se može, kako vidimo, oženiti, ali se žena ne može omužiti (bar u standardnom srpskom jeziku). U slučaju smrti muža, žena ostaje *njegova udovica*, ali ako umre žena, muž ne biva *njen udovac*. Kako god okrenemo, ispada da žena stupa u brak u korist muškarca, jer je gramatika naprosto ne tretira kao dobrovoljnog i ravnopravnog učesnika u tom činu! (Za više primera, uključujući i neke iz drugih jezika, v. Bugarski 1996, pogl. II; takođe Kalogjera 1979, 1981 i Rajić 1982).

Ova mala stilska vežba vodi nas ka pitanju gramatičkog roda, i prirode njegove veze sa prirodnim polom. Kategorija roda u gramatičkom smislu nije ništa drugo do jedan od mogućih načina klasifikovanja imenica u jezicima. Svi jezici ne poznaju rod, pa neki svoje imeničke reči svrstavaju u klase prema onome što označavaju (živo ili neživo, oblik ili veličina imenovanog predmeta itd.). A kod onih koji raspolažu ovom kategorijom, u načelu – ali uz mnoge komplikacije – bića muškog pola dobijaju muški rod, ženskog ženski, a stvari i pojave se proizvoljno razvrstavaju u

jedan ili drugi, ili pak u srednji ako je kategorija roda u datom jeziku tročlana. Koliko je nepotpuno poklapanje pola i roda možemo videti na banalnom primeru pribora za jelo. U nemačkom je kašika muškog, viljuška ženskog a nož srednjeg roda (*der Löffel*, *die Gabel*, *das Messer*); u našem jeziku su kašika i viljuška ženskog a nož je muškog roda.

Međutim, za temu koju trenutno razmatramo mnogo je zanimljivija situacija u množini: kašike i viljuške su složen***e***, noževi su složen***i***, a kašike, viljuške i noževi su složen***i***. Dakle, iako je nož u manjini, kašike i viljuške se upravljaju prema njemu. I to ostaje tako koliko god bilo kašika i viljušaka; ako je tu samo jedan nož, to jedino "muško" diktira kako će se u množini ponašati cela "ženska" bulumenta. A isto važi i za živa bića: devojke su zgodn***e***, mladići su zgodn***i***, a sto devojaka i jedan mladić su opet – zgodn***i***! (Ideju za ovakav primer autor duguje jednom davnašnjem novinskom članku: Iveković 1979). Nameće se zaključak da u srpskohrvatskoj gramatici povlašćeno mesto pripada muškom rodu – a takva je situacija i u drugim jezicima koji su dosad podvrgnuti sličnom ispitivanju. Ovo ne bi trebalo da nas začudi, jer ako je i sam Svevišnji glavom i bradom muško, zašto to ne bi u svojoj suštini bila i gramatika, iako prividno ženskog roda?

Vratimo se, ipak, iz dubina gramatičkog pamćenja u svet koji nastanjuju živi ljudi. Već smo zapazili da je on većinom muški, te da žene, premda brojčano nadmoćne, u ponečemu bivaju percipirane kao manjina bez prave moći. Ovakva pozicija ogleda se i u njihovom jezičkom ponašanju, u rasponu od nesvesnih obrazaca do sasvim svesnih, čak burnih reakcija. Kad je o prvima reč, mnoga istraživanja kulturno i civilizacijski krajnje različitih društava saglasna su u nalazu da, pri jednakim ostalim uslovima u pogledu socijalnog statusa, obrazovanja, životne dobi i

drugih činilaca, žene govore "pravilnije" – u smislu pridržavanja implicitno ili eksplicitno prihvaćenih normi – od odgovarajućih muških članova istog kolektiva. One su sklone upotrebi jezičkih oblika koji uživaju neku vrstu priznanja i javnog prestiža, čime pokazuju da znaju gde im je mesto u zajednici. Od žena se očekuje da više paze na svoje postupke u jeziku kao i inače, s obzirom na uloge koje obavljaju u čuvanju domaćinstva, podizanju dece i ostalom što im pripada. Nasuprot tome, muškarcima se često toleriše i prašta slobodnije ponašanje, pa tako i "nepravilan" govor – uz to još prošaran verbalnim grubostima koje podsvesno asociraju na seksualnu moć, što takvom diskursu dodaje notu prikrivenog prestiža osobene vrste.

Na drugoj strani, u razvijenim zapadnim zemljama naporedo sa procesima urbanizacije i demokratizacije vremenom se razvila, i na druge prostore proširila, svest o postojanju i istrajavanju *seksizma* – diskriminacije prema polu, i to po pravilu na štetu žena. Pri tome ovde zapravo nije reč o polu kao takvom, kao biološkoj kategoriji, nego o društvenoj organizaciji polnosti, o sociokulturnoj konstrukciji polnih razlika, dakle o jednoj eminentno društvenoj pojavi. A tom fenomenu sama reč *pol* očito nije više pristajala, pa je uveden naziv *rod* u značenju jedne široke socijalne kategorije (koje, dakako, ne treba brkati sa prethodno navedenim gramatičkim značenjem istog termina). Insistiranje na važnosti i aktuelnosti roda u ovom smislu, započeto pre nekoliko decenija u krugovima američkih feministkinja, u međuvremenu je ostavilo traga i u mnogim drugim sredinama, uključujući i našu. Pitanja roda danas su povod za rasprave u nizu društvenih nauka, ali i za politizovana i neretko žučna sporenja u javnom životu uopšte.

Što se lingvistike tiče, karakteristično je to što je ranija okvirna tematska odrednica "Jezik i pol" (engl. Language

and sex), koja se nalazila u naslovima mnogih knjiga i studija, zamenjena sintagmom "Jezik i rod" (Language and gender). Ovom ključnom terminološkom intervencijom priznato je i kodifikovano pomeranje težišta sa bioloških na sociološke aspekte cele tematike, što se kao opšta tendencija jasno naslućivalo i tokom našeg prethodnog razmatranja.

A šire gledano, iz SAD, a onda i drugih zemalja engleskog govornog područja, krenuo je ceo jedan pokret za razgolićenje prikrivenih predrasuda i stereotipa i njihovog odraza u jeziku. Među prvima su se na udaru našli načini oslovljavanja osoba ženskog pola, koje su se po tradiciji određivale kao *Mrs* ili *Miss* – dakle prema bračnom stanju, što dakako nije bio slučaj sa gospodom, koja su uvek bila *Mr*. Predložena je, i samo delimično prihvaćena, neutralna oznaka *Ms*. (izg. /miz/). Beskrajne raspre vođene su i oko upotrebe generičke zamenice *he* (on), kojom se obuhvata i *she* (ona), te imenice *man* (čovek) kada ona podrazumeva i *woman* (ženu), kao i tog elementa u složenicama tipa *chairman* (predsedavajući), *salesman* (trgovački putnik), *manpower* (radna snaga), *manmade* (veštački, sintetički), itd. Novinske i izdavačke kuće, univerziteti i druge institucije donele su uputstva za izbegavanje polno diskriminišućih reči, pa i gramatičkih obrazaca, što se uklapalo u propagiranje tzv. politički korektnog jezika. U svemu tome povremeno je bilo bizarnih preterivanja, pa i komičnih predloga za "demaskulinizaciju" mnoštva najobičnijih reči. (O politički korektnom jeziku i o seksizmu, sa primerima iz engleskog jezika, v. Vlahović 1998, 2003).

U okviru inicijativa za ravnopravnost žena i njihovo vidnije učešće u javnom životu i kod nas je pokrenut veliki broj projekata i akcija, naročito feminističkih aktivistkinja u nevladinim organizacijama (npr. ženske studije, studije kulture i roda i sl.). Karakteristični su i pokušaji prila-

gođavanja tradicionalne terminologije, tako što bi se umesto o polnim govorilo o rodnim razlikama, ulogama, identitetima i stereotipima, a sve to u sklopu težnji ka rodnoj ravnopravnosti. (Uvid u novija shvatanja ove problematike pružaju npr. Papić 1997 i zbornik *Polni stereotipi* 2002).

Što se tiče samog jezika, nesumnjivo udarno područje manifestovanja ovih stremljenja jeste obrazovanje ženskih imeničkih oblika reči koje označavaju zanimanja, titule i funkcije – iako većina njih može muškim oblikom da obuhvati i ženske nosioce. Ovaj proces odvija se već više decenija, ali je sada primetno ubrzan (o jednom eksperimentalnom ispitivanju ove pojave iz ranijeg perioda izveštava Savić 1984; za raspravu u širem relevantnom kontekstu v. Ivić 1995). I tamo gde već postoji izvedeni oblik ženskog roda došlo je do pomeranja značenja, pa *ministarka* ili *doktorka* više nije supruga ministra ili doktora (kao u vreme Nušića!) nego žena koja je sama ministar, odnosno doktor. A gde takvih izvedenica nije bilo, osvajanje tradicionalno muških poslova od strane žena podstaklo je njihovo stvaranje – često glatko, ali ponekad i problematično. *Predsednica* je danas sasvim nedvosmisleno, ali *sekretarica* nije podesno u značenju funkcije, budući već "zauzeto" za označavanje zanimanja: upor. ženu kao sekretara i kao sekretaricu nekog odbora. Ne tako davno u Skupštini Srbije začela se mala polemika kada je jedna žena poslanik počela da koristi reč *poslanica* u zvaničnom oslovljavanju, što već sada deluje sasvim obično – možda zahvaljujući i pomoći *delegatkinje* iz prethodnog sistema.

Kod akademskih titula u neposrednom obraćanju je već uobičajeno *profesorka* i *doktorka*, pa i *profesorica* i *doktorica*, ali se pri zvaničnom titulisanju, npr. u potpisu kakvog akta, nalazi samo osnovni oblik (dakle, ne *profesorka dr* Ivanka Ivanković i sl.). Takođe se odomaćuju

predavačica, *asistentkinja* i *docentkinja*, mada već sa feminističkim prizvukom. Takva primesa oseća se i kad nam se neko predstavlja kao *autorka*, *književna kritičarka*, *politička analitičarka*, *magistra* i *doktorka nauka*, *teoretičarka*, *istraživačica*, *pesnikinja*, *psihološkinja*, *sociološkinja*, *fotografkinja*, čak *apatridkinja*...

Šta god ko mislio o ovakvim "feminiziranim" rečima, nema sumnje da mnoge od njih bar uklanjaju problem kongruencije u određenim sintaksičkim sklopovima, jer ne ide, na primer, *psiholog je rekla da je sociolog zakasnila*. S druge strane, od nekih osnova se ne mogu ni izvesti ženski oblici, pa insistiranje na njima zahteva posebne postupke kompromisnog (neki bi možda rekli i kompromitantnog!) karaktera. Upravo u toku rada na ovom tekstu, u jednim beogradskim novinama smo zapazili da se jedna žena čitaocima predstavlja kao *spisateljica*, a druga kao *prevoditeljica* – oblicima manje očekivanim u ovoj sredini, iako sasvim običnim u Hrvatskoj. Ali stvar ovde nije u razlici između srpskog i hrvatskog, nego prosto u tome što se ženski oblik ne može izvesti od osnove *pisac* (može samo od spisatelj) niti od *prevodilac* (prevodilica bi zvučalo šaljivo ako ne i podrugljivo). Ima neke sociolingvističke ironije u okolnosti da je osnova *prevoditelj*, koja omogućuje femininu derivaciju, u samoj Hrvatskoj kodifikovana upravo zato da bi se izbegla "srpska" reč *prevodilac* ! Čudni su putevi jezički...

Prema izloženom, izvođenje ženskih oblika ima i izvesnog lingvističkog opravdanja, premda nije motivisano jezičkim nego društvenim obzirima. A ženama koje su razradile ovaj mehanizam pogotovo se ne može odreći pravo da se koriste jezičkim mogućnostima koje ocenjuju kao primerene svom ideološkom i političkom angažmanu. Ostaje, međutim, pitanje koliko se time uistinu postiže že-

ljeni cilj, a koliko možda i suprotan efekat, naročito ako se u takvoj praksi preteruje. Naime, objektivnom posmatraču je teško da izbegne utisak da se upornim, čak agresivnim isticanjem ženskih nastavaka zapravo sugeriše da su označena zanimanja, titule i funkcije (kod kojih muški gramatički rod inače obuhvata i ženske nosioce) po prirodi stvari nešto što pripada muškarcu, a ako je po izuzetku reč o ženi, to se mora posebno naznačiti.

Insistiranje na ovome deluje u najmanju ruku stilski nezgrapno kada se zajedno pominju i gramatički razvrstavaju oba pola. Tako jedno pismo novinama potpisuju "Aktivistkinje i aktivisti Centra za nenasilnu akciju Beograd" (kojima inače svaka čast, ali ovde je reč o jeziku!), a u njemu se, umesto Srba i Albanaca na Kosovu, pominju "Srbin/Srpkinja" i "Albanac/ Albanka", uz isticanje da svi moramo da budemo "svesne i svesni" nekih stvari... (Danas 25.3.2004). Još je gore kad se pribegava skraćivanjima tipa *članovi/ce*, *studenti/kinje*, *doktori/ke*, što se takođe može povremeno naći, ne samo u raznim formularima, a što je već naprosto – nepismeno.

Doduše, ima mišljenja da je ravnopravnost žena u našem društvu mnogo važnija od pitanja gramatike i stila, te da se taj cilj može realno ostvarivati i striktnim izbegavanjem svega što liči na diskriminatorsku jezičku praksu i doslednim izborom, pa i višekratnim ponavljanjem, postojećih ili novopredloženih ženskih oblika. Pri tome se, kako izgleda, očekuje da će i ono što danas može izgledati neprirodno i nategnuto, čak i rogobatno, uz važno posredstvo medija vremenom "leći u uši" i skeptičnijih govornika. (Sistematizovane preporuke u ovom pravcu daje Savić 2004, u okviru ponuđenog "kodeksa neseksističke upotrebe jezika").

Ipak, uz puno poštovanje humanističke motivacije koja pokreće ovakve projekte, nepristrasni komentator može

da se zapita nije li zalaganje za ekstremnu a u suštini nepotrebnu doslednost zapravo kontraproduktivno. Bez želje da budemo cinični, i bez trunke "muškog šovinizma", dozvolićemo sebi opasku da sve ovo pomalo liči na američki restoran na čijim bi vratima pisalo "Crncima ulaz dozvoljen". Na prvi pogled veoma liberalno i demokratski, ali – zašto im ne bi bio dozvoljen? Ili, zašto ne piše da je ulaz dozvoljen belcima? Veštačko uspostavljanje gramatičke simetrije ne uklanja razlike u pravima i statusu žena u stvarnom životu nego ih, moglo bi se reći, samo podvlači. Kao i u drugim životnim domenima, društvena neravnopravnost ne otklanja se intervencijama u jeziku – bar ne onakvim kakve se ponekad i ponegde predlažu u žaru borbe za ženska prava. No kako god to bilo, ostaje da se vidi u kojoj će meri šira govorna zajednica da prihvati nove jezičke obrasce kojima smo se ovde pozabavili.

Ipak, ako je suditi po dva sveža primera, to neće ići bez problema, čak i kad su u pitanju reakcije samih žena. Osvrćući se na jedan napis u nedeljniku Vreme, jedna čitateljka piše: "Težnja za politički korektnim izražavanjem i nehotice je umanjila značaj Goranke Matić. Reći za nju da je prva srpska fotografkinja, verovatno je ispravno, ali nije tačno jer ispada da je prva samo u omanjoj konkurenciji žena fotografa. Ako ne naglašavamo da je Nil Armstrong prvi muškarac na Mesecu..." (Vreme 29. 1. 2004). A krajem februara iste godine, na tribini TV Pink jedan od učesnika, advokat po struci, valjda i on u želji da bude politički korektan, u jednom trenutku je pomenuo voditeljku kao "našu domaćicu", na što je ova oštro uzvratila "Ja nisam domaćica, ja sam domaćin emisije!"

Celo prethodno razmatranje o polu i rodu u jeziku zaključićemo jednom opštom napomenom od dalekosežnog značaja. Izrazite razlike u govoru pripadnika dvaju polova,

koje su mestimično išle i do zasebnih muških i ženskih registara i stilova, kao u srednjovekovnom Japanu ili u mnogim primitivnim zajednicama po svetu, obeležje su ranijih epoha i patrijarhalnih kolektiva. U razvijenim društvima modernog doba zatičemo znatno slabije izraženo diferenciranje, statističkog a ne kategorijalnog tipa, kao što smo napred ustanovili. A neka od najnovijih istraživanja najavila su tendenciju daljeg smanjivanja obima takvih razlika, tako što je utvrđeno da su one, ukupno uzev, manje kod mlađih nego kod starijih generacija istog društva. Još je rano za definitivne sudove, ali se u najmanju ruku može primetiti da su farmerke, i uniseks moda uopšte, pored svoje uloge u omekšavanju geografskih, nacionalnih i socijalnih granica, i posebno u sklopu ovih poslednjih, analogno delovali i na polne ili rodne razlike u jeziku.

LITERATURA

Bugarski, R. (1996). *Jezik u društvu*. Beograd: Čigoja štampa/ XX vek (Sabrana dela, 4). /Pogl. II: Jezik i društvene promene, 34-54/.

Iveković, R. (1979). Žena govori. *Književna reč*, Beograd, VII/129, 1 i 7.

Ivić, M. (1995).Rod i broj u jeziku. *O zelenom konju – novi lingvistički ogledi*. Beograd: Slovograf, 105-172.

Jarić, I. (1994). Začarani krug predstava o muškom i ženskom. *Ratništvo, patriotizam i patrijarhalnost – Analiza udžbenika za osnovne škole* (ur. R. Rosandić/V. Pešić). Beograd: Centar za antiratnu akciju/Grupa Most, 105-116.

Jespersen, O. (1922). *Language – Its Nature, Development and Origin*. London: Allen and Unwin.

Kalogjera, D. (1979). Jezik i spol. *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*, Beograd, 3, 109-114.

Kalogjera, D. (1981). O jeziku i spolu. *Delo*, Beograd, 4, 37-52.

McConnell-Ginet, S. (1988). Language and gender. *Linguistics: The Cambridge Survey* (F. J. Newmeyer, ed.). Cambridge: CUP, vol. 4, 75-99.

Papić, Ž. (1997). *Polnost i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Polni stereotipi (2002). *Nova srpska politička misao*, Posebno izdanje 2, Beograd.

Rajić, Lj. (1982). Jezik i pol. *Kultura*, Beograd, 57/58, 79-95.

Savić, S. (1984). Pragmatički aspekti roda *nomina agentis* u srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd, 13/1, 247-258.

Savić, S. (1995a). Jezik i pol: istraživanja kod nas. *Ženske studije*, Beograd, 1, 197-209.

Savić, S. (1995b). Jezik i pol: istraživanja u svetu. *Ženske studije*, Beograd, 2-3, 228-244.

Savić, S. (2004). *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*. Novi Sad: Futura.

Trebješanin, Ž. (2002). Stereotipi o ženi u srpskoj kulturi. *Polni stereotipi*, 91-105.

Vlahović, N. (1998). Šta je to PC, a nije Personal computer? *Glossa*, Beograd, IV:1, 23-36.

Vlahović, N. (2003). O seksizmu u engleskom jeziku. *Jezik, društvo, saznanje – Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata* (ur. D. Klikovac/K. Rasulić). Beograd: Filološki fakultet, 73-87.

V
JEZIK I IDENTITET

Problematika naznačena ovim naslovom, po sebi veoma složena i vredna objektivnog naučnog istraživanja, neretko se prikazuje u pojednostavljenoj i ideologizovanoj optici obeleženoj popularnim stereotipima koji utiru put raznim nesporazumima, pa i svesnoj političkoj manipulaciji. Stoga ćemo u ovom poglavlju predstaviti neke ključne aspekte ovog predmeta u svetlu savremenih saznanja i aktuelne društvene prakse, polazeći od određenja osnovnih pojmova.

U naukama o čoveku pod *identitetom* (lat. *identitas*, od *idem* 'isto') obično se podrazumeva skup i kontinuitet suštinskih svojstava kojima se neka ljudska grupa ili jedinka definišu naspram drugih, obezbeđujući tako svoju "samoistovetnost". To je, dakle, osećanje pripadnosti datom kolektivu (*mi*), odnosno svest o sopstvenoj ličnosti (*ja*) . Pri tome je identitet uvek složen od niza komponenti, jer se socijalni prostor konstituiše ukrštanjem i preklapanjem različitih društvenih grupa, sačinjenih od isto tako višestrano orijentisanih pojedinaca. Ove komponente mogu se legitimno posmatrati i kao različite vrste identiteta, pa tako govorimo o etničkom, nacionalnom, kulturnom, konfesionalnom, socijalnom, regionalnom i drugim vrstama ili podvr-

stama identiteta – od polnog i uzrasnog do profesionalnog i političkog.

Svako od nas, i kao član kolektiva i kao pojedinac, jednovremeno poseduje više identiteta sa ovog repertoara, koji se većinom mogu ispoljavati u raznim stepenima, a uz to su podložni i promenama tokom vremena. Na jedan ili na drugi način, u manjoj ili većoj meri, svaki od ovih identiteta međusobno objedinjuje članove skupine koju definiše, istovremeno je razgraničujući od drugih uporedljivih grupa. Ove dve bitne i komplementarne funkcije čine samu srž *etničkog identiteta*, koji se stoga obično uzima kao temeljan u naznačenom rasponu. Naime, po tradiciji su drugi vidovi identiteta – u meri u kojoj su u ovakvim kontekstima uopšte uzimani u obzir – smatrani bilo izvedenim iz etničkog, bilo manje merodavnim zato što se mogu ili čak moraju menjati, dejstvom prirodnih zakona ili slobodnom voljom pojedinaca. Tako svako u životnom toku neizbežno menja uzrasnu grupu kojoj pripada, promeniti se može i nacionalnost kao politička organizacija etničke pripadnosti, ali i religija, socijalni status, profesija, političko ubeđenje (a izuzetno, da se malo našalimo, čak i pol!). Jedino što se prema ovom shvatanju ne može promeniti jeste etnicitet, zadat rođenjem u određenoj etničkoj grupi, pa je on zahvaljujući tome primarna i kriterijalna sastavnica ukupnog identiteta. Dakle, primera radi, ako se neko rodi kao Srbin on ostaje Srbin do kraja života, šta god drugo u tom životu mogao da bude.

Međutim, stvari nisu tako proste niti jednoznačne. U smislu podele, poznate u sociologiji, na pripisana i stečena obeležja, etnicitet je doduše pripisan (zadat) utoliko što ne možemo birati etničku zajednicu u kojoj ćemo se roditi – ali je on i stečen (varijabilan), jer imamo mogućnosti da odlučujemo o njegovom značenju i udelu u na-

šem ukupnom identitetu. Dakle, Srbin – u redu; ali da li "umereni" ili "žešći" Srbin (sa odgovarajućim implikacijama i posledicama) jeste pitanje u domenu lične nadležnosti. Ovim se "objektivni" prioritet etničkog identiteta subjektivno relativizuje: nekome može biti najvažnije upravo to što je Srbin (Hrvat, Nemac, Rus itd.), ali nekom drugom to što je pripadnik islamske vere, ili žena i majka, ili lekar, pilot ili šahist... Svođenje kompleksnog identiteta na jednu dimenziju, etničku, i naučno i ljudski je nedopustivo, ali je zahvaljujući nasleđenim stereotipima veoma upotrebljivo u svrhe manipulacije – o čemu obilje dokaza pruža, između ostalog, nedavno ratno iskustvo jugoslovenskih naroda, bez pardona i priziva svrstanih u etničke torove kako bi se i po cenu života borili za nacionalnu stvar.

Da bi se celo pitanje bolje razumelo, ovde je potrebno osvetliti sam pojam etničkog identiteta, čiju suštinu očito čini *etnicitet*. Ali šta je etnicitet? Nasuprot ranijem esencijalističkom, primordijalističkom i statičkom poimanju njegove prirode, u modernoj nauci preovlađuje stanovište po kojem je to jedan varijabilno strukturiran, promenljiv i dinamičan fenomen. U njegov sastav ulazi skup činilaca od kojih su neki objektivni (jezik, teritorija, religija, običaji) a drugi subjektivni (verovanje u zajedničko poreklo putem krvnog srodstva, mitologizovana istorija, kolektivna sećanja, simboli). Pri tome nijedna od ovih sastavnica sama za sebe nije neophodna niti dovoljna kao garant etničke posebnosti, nego tek njihova interakcija obezbeđuje ono bitno osećanje solidarnosti, odnosno pripadnosti upravo tom kolektivu a ne nekom drugom, bez kojeg se etnička grupacija ne bi mogla konstituisati niti održati.

Iz ovoga sledi da je etnicitet, suprotno mogućem prvom utisku, sociološki pre nego biološki utemeljen, pa je stoga podložan promenama, kako u svojim pojedinačnim

sastavnicama tako i u celosti. A ovo pak znači da etnički identitet nije čoveku dat jednom za svagda, nego je kvalitet koji se konstruiše, i to kontekstualno – u zavisnosti od spleta okolnosti lociranih u datom geografskom i socijalnom prostoru, kao i u vremenu. Njegov ukupni udeo može biti manji ili veći, u životu društava kao i pojedinaca. Po pravilu je on manji u brojčano jakim i prosperitetnim zajednicama, a veći kod ugroženih manjina, koje u strahu od asimilacije ispoljavaju psihološku potrebu za isticanjem svoje posebnosti. Ovo je jedan od razloga što se i sam pojam etničkog često vezuje za niskoprestižne manjinske grupe, njihove rasne, kulturne i druge karakteristike (npr. "etnička" muzika, hrana, odeća, frizura i sl.) – kao da i većinske matične populacije nemaju sopstveni etnicitet! (Za znatno podrobniju raspravu o etnicitetu i srodnim pojmovima v. Bugarski 2002, pogl. I, sa obimnom internacionalnom literaturom).

Sa etničkim identitetom tesno je povezan pojam *kulturnog identiteta* (čak do mere pretapanja, koja opravdava i povremenu upotrebu termina *etnokulturni identitet*). Tu se polazi od poimanja kulturne zajednice kao grupe ljudi koja deli iste kulturne vrednosti, prepoznajući, čuvajući i razvijajući zajednički identitet. A kulturni identitet, prema nekim određenjima u aktuelnim međunarodnim dokumentima, činilo bi jedinstvo elemenata po kojima se jedna grupa ili ličnost samoodređuje, predstavlja i čini prepoznatljivom.

Sada je vreme da razmotrimo ulogu koja u ovom kompleksu pripada *jeziku*. Ona je nesumnjivo važna, iz više valjanih razloga, ali na znatno složeniji i diferenciraniji način nego što se to obično zamišlja. Naime, u evropskoj kulturnoj tradiciji romantičarske i potom nacionalističke provenijencije, počev od kraja XVIII veka, ustoličilo se ve-

rovanje u svojevrsno "sveto trojstvo" jezika, nacije i države. (v. Bugarski 2002, pogl. VII). Prema tom obrascu čovečanstvo se prirodno deli na nacije, čiji su pripadnici bitno određeni zajedničkim jezikom i prirodno teže da žive u jednoj državi, pri čemu ni jezik ni državu ne bi delili sa članovima drugih nacija. Ova uprošćena šema malo je kad zapravo ostvarena i u samoj Evropi – da i ne govorimo o ostatku sveta – ali u laičkim predstavama preživljava i do danas, neretko bivajući uz to iskorišćena u svrhe političke manipulacije i populističke demagogije u stilu zloglasne teorije krvi i tla (*Blut und Boden*). I to uprkos evidentnoj činjenici da u današnjem svetu monoetničke i jednojezičke države ne samo da nisu pravilo nego predstavljaju krajnje redak izuzetak.

Ali i kada odbacimo navedeno idealizovano i ideologizovano stanovište sa vrlo slabim uporištem u stvarnosti, valja ipak pogledati šta se na nivou današnje nauke može reći u prilog izdvajanju jezika kao, ako ne nužno presudne, a ono bar posebno važne, komponente *etnonacionalnog identiteta*. Najpre, jezik je elementarno sredstvo iscrtavanja i očuvanja granica između pojedinih etničkih kolektiva, i to upravo zahvaljujući ranije pomenutim komplementarnim funkcijama ujedinjavanja i demarkacije. Kao najvidljivija oznaka zasebnog etniciteta, on jednovremeno deluje kao unutrašnja spona među članovima jedne zajednice i spoljna razdelnica prema drugim zajednicama.

Zatim – i bitno kada je reč posebno o kulturnom kontekstu – treba razlikovati ulogu jezika kao *obeležja identiteta* od njegove funkcije kao *nosioca kulture*. U prethodnoj ulozi on je srazmerno manje važan, budući samo jedan u nizu takvih markera (o čemu je već bilo reči), ali je u potonjoj od fundamentalnog značaja, jer je upravo jezik glavni formativni faktor i prenosilac kulturnih sadržaja. U izvesnom smislu

moglo bi se čak ustvrditi da sam jezik i jeste kultura, zato što bez njega nema socijalne organizacije, administracije, obrazovanja, religije, prava, politike i drugih velikih kulturnih područja. Ovo je pravi izvor prestiža koji jezik uživa.

Potom, polazeći od dveju jezičkih funkcija od temeljne važnosti za ovo razmatranje, komunikacijske i simboličke, nalazimo da jezik zadržava svoje simboličke vrednosti i kada oslabi ili bude zamenjen kao sredstvo komunikacije. Naime, mada se u slučajevima koje ćemo uslovno označiti kao srećnije ove dve funkcije podudaraju i uzajamno podržavaju, nisu nimalo retki ni slučajevi njihovog raskoraka, pokatkad i drastičnog. Ekstreman je primer irskog, jezika kome na duži rok preti gašenje i čija je komunikacijska vrednost bezmalo ravna nuli, jer su tokom poslednja tri veka praktično svi Irci pod pritiskom nesrećnih okolnosti prešli na engleski. Međutim, irski je zadržao visok simbolički naboj kao znamenje zasebne irske nacionalnosti i državnosti, pa se još uvek protokolarno upotrebljava u zvaničnim prilikama, a deca ga u školi uče kao, maltene, strani jezik.

U Kanadi, zemlji zvanično dvojezičkoj i multikulturnoj, na federalnom nivou administracije sav službeni saobraćaj odvija se paralelno na engleskom francuskom, iako su svi savezni nameštenici obavezno dvojezični, pa im uopšte nije potrebno da, na primer, tone štampanih materijala redovno dobijaju na oba jezika. Dakle, ogroman trošak bez praktičnog opravdanja: demokratija, kažu, košta! Od ovakvih razmatranja nije daleko ni doskorašnji srpskohrvatski jezik sa svojim administrativnim naslednicima, čije međusobne razlike funkcionišu simbolički iako su komunikacijski zanemarljive; no o ovome će biti reči u II delu ove knjige.

Najzad, jezik se povezuje i sa drugim dimenzijama ili slojevima identiteta, ali sada već sa kategorijalnog nivoa izrazitije prelazimo na plan na kome moramo računati sa

pojavom i umnožavanjem posebnih jezika i jezičkih varijeteta. Drugim rečima, ako u sklopu etničkog, pa i kulturnog identiteta mahom imamo u vidu opštu ulogu jezika, pri tome podrazumevajući onaj koji doživljavamo i označavamo kao maternji, razlaganje ukupnog identiteta na specifičnije komponente uvodi u igru veći broj njima odgovarajućih idioma. Uz to se pri nešto dubljem zahvatu i sam pojam *maternjeg jezika* unekoliko relativizuje. Suprotno konvencionalnim predstavama, maternji jezik – kao ni etnicitet – nije zadat samim rođenjem jednom zauvek i u nepromenljivom obliku. On se može na ranom uzrastu i promeniti ako to diktiraju okolnosti, a što je još važnije, u svetu ima, kako smo već videli, ogroman broj dvojezičnih i višejezičnih ljudi. Pri tome uz višejezičnost ide i višekulturnost, pa pojedinci mogu da pripadaju različitim kulturnim grupacijama, deleći svoj identitet i svoje afinitete između njih.

Idući dalje, nalazimo da različite vrste i stepeni identiteta mogu biti izraženi ili simbolizovani različitim jezicima i varijetetima. Tako, primera radi, nekom žitelju Novog Sada može da bude primaran njegov lokalni, novosadski identitet, ili pak regionalni vojvođanski, ili još širi srbijanski ili jugoslovenski, da i ne pominjemo evropski ili čak svetski identitet ("građanin sveta", danas ironično "mondijalist"). Ovakvoj identitetskoj skali neretko odgovara i jezička – na primer, tako da uz lokalnu dimenziju identiteta ide lokalni ili regionalni dijalekt, uz nacionalnu nacionalni ili službeni jezik države, uz nadnacionalnu (evropsku ili širu) neki od svetski rasprostranjenih jezika, i tome slično. Ili, da uzmemo i primer konfesionalnog identiteta, njegovo utočište među mnogim islamskim vernicima je klasični arapski, medu Jevrejima hebrejski – i to bez obzira na jezike koji za iste ljude u svetovnoj sferi "pokrivaju" druge dimenzije identiteta. Slično je i sa profesionalnim identite-

tom, kao kada neko svakodnevno živi sa jednim jezikom a u struci radi s nekim drugim.

Ovde valja pomenuti i interesantno a slabije poznato pitanje stepena na kojem se jezičke pojave manifestuju kao obeležja kolektivnog identiteta. Uobičajeno je mišljenje da je u tu svrhu neophodan zaseban jezik, ali u stvarnosti često nije tako jer se kao nosilac, pa i svojevrsni garant odelitog etniciteta javlja i sopstveni varijetet zajedničkog jezika. Ovo je najlakše uočiti pozivanjem na svetski rasprostranjene jezike. Latinoamerički varijeteti španskog razlikuju se od kastiljanskog španskog, kao i kanadski francuski od evropskog francuskog. Posebno je upečatljiv slučaj engleskog, danas najraširenijeg svetskog jezika, koji sa ostvaruje u nizu nacionalnih varijanti (britanski, američki, kanadski, australijski... engleski) i etničkih izgovora (irski, škotski, velški...akcent u engleskom).

U svim navedenim i drugim sličnim slučajevima etnonacionalni identitet izražen je naročitom varijantom ili izgovorom zajedničkog jezika, čime se simboličke vrednosti – reklo bi se, na opštu dobit – čuvaju zajedno sa očiglednim prednostima sredstva šire komunikacije (visok stepen uzajamne razumljivosti, kulturna razmena, veće tržište i dr.). Zato se niko ozbiljan ne zalaže za, recimo, zaseban američki ili australijski jezik – ili, bliže nama, za austrijski jezik. Slično je bilo i sa srpskohrvatskim, sve dok on nije političkom voljom i oružanom silom iscepan na nekoliko zvanično priznatih jezika. A iz svega ovoga može se zaključiti da nisu bitne same objektivne jezičke razlike, nego su presudni odnos prema njima, duh u kome se njima prilazi (da li kao mostovima ili rovovima), te prisustvo ili odsustvo stvarne želje za zajedničkim životom i istinskom komunikacijom. Jezikom se najbolje opšti kada se to uistinu želi, a manje jezičke razlike nisu u tome nikakva prepreka.

Iz ovog ispitivanja mesta jezika u sklopu različitih identiteta možemo na kraju da izlučimo pojam *jezičkog identiteta*: to je, naprosto, jezički deo etnokulturnog identiteta. Prema izloženom, on nije ni na kolektivnom ni na individualnom planu nužno ograničen na maternji jezik, kako se to u pojednostavljenom popularnom viđenju uzima zdravo za gotovo, nego zapravo obuhvata kompletan repertoar jezičkih sredstava, u jednom ili više jezika, kojima raspolažu data grupa ili jedinka.

Kada je reč o političkim zajednicama uobličenim u moderne države, tu se uspostavlja bliska simbolička veza između nacionalnog identiteta i nacionalnog, odnosno službenog jezika date državne zajednice. Ali u višejezičkim zemljama, gde ne postoji jedan takav jezik nego dva ili više njih, kolektivni identitet se na tom planu očituje višejezično. Tako u definiciju Kanade, Belgije ili Švajcarske ulazi njihova zbirna dvojezičnost, trojezičnost odnosno četvorojezičnost, a njihovi pojedini građani mogu kao deo svog ličnog identiteta da imaju jedan ili više odgovarajućih jezika. Za Luksemburg je rečeno da "ako postoji jedna specifična jezička kompetencija Luksemburžana, onda je to višejezičnost", te da upotrebu tamošnja tri zajednička jezika – luksemburškog, francuskog i nemačkog – "većina populacije sagledava kao centralnu tačku njihovog nacionalnog identiteta" (v. Kohn 2003:47).

Na sličan način, višejezičnost je nesumnjivo među osnovnim odrednicama kulturnog identiteta Vojvodine kao regiona, a njome se odlikuje i veliki broj njenih pojedinačnih stanovnika. Što se tiče samog srpskog jezika, on funkcioniše kao cenjen simbol srpskog naroda i države Srbije, ali ga njeni građani, kao i Srbi drugde, mogu doživljavati uže ili šire. Jedni se psihološki identifikuju sa ekavskim ili pak ijekavskim izgovorom, dok drugi kao svoj ose-

ćaju ceo srpski jezik nezavisno od ovog dvojstva, a treći i onaj nepodeljeni, zvanično bivši, srpskohrvatski. Isto važi i za pismo: neki predstavnici srpskohrvatskog prihvataju samo ćirilicu a odbacuju latinicu, ili obrnuto, ali ima i mnogo onih u čiji jezički identitet ulazi upravo to što se ravnopravno služe obama pismima, ili ih bar oba priznaju kao svoje.

Pri svemu ovome posebno je važno da se uoči kako se pojedini identiteti, uključujući i njihove jezičke sastavnice, u načelu slojevito nadograđuju i uzajamno dopunjuju, a ne poništavaju tako što bi jedni istisnuli druge, zauzimajući njihovo mesto. Tako svest o nacionalnom identitetu ne znači potiranje izvornog etniciteta, niti, s druge strane, onemogućava razvoj osećanja pripadnosti i nekom većem, natkriljujućem entitetu. U slučaju Evrope, na primer, osećati se Evropljaninom nipošto ne podrazumeva odricanje od sopstvene nacionalnosti – kao što ni ovladavanje drugim jezicima samo po sebi ne ugrožava poziciju maternjeg jezika. Ovi odnosi, koji važe generalno, najosetljiviji su kad su u pitanju manjinske populacije, kojima ćemo posebnu pažnju posvetiti u narednom poglavlju.

Pre toga, da zaokružimo. *Identitet* je danas pomodna reč u terminologiji – ili, kako bi neki pre rekli, u žargonu – društvenih nauka. Da je pojmovnik pomenut na početku ove knjige (Williams 1983) doživeo još neko dopunjeno izdanje, ne treba sumnjati da bi se tu našao i članak pod ovim zaglavljem (uz nove odrednice o, recimo, multikulturalizmu, globalizaciji i tranziciji). No kako god na to gledali, pojam identiteta ide u red koncepata bitnih za razumevanje evolucije i institucionalizacije samosvesti modernog čoveka. Još 1886. godine Fridrih Niče je u raspravi "S onu stranu dobra i zla" primetio kako se Nemci odlikuju time što se neumorno pitaju ko su. U naše vreme je sa-

svim očigledno da ovakva upitanost nije svojstvena samo pripadnicima ovog naroda, naprotiv. Ubrzani tempo istorije, ispunjene ratovima, masovnim seobama, ukrštanjem populacija, ekonomskim krizama i svakovrsnim protivrečnostima, neumitno navodi ljude da povremeno zastanu kako bi se zapitali ko su zapravo, odakle dolaze i kuda idu.

Prethodno razmatranje, usredsređeno na ispitivanje uloge jezika u identitetu, samo je dotaklo površinu složene identitetske problematike, o kojoj se poslednjih godina, i iz različitih uglova, piše na raznim stranama. (Kod nas v. naročito Stojković 1993, 2002, sa bogatom literaturom). Mi ćemo ipak verovati da je ono ispunilo svoju svrhu ako je bar pokazalo koliko je oskudan i varljiv misaoni okvir koji sve bogatstvo naše samosvesti suštinski jednoznačno svodi na neprikosnoveni etnonacionalni identitet i maternji jezik kao njegov vrhunski i konačni izraz.

LITERATURA

Bugarski, R. (2002). *Nova lica jezika – sociolingvističke teme.* Beograd: Biblioteka XX vek. /Pogl. I: Etnicitet i nacionalizam u jeziku, 11-94; pogl. VII: Tragom "svetog trojstva": jezik, nacija, država, 171-176.

Kohn, R. (2003). Luksemburg. *Mediji u višejezičnim društvima* (ur. A.Karlsrajter). Beč: OSCE, 47-67.

Stojković, B. (1993). *Evropski kulturni identitet.* Niš: Prosveta/Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Stojković, B. (2002). *Identitet i komunikacija.* Beograd: Fakultet političkih nauka/Čigoja štampa.

Williams, R. (1983). *Key Words: A Vocabulary of Culture and Society.* Rev. edn. London: Fontana.

VI

JEZIK I MANJINE

Kako smo nagovestili u prethodnom poglavlju, pitanja etnonacionalnog, kulturnog i jezičkog identiteta u principu su emocionalno najosetljivija i pravno-politički najsloženija kad je reč o manjinama. Opšte određenje pojma manjine veoma je složeno, pa ne postoji nijedna njegova sveobuhvatna i opšteprihvaćena definicija. Jednu od najpotpunijih dala je Potkomisija za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina Ujedinjenih nacija, prema kojoj je *manjina* "skupina manja od ostatka stanovništva jedne države koja je u nedominantnoj poziciji, čiji članovi, državljani te države, imaju s gledišta etničkog, verskog ili jezičkog, karakteristike koje ih razlikuju od onih koje ima ostatak stanovništva, i izražavaju na očit način osećanje solidarnosti u cilju zaštite svoje kulture, tradicije, vere i jezika" (prema Heršak 1998:133).

Iz ove definicije vidi se da su, pored specifičnih obeležja, dva glavna pokazatelja manjinskog statusa manja brojnost u odnosu na većinsko stanovništvo i manja društvena moć. (Pri tome ovo drugo ima zapravo veću težinu: žene, po pravilu demografski jače, sociološki se ipak tretiraju kao manjina zbog slabijeg ukupnog uticaja na životne tokove nekog društva). Razne vrste manjina definisane su svojim kriterijalnim karakteristikama, pa tako razlikujemo

etničke, nacionalne, verske, jezičke i druge manjine. *Etničke manjine* odlikuju se etnokulturnom posebnošću, najčešće posledicom drukčijeg porekla od onog većinske populacije. Ako takva skupina ima matičnu državu izvan granica one u kojoj živi, ona se obično klasifikuje kao *nacionalna manjina*. *Verska manjina* je ona čiji je glavni identifikator drukčija veroispovest, a *jezička manjina*, koja nas ovde najviše interesuje, odlikuje se posebnim jezikom ili jezičkim varijetetom. Ista manjina najčešće sadrži neku kombinaciju ovih distinktivnih atributa. (Mnoštvo podataka i analiza u vezi s raznim aspektima profila, istorijskog razvoja i aktuelnog statusa manjinskih zajednica kod nas i na celom Balkanu, uz obilje literature, sadrže skorašnje publikacije pod Macura/Stanovčić 1996, Obradović 2002, Bašić i dr. 2002, Bašić 2003 i Sikimić 2004; za širi evropski okvir v. i Tatalović 1997).

Zbog specifičnosti manjinskog statusa neophodne su, bar u demokratski uređenim modernim državama, određene mere zaštite prava njihovih pripadnika. Zaštita manjinskih prava, posebno kad je reč o etničkim ili nacionalnim manjinama, podrobno je regulisana u nizu međunarodnih konvencija, povelja i preporuka, kao i u zakonodavstvima mnogih zemalja (v. izbor na kraju ovog teksta). Istaknuto mesto u korpusu ovih prava pripada jezičkim pravima manjina u raznim domenima (upotreba imena, obrazovanje, mediji, kultura, sudstvo, upravni organi, javne službe i dr.). (O ovome v. Bugarski 1997, pogl. 6, a sada naročito u Povelji o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama, čl. 52, i šire u Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, deo III).

Kao što su s jedne strane jezička prava deo ukupnih manjinskih prava, tako ona s druge strane pripadaju pravima svih ljudi kao pojedinaca i svih jezičkih zajednica, bez

obzira na većinski ili manjinski status kolektivâ i na oficijelni rang njihovih jezika kao službenih ili neslužbenih. Tokom poslednje dve decenije u svetu je izrastao pokret za priznavanje jezičkih prava kao komponente ljudskih prava (engl. *Linguistic human rights*). Zapažen međunarodni dokument u ovom pravcu jeste Univerzalna deklaracija o jezičkim pravima, proglašena juna 1996. godine u Barseloni uz saradnju Uneska ali još uvek bez zvaničnog pečata Ujedinjenih nacija.

Mi se, međutim, vraćamo manjinskoj problematici, i to iz ugla jezika. Generalno govoreći, pojam manjinskog jezika – kao i podrazumevani komplementarni pojam većinkog jezika – relativne je prirode i vezan je za određenu teritoriju ili administrativnu jedinicu. O jezicima koji su sami po sebi "veliki" ili "mali" prema broju govornika ili nekom drugom parametru može se govoriti u drugim kontekstima (v. Piper 2003), ali to izlazi iz okvira našeg razmatranja. A upravo pomenutu relativnost ilustrovaćemo na dva načina. Prvo, danas priznati srpski, hrvatski i bosanski svakako su kvantitativno manji od srpskohrvatskog iz koga su izdvojeni (a koji je sa svoje strane bio manji od velikih evropskih jezika), ali na prostoru svakog od njih ima i srazmerno znatno manjih jezika nacionalnih manjina. I drugo, a u vezi s prvim, isti jezik može da oscilira između većinskog i manjinskog položaja zavisno od administrativne jedinice. Tako je u SFRJ albanski mogao da bude manjinski jezik u nekom kosovskom naselju, većinski u AP Kosovo i Metohija, pa opet manjinski u SR Srbiji i SFRJ.

Ne bi bilo preterano ako bi se iz ovakvih primera izveo zaključak da smo, praktično govoreći, svi na nekom stepenu u manjinskom položaju. Ali manjinsko – većinski odnosi, rekosmo, nisu samo stvar fizičke veličine, nego i društvenog i političkog statusa. Otuda međunarodno pra-

vo pitanje manjina s punim opravdanjem vezuje za političke jedinice, pa u tim okvirima definiše i manjinske jezike. Tako u 1. članu Evropske povelje o regionalnim i manjinskim jezicima iz 1992. godine čitamo da su to jezici koji "su tradicionalno u upotrebi na određenoj teritoriji jedne države od strane državljana te države koji čine brojčano manju grupu od ostatka stanovništva te države" i koji "su različiti od zvaničnog jezika te države, što ne uključuje dijalekte zvaničnog jezika te države ili jezike radnika migranata".

Opšti cilj zaštite jezičkih prava manjina jeste da se njihovi pripadnici učine ravnopravnim sa drugim državljanima i u jezičkom pogledu, tako što bi im se zakonski garantovala slobodna javna (pa, pod određenim okolnostima, i službena) upotreba maternjeg jezika i njegovog pisma. Iako je ovaj cilj teorijski jasan, njegovo ostvarivanje u praksi nailazi na razne teškoće. Stoga je potrebno razlikovati formalnu i funkcionalnu ravnopravnost u jeziku: prva je neophodno polazište svake demokratske jezičke politike, a druga se gotovo nikad ne može do kraja postići (što ne znači da tome ne treba težiti primenom svih raspoloživih sredstava). Da se opet poslužimo iskustvom bivše Jugoslavije, federacije čija je politika jezičke ravnopravnosti bila u svetu cenjena i isticana kao primer za ugled, navešćemo samo rusinski. Ovaj jezik sa svega dvadesetak hiljada govornika uživao je visok stepen institucionalne podrške i čak je bio priznat kao jedan od pet ravnopravnih jezika u službenoj upotrebi na celoj teritoriji AP Vojvodine; ali u stvarnom životu jezik sa tako malo govornika teško je mogao da bude i funkcionalno ravnopravan sa velikim brojem većih jezika u istoj državi – a pogotovo sa srpskohrvatskim, jezikom preko 16 miliona njenih građana.

Ako sada pitanje ravnopravnosti postavimo nešto šire, ispada da smo svi u nekom pogledu "neravnopravni" jer

naprosto zarad sopstvenog boljitka moramo da učimo i druge jezike, najčešće one koje nazivamo svetskim. Sa ovog stanovišta danas najmanju potrebu za drugim jezicima osećaju svi oni širom sveta kojima je maternji jezik engleski, ali je i to samo relativna prednost. Razume se da u ovom sklopu neki moraju da uče više a drugi manje, ali da bi svi morali da uče – o tome teško može da bude spora. (Uzgred rečeno, postojeću asimetriju na relaciji manjina-većina valjalo bi uklanjati, tamo gde za to postoje objektivni i subjektivni uslovi, tako što bi i većinsko stanovništvo u nekoj meri ovladalo jezikom svojih manjinskih suseda. Za ovo takođe postoje primeri iz SFRJ, a na to sada ukazuje i tačka 19 Haških preporuka).

Iz navedenog jasno proističe da manjine nemaju samo prava nego i obaveze, u jezičkoj sferi kao i drugde. Pripadnici nacionalnih manjina, uz svu organizovanu brigu o očuvanju i razvijanju sopstvenog etnonacionalnog, kulturnog, verskog i svakog drugog identiteta, treba da budu lojalni državljani zemlje u kojoj žive. Ovo znači, između ostalog, poštovanje njenih institucija i održavanje normalnih veza sa većinskim stanovništvom i drugim domicilnim manjinama, a ne samo, niti primarno, sa sunarodnicima izvan granica date države. Za ovo je pak neophodno poznavanje i većinskog odnosno službenog jezika i njegove kulture.

Upravo rečeno izgleda toliko očigledno da to ne bi trebalo ni pominjati kad ne bismo imali – opet sa ovih naših prostora – primere opasnosti koje prete ako se insistira samo na pravima, uz zanemarivanje obaveza. Kada je krajem šezdesetih godina prošlog veka na Kosovu ukinuta obaveza učenja nematernjeg jezika tokom školovanja, to se moglo predstaviti kao demokratska odluka – sve dok se nisu počele jasnije pokazivati njene posledice. Naime, dve najveće kosovske zajednice, albanska i srpska, koje ni prethodno nisu bile

u najboljim odnosima, još su se više razdvojile slabljenjem ili čak nestankom komunikacijskih veza. (Setimo se usput da su se tih godina albanska i srpska omladina razdvojile i na prištinskom korzou, što je bio potez od ne malog simboličkog značaja). Šta je dalje bilo, dovoljno je poznato.

Treba ipak podsetiti da, načelno govoreći, pri jednakim ostalim uslovima štetne posledice separacije teže pogađaju manjinsko nego većinsko stanovništvo. Da produžimo naš kosovski primer, lokalnom Albancu nije učinjena nikakva realna usluga time što mu je omogućeno da kompletno školovanje od obdaništa do univerziteta obavi na maternjem jeziku, bez obaveze učenja srpskohrvatskog. Takav čovek, naime, ostvario je svoja jezička prava u najvećoj mogućoj meri, ali je svako svoje profesionalno delovanje time ograničio na albanski jezički prostor, u nemogućnosti da se kreće i radi u široj zajednici. (Stvar je specifičnih okolnosti to što albanska omladina na Kosovu danas valjda masovno uči engleski a ne srpski, ali se u načelu ništa ne menja: mora se, pored maternjeg, učiti i neki jezik šire komunikacije). Ovom ključnom zahtevu vratićemo se pošto u međuvremenu kratko razmotrimo položaj jezika u javnom prostoru, uz neke prateće napomene.

U prolazu smo pomenuli službenu upotrebu jezika manjina, koja kao izuzetno značajna podrška njihovoj zaštiti zavređuje koju reč komentara. Kad govorimo o upotrebi jezika uopšte uzev, osnovna podela jeste na privatnu i javnu sferu, pri čemu ova potonja obuhvata sve što izlazi iz okvira prethodne. Privatna upotreba nigde nije predmet zakonske regulative, pa je bar u savremenim demokratskim društvima svako slobodan da se u privatne svrhe služi jezikom, varijetetom i pismom kojim hoće, te da svoj jezik naziva kako želi. Daleko veću težinu ima, dakako, javna sfera, koja se sa svo je strane načelno deli na neslužbenu i

službenu, i koja se zakonski reguliše u mnogim zemljama, naročito federalnim i zvanično višejezičkim. Granica između neslužbene ali javne i službene upotrebe jezika nije lako odrediva i varira zavisno od administrativnog ustrojstva, tradicija i političke orijentacije date države, ali se generalno može reći da je službena upotreba onaj naročito važni i merodavni segment javne upotrebe koji na neki način nosi državni pečat. To su, pre svega, zvanični dokumenti države i njenih organa, kao i paradržavnih institucija u administraciji, obrazovanju, sudstvu, medijima i dr. Nasuprot tome, privatna štampa, predavanja, pozorišne predstave, filmovi itd. pripadaju javnoj ali neslužbenoj upotrebi – baš kao, na primer, i cedulja sa porukom "Odmah se vraćam" koju je vlasnik kakve radnje istakao na vratima.

Ustavi i zakoni SFRJ i SRJ, odnosno njihovih članica, utvrđivali su koji su jezici, izgovori i pisma bili u službenoj upotrebi na odgovarajućim teritorijama, a po raspadu tih federacija takav postupak je sproveden – ili se sprovodi – i u državama ili državnim zajednicama iz njih nastalim. Posebno je zanimljiva situacija na srpskohrvatskom jezičkom prostoru, s obzirom na ozvaničene jednočlane nacionalne nazive jezika, te na šaroliku distribuciju izgovora i pisama. (Ovde nema mesta za navode, ali se relevantni članovi svih sada važećih ustava citiraju i komentarišu u knjizi pod Bugarski 2002, pogl. III). Reći ćemo samo da oni sadrže i dodatne opšte odredbe o službenoj upotrebi jezika i pisama nacionalnih manjina; a ostaje da se vidi kako će ova materija biti regulisana u predstojećim ustavnim rešenjima u Srbiji i Crnoj Gori, u okviru obavezujućih evropskih standarda zaštite manjina.

U ovom sklopu, pored formalnopravne regulative jezičke materije, veoma važnu – iako nezvaničnu – ulogu igraju ukorenjeni popularni stavovi prema jeziku. Naime,

kao što smo već videli u III poglavlju ove knjige, kroz laičke sudove o tome kako koji jezik zvuči ili za šta je dobar a za šta pak nije, te kakav je koji dijalekt i čije je koje pismo, zapravo se prenose i učvršćuju široko rasprostranjeni stereotipi o korisnicima svih tih jezika, jezičkih varijeteta i pisama. A ti stereotipi daleko najčešće su negativni i otuda društveno štetni, na nivou predrasuda potencijalno trajnih i opasnih, tim pre što se veoma često odnose na manjinske populacije u etnički mešanim sredinama. Dok se budemo razbacivali nazivima kao Šiptar, Cigoš ili balija, doživljavajući tuđe govore kao primitivne, iskvarene i manje vredne od našeg, zajednički život će nam počivati na slabim temeljima. Otuda ne začuđuje to što se u jednom od ključnih međunarodnih dokumenata eksplicitno kaže sledeće: "Države bi trebalo da deluju u pravcu zaustavljanja prakse da se u javnosti koriste nipodaštavajuća ili podrugljiva imena i izrazi i trebalo bi da preduzmu mere da se bore protiv negativnih stereotipa" (Preporuke iz Lunda, str. 20).

Put ka ovom cilju podrazumeva unapređivanje kolektivnog osećanja za toleranciju drugog i drukčijeg u pogledu rase, etniciteta, religije, kulture, ponašanja i – što je u ovoj prilici posebno značajno – jezika. Kad je u pitanju jezik, tolerancija se ispoljava na tri plana: internacionalnom, kroz priznavanje postojanja i digniteta velikog broja jezika u svetu, bez predrasuda prema onima manjih zajednica na nižem stepenu civilizacijskog razvitka; intergrupnom, kroz prihvatanje ravnopravnosti i vrednosti jezičkih sredstava svojstvenih pojedinim etničkim, verskim i drugim grupama na istoj teritoriji; i interpersonalnom, putem poštovanja ličnosti sagovornika i njegovog načina govora. Na sva tri plana tolerancija bitno znači odbijanje da se svoje doživi i predstavi kao norma, a tuđe kao devijacija od nje. (Šire o jezičkoj toleranciji v. u Bugarski 2001, pogl. XI).

Preostaje još da ekspliciramo jednu temu koja se mestimično provlačila kroz ovo izlaganje – a to je višejezičnost. Jezička stvarnost našeg temeljno višejezičnog sveta pokazuje bitno drukčiju sliku od one koju su nametnule moćne jednojezičke nacije i ideologije (izrazito u zapadnoj Evropi i SAD), po kojoj je jednojezičnost norma, budući prirodno stanje privilegovanih većina, dok je višejezičnost nepoželjno odstupanje od te norme, zla sudbina podređenih manjina. Naime, i većinski narodi u pojedinim državama – sa delimičnim izuzetkom onih koji govore engleski – mogu se u jezičkom pogledu naći u manjinskom položaju kad je reč o međunarodnoj komunikaciji i saradnji. Otuda u civilizovanom svetu današnjice mahom svi moraju da uče i druge jezike pored maternjeg ukoliko žele da iz svog manje ili više uskog etnonacionalnog okruženja iskorače u svet.

Ova potreba ipak se na posebno upečatljiv način oseća u slučaju etničkih i nacionalnih manjina, čiji je položaj poseban utoliko što se one tipično nalaze u procepu između asimilacije i getoizacije. Ako maternji idiom postepeno zamene nekim većim i prestižnijim jezikom okoline, to je put ka utapanju u masu njegovih govornika; a ako se čvrsto drže samo svog nasleđenog etničkog idioma i ne uče službeni jezik zemlje u kojoj žive, sami sebe isključuju iz glavnih tokova života u njoj. Scila asimilacije dovoljno je poznata, a Haribdu getoizacije već smo ilustrovali primerom kosovskog Albanca koji je, do maksimuma koristeći svoja jezička prava, sebe osudio na zadržavanje u skučenom komunikacijskom prostoru maternjeg jezika.

Manjine, dakle, pored nespornog prava na negovanje etničke i kulturne posebnosti, imaju – u sopstvenom kao i u opštem interesu – i obavezu lojalnosti državi u kojoj žive. Kako se oboje *ne može* postići unutar jednog jezika,

prirodno i nezaobilazno rešenje jeste višejezičnost, pri čemu jedan jezik služi očuvanju identiteta unutar grupe a drugi jezik, ili jezici, komunikaciji izvan nje. To je pravi način da se izbegne nesrećni izbor između asimilacije i getoizacije, biranjem trećeg puta: integracijom, koja podrazumeva uključenje u širu sredinu ali uz očuvanje sopstvenih jezičkih i kulturnih specifičnosti. Ovakva ravnoteža, pored umanjivanja etničke napetosti kao potencijalnog generatora stalnih sukoba, donosi i sociopsihološku i opštedruštvenu dobit, preobraćajući monolingvalni etnocentrizam u multilingvalnu (i multikulturalnu) toleranciju.

Predočeni način regulisanja jezičke situacije manjina u potpunosti se uklapa u aktuelnu jezičku politiku Evropske unije, koja će biti izložena i obrazložena u sledećem poglavlju ove knjige. Zasad da svedemo: iz svega rečenog sledi temeljno važan nauk da identitet nije samo nešto što se čuva nego i nešto što se izgrađuje. Ovo se naglašava i u odgovarajućim međunarodnim dokumentima, u kojima se tipično govori o *očuvanju i izgrađivanju* identiteta, ovako u okviru jedne sintagme. A kako identitet uključuje i jezik, to znači da uz nesporni zadatak očuvanja maternjeg jezika ide i takođe neophodno proširivanje jezičkog repertoara. Ostvarivanje time podrazumevanih *prava*, kao i ispunjavanje *obaveza*, iziskuje najveću pažnju državnih organa i drugih institucija, ali uz pun angažman samih pripadnika manjina. Sve u svemu, razmišljanje u statičkim kategorijama očuvanja i zaštite postojećeg treba zameniti dinamikom razvoja i izgrađivanja mogućeg. Samo tako manjine mogu prestati da budu pasivan predmet nečije brige ili nebrige i postati – koliko im to država i društvo omoguće – aktivan činilac u kreiranju sopstvene sudbine.

* * * * *

Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima. U: *Instrumenti Saveta Evrope – Ljudska prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2000, 217-257.

Haške preporuke o pravu nacionalnih manjina na obrazovanje i objašnjenje, oktobar 1996.

Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina, Strazbur, 1. februar 1995.

Povelja o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama, Beograd/ Podgorica, 2002.

Preporuke iz Lunda o delotvornom učešću nacionalnih manjina u javnom životu sa objašnjenjima, septembar 1999.

Preporuke iz Osla o pravu nacionalnih manjina na upotrebu sopstvenog jezika i objašnjenje, februar 1998.

Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama. Beograd, Službeni glasnik Republike Srbije 45, 27. VII 1991.

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Beograd/ Podgorica, 2002.

LITERATURA

Bašić, G. i dr. (2002). *Demokratija i nacionalne manjine*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.

Bašić, G., ur. (2003). *Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.

Bugarski, R. (1997). *Jezik u društvenoj krizi*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 12). /Pogl. 6: Jezička prava manjina u Jugoslaviji – u evropskim okvirima, 57-70/.

Bugarski, R. (2001). *Lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek. /Pogl. XI: O jezičkoj toleranciji, 107-113/.

Bugarski, R. (2002). *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek. /Pogl. III: Jezičke politike u državama naslednicama bivše Jugoslavije, 111-134/.

Heršak, E. (1998). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti/Školska knjiga.

Macura, M./V. Stanovčić, ur. (1996). *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*. Beograd: SANU.

Obradović, Ž. B. (2002). *Manjine na Balkanu*. Beograd: Čigoja štampa.

Piper, P. (2003). *Srpski između velikih i malih jezika*. Beograd: Beogradska knjiga.

Sikimić, B., ur. (2004). *Skrivene manjine na Balkanu*. Beograd: Balkanološki institut SANU.

Tatalović, S. (1997). *Manjinski narodi i manjine*. Zagreb: Prosvjeta.

VII

EVROPA I JEZICI

Savet Evrope je proglasio 2001. Evropskom godinom jezikā, a tom prilikom je utvrđen i 26. septembar kao Evropski dan jezikā, sa preporukom da se on svake godine na prigodne načine obeležava u evropskim zemljama. Šta se može reći povodom tog dana ove, 2004. godine? Pre svega, treba podsetiti da je ta inicijativa uvedena kao jedan od mogućih odgovora na probleme jezika, komunikacije i međunacionalne saradnje i razumevanja u eri rastuće etničke, verske i kulturne diversifikacije evropskog stanovništva, izazvane masovnim prilivom imigranata u pojedine evropske države. Ova pojava, kao i opšta demokratizacija javnog života i podizanje samosvesti različitih, naročito manjinskih grupacija, a u ambijentu "glokalizacije" (naporednih procesa globalizacije i lokalizacije), u zaoštrenom obliku je postavila na dnevni red problem usaglašavanja integracije u evropske tokove i očuvanja sopstvenih specifičnosti u nepreglednom šarenilu koje ovaj kontinent danas mozaički ispoljava.

Pa šta, onda, u naše dane znači evropski misliti o jeziku? Odgovoru na ovo pitanje može se, za ovu priliku, prići kroz nužno sažetu analizu stožernih pojmova raznolikosti i višejezičnosti u kontekstu Evrope i posebno Vojvodine, kako sledi.

1. *Raznolikost*. Zvanično geslo Evropskog dana jezikā 2004. godine glasi: "Slavimo jezičku raznolikost, višejezičnost i doživotno učenje jezikā". Neće biti slučajno to što se ovde javlja upravo reč *raznolikost*, a ne prosto *razlike* (engl. *diversity* a ne *difference*, i slično u drugim jezicima Evropske unije). Naime, iako se u evropskim a i našim proklamacijama i dokumentima ponekad govori o razlikama, raznolikost je svakako bolje izabrana reč, jer ukazuje i na sličnosti koje leže u podlozi svih razlika. Govoriti samo o razlikama, kao da su one neupitna vrednost po sebi i nezavisno od komplementarnog pojma sličnosti, znači fokusirati samo ono što ljude razlikuje, to jest razdvaja. Nasuprot tome, diskurs raznolikosti jasnije podrazumeva da je reč o raznim likovima nečega što je suštinski jedno.

Banalno ilustrovano (da se malo našalimo), slon i klavir se nesumnjivo razlikuju u mnogo čemu – između ostalog, kako nas uči stara omladinska dosetka, i u tome što se na slona možemo nasloniti a na klavir se ne možemo naklaviriti – i ne vidi se šta bi ih eventualno povezivalo. A narodna mudrost upozorava da ne valja mešati babe i žabe, aludirajući na njihovu varljivu formalnu sličnost koja samo prikriva temeljne razlike. Pojam raznolikosti, naprotiv, naglašava fundamentalne sličnosti nečega što se ispoljava varijabilno, zbog čega se uobičajeno govori o jedinstvu u raznolikosti (*unity in diversity*) a ne o nekakvom jedinstvu razlika (*unity of difference*), što bi bilo teško razumeti.

Prenesimo sada ovaj mali semantički ogled na ljude i njihove jezike. Svi se mi evidentno razlikujemo na mnogo načina, ali vredi stalno imati na umu da smo i svi međusobno slični u jednom mnogo dubljem i merodavnijem smislu – počev od toga što smo naprosto ljudi, uz sve što ovo podrazumeva. Analogan je slučaj i sa jezikom. Svi se jezici u nečemu razlikuju, i po tome su svi oni različiti je-

zici, ali su i svi u nečemu slični, po čemu su svi oni – jezici. A niko ne zna bolje od lingvista koliko su sličnosti ovde važnije i dublje usađene u samu prirodu jezika od svih mogućih razlika. Jezici su, dakle, raznolika ispoljenja Jezika – ovako s velikim J – kao bitne zajedničke odrednice svih pripadnika ljudskog roda. Sva je prilika da ovakvo razmišljanje, premda ne na ovaj način eksplicirano, leži u temeljima jezičke filozofije Evropske unije.

Ovome se uzgred može dodati podsećanje na karakterističnu okolnost da se jezička raznolikost sve češće povezuje ne samo sa kulturnom nego i sa biološkom raznovrsnošću živog sveta, pod zaglavljem "biokulturnog diverziteta" (*biocultural diversity*). Tako neka aktuelna istraživanja (doduše, više izvan Evrope nego u njoj samoj)otkrivaju zanimljive korelacije u gustini zastupljenosti raznolikih jezika i kultura s jedne strane, i biljnih i životinjskih vrsta s druge strane, u pojedinim regionima naše planete. Pri tome se ističu nenadoknadivi gubici za čovečanstvo usled tekuće redukcije raznolikosti u oba slučaja, i poziva se na akciju u cilju usporavanja, ako već ne i zaustavljanja, ovog procesa osiromašenja usled gašenja mnogobrojnih jezika kao i bioloških vrsta.

2. *Višejezičnost*. Na ovom mestu nećemo se upuštati u opštu raspravu o značaju, vrstama ili stepenima višejezičnosti, socijetalne i individualne, jer su te stvari manje-više poznate (v. šire razmatranje sličnim povodom, sa daljom literaturom, u Bugarski 2002, pogl. VI). Umesto toga, samo dve-tri direktno relevantne napomene. Najpre, evropske institucije s punim pravom, sistematski i emfatički, upozoravaju da višejezičnost nije nikakva devijacija nego normalno stanje, budući deo jezičke stvarnosti i svakodnevnog iskustva dobre polovine čovečanstva. Mada su-

protno ukorenjenim laičkim verovanjima, svojstvenim upravo Evropi i evropeiziranim delovima drugih kontinenata, ovo je sasvim u skladu sa svojevremenom dijagnozom, poteklom iz kontaktne lingvistike, po kojoj je dobrovoljna jednojezičnost *izlečiva*. Naprosto, jedan jezik je već danas malo kome dovoljan (izuzimajući možda izvorne govornike engleskog, ali je to problematična prednost: zatvaranje u jedan jezik, pa makar on bio i najrašireniji na svetu, uskraćuje nove svetove koje otvara poznavanje i drugih jezika). Po svemu sudeći, tako će biti i u doglednoj budućnosti – verovatno još izrazitije. Stoga treba svi da uče i druge jezike pored maternjeg: većinci kao i manjinci, iz svih sredina i društvenih slojeva, od malih nogu pa doživotno, jer nikad nije prerano niti prekasno za to.

O ovom poslednjem jasno govori, primera radi, segment o jeziku iz Uneskove Univerzalne deklaracije o kulturnoj raznolikosti (2001), gde se navode sledeće tri preporuke. Prvo, podsticati jezičku raznolikost; drugo, poštovati maternji jezik na svim obrazovnim nivoima, gde god je to moguće; i treće, podržavati učenje više jezika *od najranije dobi*. (Ovu poslednju sintagmu podvlačimo kako bi se videlo, onako uzgred, koliko je nedavna odluka Ministarstva prosvete Srbije o odlaganju početka učenja stranog jezika u osnovnoj školi "radi zaštite još nekonsolidovanog maternjeg jezika učenika" suprotna ne samo proverenim naučnim saznanjima nego i na njima zasnovanoj pedagoškoj teoriji i praksi koja ubrzano emanira iz nesumnjivo nadležnih svetskih institucija).

Pri tome jezici koji dolaze u obzir za učenje pored maternjeg pripadaju različitim kategorijama, a u opticaju su i razni nazivi (nematernji, drugi, manjinski, regionalni, imigrantski, susedni, strani, svetski, globalni..). Ovde nema ni potrebe ni mogućnosti da se odgovarajući pojmovi ekspli-

ciraju i razgraniče; pomenimo samo, kao karakterističan podatak, da se primećuje izvesno izbegavanje tradicijom osveštane etikete *strani jezici* i njeno zamenjivanje nazivima tipa *evropski*, *savremeni* ili *drugi jezici*, manje preciznim ali primerenijim ideji da jedni drugima nismo stranci iako govorimo raznim jezicima.

Što se pak tiče navodno štetnog uticaja višejezičnosti na etnonacionalni identitet, koji se konvencionalno vezuje za maternji jezik, o tome smo dovoljno rekli u dva prethodna poglavlja ove knjige. Ako je reč o etničkim ili nacionalnim manjinama, u vezi s kojima se ovakva pitanja najčešće postavljaju, samo ćemo još jednom podvući da je identitet nešto što se *čuva* ali i *razvija*, te da manjine u tom smislu, kao i na druge načine, imaju *prava* ali i *obaveze* (minimalno, učenje i upotrebu nacionalnog ili službenog jezika zemlje u kojoj žive, uz zagarantovano služenje maternjim jezikom uvek kada za to postoje uslovi).

3. *Evropa*. Kao što Evropa nije tek zbirka odelitih nacija nego i transnacionalna i nadnacionalna veličina i vrednost, koja kombinuje i uzajamno oplemenjuje nacionalne i evropske identitete, tako ona nije ni puka vreća jezikâ nego složeni i interaktivni komunikacijski prostor. Da bi se evropska jezička situacija bolje razumela, biće korisno da uz nešto osnovnih podataka ponudimo i malu analizu.

U Evropi se danas govori između 100 i 200 jezika, zavisno od definicije Evrope, ali i jezika nasuprot dijalektu. Kako to čini svega 2-3 odsto svih jezika sveta, ova brojka ne deluje impresivno, sama po sebi, u poređenju sa jezičkim šarenilom na drugim kontinentima. Međutim, slika se drastično menja ako uz ove autohtone uzmemo u obzir i alohtone jezike koje su u velikom broju tokom poslednjih decenija doneli talasi imigracije, a kojih ima bukvalno na

stotine. Tako su, na primer, ankete obavljene među školskom populacijom Londona otkrile da je na području ovog grada u kućnoj upotrebi preko 300 jezika; a na ulicama drugih evropskih metropola takođe se mogu čuti desetine jezika. Osim toga, jedan obuhvatniji pogled ne bi smeo da ispusti iz vidokruga ni potrebu da se, unutar izvorno evropskih idioma, pažnja pokloni i onim malim i ugroženim, koji se u mnogim kalkulacijama praktično ni u šta ne računaju, te da im se u okvirima mogućnosti zagarantuje produžen život.

Kakvi su bili odnosi između evropskih jezika kroz noviju istoriju? Za ovu priliku dajemo sledeći pojednostavljeni prikaz, uz pomoć tri sukcesivna ali delom i preklopljena modela. Prvi od njih se može nazvati *modularnim*, jer pruža sliku koegzistencije autonomnih i jasno razgraničenih entiteta, manjih ili većih ali principijelno s jednakim pravima na život. Ovo je tipični (u ovoj knjizi već pomenuti) evropski romantičarski i nacionalistički obrazac neprikosnovenog "svetog trojstva" jezika, nacije i države s kraja XVIII veka, čiji se uticaj u laičkoj svesti proteže i do dana današnjeg, neretko s pogubnim posledicama. Sredinom XX stoleća njega postepeno odmenjuje drugi model, *ekspanzivni*, koji naglašava prednosti velikih jezika i opravdava njihovo širenje na račun manjih, sve do potpunog zatiranja "beskorisnih" malih idioma. Doduše, ovaj obrazac je zastupljeniji u drugim delovima sveta, ali je aktivan i u Evropi. Najzad, na razmeđu vekova i s dobrim perspektivama u XXI stoleću, afirmiše se jedan treći model, ponovo autentično evropski ali ovog puta naglašeno *interaktivni*. On podrazumeva ne više naporedno postojanje nego, sada, uzajamno delovanje, odnosno saradnju govornika raznih jezika na načelno ravnopravnim osnovama koje bi obezbedilo članstvo u evropskoj porodici pod zajedničkim krovom.

Treba reći da je ovo bio šematski prikaz triju ideoloških matrica, od kojih poslednja i danas aktuelna teži potiranju implikacija i posledica prethodnih dveju putem uspostavljanja novih vrednosti. Na samom terenu, razume se, stvari nisu bile, niti su danas, tako jednostavne i jednosmerne. Između ostalog, proces uzmicanja manjih jezika pred nadiranjem većih i jačih teče vekovima, iako ne s podjednakim intenzitetom; dovoljno je da se setimo sudbine keltskih jezika na severozapadnom obodu našeg kontinenta, da druge i ne pominjemo.

I biće da upravo svest o ovim činjenicama u najvećoj meri motiviše evropske institucije u stalnom isticanju da višejezičnost i višekulturnost nisu opterećenje nego upravo najveće blago Evrope, te da projekat evropske integracije ne može uspeti bez očuvanja te raznolikosti. Naime, poenta je u pronalaženju srednjeg puta između tradicionalnog nacionalizma, karakterističnog za evropske državenacije, i globalizacionih procesa koje podstiču multinacionalne kompanije i transnacionalne institucije. Što se jezika tiče, reč je o potrebi da se ugroženi jezici zaštite, ali i da se njihovim govornicima omogući ravnopravno učešće u evropskoj komunikaciji – i to ne samo posredstvom engleskog kao najpopularnijeg, nego i korišćenjem drugih jezika šire rasprostranjenosti. Ovakvo uravnoteženje vidi se kao garant nediskriminacije i sredstvo negovanja tolerancije i međusobnog razumevanja i saradnje, što danas izgleda potrebnije nego ikad ranije. Iz svega ovoga proističe zadatak širenja svesti o inherentnim vrednostima ali i praktičnim prednostima višejezičnosti.

Stoga je Evropska unija kao opšti cilj svoje jezičke politike postulirala da svaki njen građanin, pored svog, treba da u nekoj meri poznaje i koristi još dva jezika Unije. Ovaj zahtev može se svesti na sledeću formulu: najmanje jedan

jezik za identitet i opštenje unutar nacije, plus dva jezika za internacionalnu komunikaciju i učešće u zajedničkim evropskim poslovima. Za manjine to će često značiti čak četiri jezika – maternji, službeni jezik države i još dva. Otuda je lako videti koliko je danas anahrono i retrogradno insistiranje na isključivoj upotrebi maternjeg jezika, i kod većinskih naroda a pogotovo kod manjina. Gledano iz ugla manjih jezika i njihovih zajednica, ovo bi bio i način izbegavanja nesrećnog izbora između asimilacije i getoizacije, putem integracije u veće celine uz očuvanje sopstvenih specifičnosti. Jasno je da će se jedan ovakav program ostvarivati dugoročno i diferencirano u skladu s lokalnim prilikama i mogućnostima, ali je to put kojim se ide ka opštem cilju – ostvarenju vizije jedne buduće Evrope kao ne samo ekonomske i interesne nego i autentično *kulturne* zajednice. Ovo se pak ne može postići bez pojedinačne višejezičnosti evropskih građana.

Prema tome, ova perspektiva otvara se i pred našom zemljom kao pretendentom na članstvo u Evropskoj uniji. Što pre i što ozbiljnije nadležne vlasti u Srbiji i Crnoj Gori shvate da ovako trasirana jezička politika čeka i nas, to će nam bolje biti. I to svima: "velikima" i "malima", većincima i manjincima, mladima i starijima. Pri tome je sasvim očigledno da ovaj zamašni projekat nameće potrebu temeljne revizije nacionalnih jezičkih politika u domenu obrazovanja, a posebno nastave nematernjih i stranih jezika, te sledstveno tome i reformi koje bi dosadašnja partikularna rešenja podvela pod svod evropske jezičke i kulturne politike. O tom kompleksu, međutim, ne možemo ovom prilikom govoriti. (Za korisne informacije v. Toma/Đurić 2001 i Ignjačević 2003, s daljim uputama; sada takođe Siguan 2004 za širu raspravu o jezičkoj politici i nastavi jezika u Evropi).

Na ovom mestu možemo se usput kratko osvrnuti na jezičku politiku i praksu u organima same Evropske unije, da bismo videli kako ona oživotvoruje načela koja propoveda. Opšti princip, koji se kao takav poštuje od početka, jeste da svi nacionalni jezici zemalja članica automatski dobijaju status njenih službenih jezika. To bi moglo da se tumači tako da su svi oni u svakom pogledu ravnopravni, te da se sva usmena i pisana komunikacija unutar organa Unije prevodi između svih tih jezika. Doskora bi, sa 15 članica i njihovih 11 jezika, to značilo 110 prevodnih parova; a sa prijemom 10 novih zemalja i 9 jezika, broj međujezičkih kombinacija skočio bi na 380, sa perspektivom daljeg rapidnog povećanja. Razumljivo je da je ovako nešto isključeno iz finansijskih i kadrovskih razloga, pa je ustanovljena kategorija radnih jezika za sve potrebe unutrašnjeg saobraćaja i poslove oko pripreme zajedničkih dokumenata i odluka, koji se onda prevode na sve službene jezike. Danas su ti radni jezici, redom zastupljenosti u praksi, engleski, francuski i nemački. Ovim rešenjem, koje nije idealno ali je zasad jedino moguće, bar su delimično pomirena dva međusobno teško uskladiva zahteva: da se poštuje nacionalni ponos svih članica, a da se ipak omogući koliko-toliko efikasna komunikacija, bez koje bi rad organa Unije bio sasvim onemogućen.

4. *Vojvodina.* Da sada suzimo fokus posmatranja sa evropskog plana na vojvođanski, kao u našim okvirima posebno relevantan i merodavan za razmatranje i ilustrovanje pitanja višejezičnosti i višekulturnosti, učinićemo samo nekoliko dodatnih opštih opaski. Sa nekih 29 nacionalnih ili etničkih zajednica i ne mnogo manjim brojem jezika na dva miliona stanovnika (prema popisu iz 2002. godine), Vojvodina ispoljava, za evropske prilike, izrazito etnojezičko

šarenilo. Činjenica da je čak pet ovih jezika (srpski, mađarski, slovački, rumunski i rusinski) u službenoj upotrebi pojačava ovu sliku do stepena izuzetnosti. Dodajmo tome dugotrajno iskustvo zajedničkog života, kao i značajnu i u svetu zapaženu tradiciju ustavnopravnog i zakonskog regulisanja jezičkih prava na ovom tlu, pa ćemo lako zaključiti da Vojvodina nudi Evropi osobene jezičke izazove – pre svega kao retko i tim dragocenije ogledno dobro za proveru adekvatnosti i delotvornosti novijih evropskih preporuka i procedura.

Pri tome ne treba zaboraviti da su preporučeni standardi u ovom domenu bili velikim delom već ostvareni u SFRJ i posebno u Vojvodini. Međutim, nedavni ratovi na teritoriji ove federacije i poratna zbivanja doveli su do primetnog pada ranije dostignutog nivoa, pa najpre treba poraditi na vraćanju prethodnog stanja, koliko to bude moguće u novonastalim uslovima, kako bi se otuda eventualno krenulo dalje. Ovo neće biti nimalo lak zadatak, jer on podrazumeva dugoročno lečenje skorašnjih rana u međunacionalnim odnosima, i to u situaciji ozbiljne, čak zabrinjavajuće redukcije broja pripadnika većine manjinskih zajednica usled asimilacije ili emigracije. (Dok većinski, srpski narod beleži porast od 57 na 65 odsto između popisâ 1991. i 2002, i dok osim njega samo još Mađari prebacuju 3 odsto ukupnog stanovništva Vojvodine, od navedenih 29 zajednica čak 11 njih ima ispod 1000 pripadnika, što nagoveštava njihovo skoro gašenje kao zasebnih etničkih entiteta. Izvori statističkih podataka navedeni su u narednom poglavlju). U ovom sklopu, uz niz drugih mera, kao imperativ se nameće koordinirana akcija na suzbijanju većinskog ali i jačih manjinskih nacionalizama, kako bi se iznova mogle afirmisati tradicionalne vrednosti zajedničkog života. Sadašnje političke prilike ne pogoduju

takvom kretanju, ali je to jedini put kojim se može ići u Evropu – ili, u ovom kontekstu tačnije, vratiti u njeno okrilje.

LITERATURA

Bugarski, R. (2002). *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek. /Pogl. VI: Značenje višejezičnosti i višekulturnosti u Evropskoj godini jezikā, 157-169/.

Ignjačević, A. (2003). Strani jezici u jezičkoj politici – novi trendovi. *Jezik, društvo, saznanje – Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata* (ur. D.Klikovac/K.Rasulić). Beograd: Filološki fakultet, 59-71.

Siguan, M. (2004). *Jezici u Europi*. Zagreb: Školska knjiga.

Toma, S./Lj. Đurić, ur. (2001). *Strani jezici – ka Evropi bez granica*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije.

VIII

NACIONALNOST I JEZIK U POPISIMA STANOVNIŠTVA

Etnički, jezički i verski heterogene države – a gotovo sve su takve, mnoge i u visokom stepenu – susreću se s problemom utvrđivanja broja i profila različitih segmenata svog stanovništva, naročito kad je reč o manjinama jedne ili druge vrste. Pitanje je ozbiljno, jer iz načina na koji mu se pristupa proističu posledice, i to ne samo za pojedine populacione grupe nego i za ukupni unutrašnjepolitički život date države, pa i njen međunarodni ugled. Ovo poslednje naročito je aktuelno u današnje vreme, kada supranacionalne organizacije (kakva je, na primer, Evropska unija) insistiraju na postavljanju i poštovanju internacionalnih standarda i u ovom važnom domenu ostvarivanja ljudskih prava.

Ovom kompleksu pojedine države prilaze veoma različito, u zavisnosti od svog istorijskog nasleđa, političkog ustrojstva totalitarnog ili pak demokratskog tipa, kao i aktuelnih razvojnih tendencija. Negde se objektivno postojeća raznolikost prikriva, čak i nastoji ukloniti nasilnim putem, drugde se prećutno toleriše ali uz minimum ustupaka u pravcu priznavanja posebnih manjinskih prava, a samo u razvijenim savremenim demokratijama ona se organizovano prihvata, bar u nekim aspektima, uz odgovarajuće državne garancije.

Najbolji uvid u odnos državne vlasti prema ovom pitanju pružaju periodični popisi stanovništva, iako se u njima sadržani podaci i klasifikacije često mogu samo uslovno smatrati verodostojnim, iz više razloga u koje ovde ne možemo ulaziti. Od svih popisnih rubrika, za našu temu relevantne su one koje se tiču nacionalne ili etničke pripadnosti, maternjeg jezika i veroispovesti, a koje se – bilo sve ili u nekom izboru – mogu naći na obrascima prilikom cenzusa. Daćemo samo nekoliko primera različitih postupaka koji odražavaju opšta obeležja državne politike, pre svega unutrašnje ali neretko i sa značajnim reperkusijama za međudržavne odnose – posebno kad je reč o nacionalnim manjinama.

Što se tiče religije, koja nije glavni predmet naše pažnje u ovom tekstu, napomenućemo samo da države koje su ne samo deklarativno nego i stvarno laičke po pravilu smatraju veroispovest privatnom stvari svojih stanovnika, pa njihovu eventualnu konfesionalnu opredeljenost često i ne proveravaju na popisima, ili to čine samo sporadično i fakultativno. U nekim drugim slučajevima, naročito u ranijim periodima, vera se smatrala primarnom vododelnicom, iz koje se izvodila i etnička pripadnost. Tako Grčka do danas ne priznaje nacionalne manjine na svojoj teritoriji, pa je tamo jedina zvanično postojeća "nacionalna" manjina – muslimanska, čiju glavninu čine Turci i Albanci, dok Makedonci, budući pravoslavci kao i većinsko stanovništvo, formalno ne postoje nego se vode kao Grci slovenskog porekla. Na popisima u Kraljevini Jugoslaviji (1921. i 1931) takođe su registrovane konfesionalne, a ne etničke grupacije. U toj unitarističkoj državnoj tvorevini vladala je ideologija jednog troimenog naroda, pa se etničko poreklo smatralo nevažnim, a manjine su mogle biti identifikovane preko veroispovesti i (samo 1921) maternjeg jezika.

Izjašnjenja o nacionalnosti i jeziku, čiji nas međusobni odnos najviše interesuje, koliko god se morala uzimati sa manjom ili većom rezervom, zavisno od promenljivih okolnosti koje mogu da utiču na njih, otkrivaju povelik raspon mogućnosti. Uzimajući kao okvir samo Evropu, nalazimo – dakako, uprošćeno govoreći – da tzv. zapadni model praktičnog izjednačavanja nacije sa državom čini suvišnim utvrđivanje nacionalne pripadnosti, dok se etnicitet, koji u tom okviru malo koga zvanično interesuje (izuzev možda kao aspekt manjinskog pitanja) može i tu po potrebi izvesti iz verskog opredeljenja ili maternjeg jezika. U Francuskoj, kao rodonačelniku ovog modela, polazi se od postulata da su svi njeni državljani u političkom smislu Francuzi, od kojih se očekuje da govore francuski – bez obzira na etnojezičke i druge osobenosti. Ali koliko ove stvari mogu da budu osetljive, pa i opasne za opstanak inače krhkih državnih zajednica, najbolje pokazuje primer susedne Belgije. Tamo je, naime, poslednji jezički cenzus obavljen još 1947. godine, a od 1963. čak je zakonski onemogućeno uvršćivanje pitanja o maternjem jeziku u popisne obrasce. Usled toga je danas nemoguće doći do zvaničnih podataka o etnojezičkom sastavu pojedinih opština ili o broju bilingvala u njima. Ovoj meri državni organi su pribegli kako bi sprečili produžene mahinacije oko popisnih rezultata u stalnim trvenjima dveju rivalskih zajednica, flamanske (sa holandskim kao standardnim jezikom) i valonske (sa francuskim).

Nasuprot ovome, tzv. istočni model, u kome se nacija ne shvata politički nego etnički i otuda jasno razlikuje od države, po pravilu dopušta ili čak – kod izrazitije višenacionalnih zemalja – i zahteva izjašnjenje o maternjem jeziku, u cilju obezbeđivanja posebnih prava nacionalnih ili etničkih, odnosno jezičkih manjina. Međutim, i unutar

ovog modela ima dosta prostora za varijacije uslovljene političkim ustrojstvom i orijentacijom pojedinih država. Sužavajući naš vidokrug na širi prostor Balkana, ustanovićemo da sve ovde postojeće države od davnina imaju u svojim granicama razne vrste manjina. Takvo stanje priznaju, u različitoj meri, doskorašnja Jugoslavija, Rumunija, pa i Albanija, dok Grčka, Bugarska i Turska zvanično ne priznaju nacionalne manjine kao takve, osim posredno i selektivno – prva, već smo videli, kroz veroispovest, a druge dve kroz jezik (v. Obradović 2002:93-94).

Teorijski posmatrano, optimalna metodologija bila bi da se na formularima za popis stanovništva uvek nađu posebna pitanja o nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti, maternjem jeziku i veroispovesti, umesto što bi se pri analizi i klasifikaciji rezultata jedno izvodilo iz drugog ili na neki način podrazumevalo. U nastavku ćemo se nešto detaljnije pozabaviti odnosom prva dva činioca, i to sada na još užem, doskora jugoslovenskom prostoru.

Neupućenima ovo razdvajanje etniciteta i maternjeg jezika može izgledati nepotrebno, polazeći od pretpostavke (zapravo bi se moglo reći: dogme) da se podaci o jeziku mogu direktno i pouzdano izvoditi iz etničke pripadnosti, tako da Mađari govore mađarski, Turci turski, Vlasi vlaški, Romi romski, i slično u svim drugim slučajevima. Ovakva jednačenja mogu za neke svrhe da budu bar globalno opravdana, ali pažljiviji pogled neretko otkriva i značajna odstupanja. I upravo u ovom raskoraku, na koji se malo kad skreće pažnja, ima i mesta i razloga za zanimljiva razmatranja i poučna saznanja o finijem tkanju odnosā na relaciji etnički identitet-maternji jezik. Poučna naročito za one, slabije obaveštene i utoliko podložnije nasleđenim zabludama, koji i dalje veruju u organsku povezanost i neraskidivo jedinstvo ovih primordijalno i statički zamišlje-

nih kategorija. (Za širi kritički osvrt na ovo stanovište v. podrobnu raspravu o etnicitetu i jeziku u Bugarski 2002, pogl. I – naročito str. 39-57).

Sukcesivne verzije države Jugoslavije pružaju pogodan materijal za ovakva ispitivanja, jer su u njihovim cenzusima najčešće postojale odvojene rubrike za te dve stvari – što je inače u svetu svakako ređi slučaj. "Prvu" Jugoslaviju već smo pomenuli. Rubrika o nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti uvedena je tek u "drugoj", federativnoj Jugoslaviji, kao zajednici većeg broja naroda i narodnosti (tj. nacionalnih manjina). Ovde ćemo se kratko osvanuti samo na neke rezultate popisa iz 1981. godine, poslednjeg za njenog trajanja. Uporedni pregled odgovarajućih stavki pokazuje da je, na primer, oko 40.000 Mađara prijavilo srpskohrvatski kao svoj maternji jezik, dok je manjih odstupanja bilo u raznim kombinacijama (Makedonci, Albanci i Slovenci srpskohrvatskog jezika, Hrvati slovenačkog ili italijanskog jezika, Srbi vlaškog jezika, Turci makedonskog jezika itd).

Najveća diskrepancija zabeležena je među Vlasima, jer se od čak 135.000 onih koji su prijavili vlaški maternji jezik svega njih 32.000 izjasnilo kao Vlasi (a ostali, može se zaključiti, većinom kao Srbi). Ovo govori o poodmakloj fazi procesa asimilacije Vlaha u većinsko okolno stanovništvo, ali i o masovnom prijavljivanju etničkih Vlaha za članstvo u prestižnijoj nacionalnoj populaciji; a činjenica da oni i pored toga ostaju pri svom idiomu ne podržava rašireno uverenje o maternjem jeziku kao neprikosnovenom garantu očuvanja etničkog identiteta. (Donekle je slično ponašanje Roma, koji opet iz razloga prestiža, odnosno zarad bekstva od društvene stigme, pretežno upisuju srpsku ili koju drugu nacionalnost, uz odgovarajući jezik, pa broj etničkih Roma nekoliko puta nadmašuje broj tako de-

klarisanih). Uz sve to su i Romi i Vlasi, kao i pripadnici drugih manjina, najčešće dvojezični, što dodatno otežava uspostavljanje čvrstih korelacija između etniciteta i jezika.

No kako god ovo bilo, ostaje činjenica da je ukupno preko pola miliona popisanih jugoslovenskih državljana 1981. godine prijavilo "pogrešan" maternji jezik – to jest, ne onaj koji se asocira sa njihovom deklarisanom nacionalnošću, već neki drugi! Samo u malenoj Crnoj Gori takvo nepoklapanje javilo se kod bezmalo 40.000 stanovnika (podatak prema Lakiću 1996:116). – U prethodnim pasusima navedeni statistički podaci i odnosi citirani su ili izračunati prema *Popisu stanovništva SFRJ 1981*; v. i Bugarski (1997a, pogl.1), sa daljom literaturom.

Prelazimo na "treću" i poslednju Jugoslaviju – SRJ. Tu je prvi popis obavljen već 1991. godine, na početku ratnih zbivanja koja su pratila proces raspada SFRJ, i za njega nam nisu na raspolaganju potrebni komparativni podaci – koji bi ionako bili uveliko prelaznog karaktera; ipak, osnovnu demografsku statistiku zainteresovani mogu da pronađu u publikaciji *Savezna Republika Jugoslavija u brojkama* (a v. i tabelu u Bugarski 1997b: 70). Mi stoga idemo odmah na najnoviji cenzus, obavljen deceniju kasnije, po bar relativnom smirivanju uzburkanog tla; njegovi rezultati nedavno su predstavljeni javnosti i sada su dostupni za komentarisanje. Popis je izveden, valjda kako se i pristoji u aktuelnim okolnostima, odvojeno: u Republici Srbiji (i to bez Kosova i Metohije, dakle samo u Centralnoj Srbiji i Vojvodini) 2002, a u Republici Crnoj Gori 2003. godine. Kakvu nam sliku sa ispitivanog gledišta otkrivaju njegovi rezultati? Kao što je prethodna, velika Jugoslavija bila u svakom pogledu neuporedivo bogatija i zanimljivija od njene prepolovljene i – pokazaće se, za kratko! – pogrešno imenovane naslednice, SRJ, tako su i odgovarajuće

statistike za ovu potonju daleko mršavije. Ipak i tu ima ponešto da se zapazi, kako sledi – najpre za Srbiju.

Pre svega, u konačnoj klasifikaciji nema više srpskohrvatskog jezika, nego kao modaliteti figuriraju srpski, hrvatski i bosanski. U rubriku srpskog jezika, pored 6,581.699 tako izjašnjenih, svrstano je i 39.000 onih koji su prijavili srpskohrvatski; pod hrvatski, uz 24.577 onih koji su upisali ovaj jezik, zavedeno je i 3.011 izjašnjenih za hrvatskosrpski; a bosanski, osim 129.181 tako opredeljenih, obuhvata i 5.568 govornika koji su izabrali bošnjački naziv jezika. Sa ovim dodacima srpski ima 6,620.699 predstavnika, hrvatski 27.588 a bosanski 134.749. Tako od ukupno 7,498.001 popisanog stanovnika Srbije na srpski jezik otpada 88 odsto. (Ako bismo tome, ovako u zagradi i nezvanično, dodali hrvatski i bosanski, "bivši srpskohrvatski" bi se popeo na 6,783.036 ili 91 odsto. Podsećanja radi, za jezik toga imena se 1981. izjasnilo 73 odsto stanovnika SFRJ).

Kako prijavljenih Srba ima 6,212.838, srpsko jezičko opredeljenje "jače" je od nacionalnog za dobrih 400.000. Ovo otuda što su srpski prijavili i mnogi drugi – pre svega praktično svi deklarisani Crnogorci (68.000) i najveći broj Jugoslovena (65.000), ali i 28.000 Hrvata, 26.000 Roma, 16.000 Mađara, 15.000 Muslimana, 13.000 Makedonaca itd. (odsad dajemo zaokružene brojeve). Jedini drugi slučaj gde postoji znatnije odstupanje u korist jezika jeste ranije pomenuti vlaški, sa 55.000 govornika prema 40.000 iskazanih Vlaha. Diskrepancija je mnogo manja nego 1981. godine, ali je u istom pravcu. Govornici vlaškog sada uključuju, pored 37.000 samih Vlaha, i 15.000 izjašnjenih kao Srbi, uz nešto Jugoslovena i Roma; na drugoj strani, Vlasi osim vlaškog u manjoj meri govore srpski (3.000). Zanimljivo je da sada u Srbiji ima nešto više popisanih Vlaha nego u SFRJ pre dvadesetak godina, dok je broj govornika vlaškog

više nego prepolovljen. Ovo valjda znači da jezička asimilacija ubrzano hvata korak sa etničkom – ako se kod ovakvih grupa, koje pokazuju izrazite oscilacije na sukcesivnim popisima, uopšte mogu pouzdano izvoditi bilo kakve generalizacije. Srpskom i vlaškom može se pridružiti jedino još albanski, jezik nešto bolje zastupljen od odgovarajuće nacionalnosti.

U većini slučajeva, pak, nalazimo suprotnu pojavu, gde beležimo razne stepene raskoraka u korist nacionalne ili etničke pripadnosti. Razlika je najmanja u odnosu Rumuna i rumunskog, nešto je veća kod Slovaka i slovačkog, Mađara i mađarskog, i Bošnjaka i bosanskog, a dalje raste kod Rusina i rusinskog, te kod Roma i romskog, odnosno Bugara i bugarskog (u ova dva poslednja slučaja po jedna četvrtina pripadnika grupe prijavila je srpski maternji jezik). Čak polovina Makedonaca govori srpski. Ali "prvenstvo" u ovom pogledu ubedljivo pripada odnosu između 70.000 deklarisanih Hrvata i manje od 28.000 prijavljenih govornika hrvatskog jezika: ovakva diskrepancija odista zbunjuje, pa se postavlja pitanje kojim jezikom govori znatno više od polovine pripadnika ove nacionalnosti u Srbiji. Detaljniji uvid u ukrštene podatke otkriva da, uz nepunu trećinu Hrvata koja prijavljuje hrvatski, i četvrtinu izjašnjenih za srpskohrvatski (odnosno, u daleko manjem broju, za hrvatskosrpski), celih 40 odsto izjavljuje da im je maternji jezik – srpski! Objašnjenje ovog naučno intrigantnog i demografski poučnog podatka ostavićemo sociolozima – uz memento da, šta god da je u pitanju, on najrečitije govori u prilog naše teze o često slabijoj povezanosti jezika i etniciteta. A šire gledano, okolnost da razlika u svim slučajevima navedenim u ovom pasusu najvećim delom ide u korist srpskog jezika, udružena sa činjenicom da broj pripadnika manjina generalno opada od jednog cen-

zusa do drugog, nesumnjivo svedoči o kontinuitetu asimilacionih procesa.

Kako se delimično vidi i iz iznetih statističkih podataka i odnosa, i kod ovog popisa, kao i kod prethodnih, uočljiva su brojna odstupanja od standardnog odnosa populacione grupe i s njom asociranog jezika; zapravo ne postoji ni jedan jedini slučaj gde bi svi pripadnici nekog nacionalnog ili etničkog kolektiva, i samo oni, prijavili njemu svojstven maternji jezik. Tako otkrivamo da ima iskazanih Srba veoma različitih maternjih jezika, Albanaca srpskog ali i bosanskog jezika, Rusina i Slovaka mađarskog jezika, Hrvata srpskog, mađarskog i slovačkog jezika, itd. Ovo podrazumeva i prateću pojavu kompenzacije, jer se gubici na jednoj strani mogu delimično nadoknađivati priraštajem sa drugih strana. Primera radi, mađarski gubi 16.000 govornika u korist srpskog, ali dobija jedan broj glasova od Srba, Jugoslovena, Bunjevaca, Hrvata, Roma... I sam srpski, koji uzima odasvud, ovim putem ponešto i gubi, utoliko što 15.000 Srba navodi vlaški jezik, a po više stotina njih romski, rumunski, mađarski, makedonski (260 čak i hrvatski). Sve u svemu, ovde smo daleko od proste simetrije koja se neupućenima čini prirodnom i neupitnom. (Navedeni podaci i odnosi izlučeni su iz *Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002*, kao i Dokumentacione tabele 062, koja omogućuje podrobniji uvid u ukrštene podatke o nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti i maternjem jeziku).

I još o Crnoj Gori. Ovde će biti dovoljno da, zanemarujući ionako prilično malobrojne nacionalne manjine, u dijahronijskoj projekciji zabeležimo kretanje dveju danas relevantnih nacionalnih grupacija i glavnih jezičkih opredeljenja u popisima iz 1981, 1991. i 2003. godine. Prema tim godinama registrujemo pad većinskog, crnogorskog nacio-

nalnog izjašnjenja, od (zaokruženo) 68, preko 62, do svega 40 odsto, uz analogni porast srpskog opredeljenja, od 3, preko 9, do čak 30 odsto. Što se tiče jezika, 1981. i 1991. imali smo srpskohrvatski (86 odnosno 87 odsto), ali je 2003. uveden, pored srpskog, i ustavno nepostojeći modalitet – crnogorski jezik. Srpski jezik je prijavilo 60 a crnogorski 21 odsto popisanih.

Skrećemo pažnju na podatak, koji bi u drugim okolnostima bio frapantan, da polovina nacionalno izjašnjenih Crnogoraca prijavljuje kao svoj maternji jezik ne crnogorski nego srpski, iako je formalno imala mogućnost da svoje jezičko opredeljenje uskladi sa nacionalnim. To znači da imamo, podeljene na približno ravne časti, Crnogorce crnogorskog jezika i Crnogorce srpskog jezika: nalaz svakako značajan za našu analizu odnosa nacionalnog i jezičkog deklarisanja. Iz nešto potpunijih statističkih podataka možemo da zaključimo da je srpski maternji jezik svih Srba, otprilike polovine Crnogoraca i Bošnjaka, te mnogih Muslimana i Roma, što ukupno dobacuje do registrovanih 60 odsto govornika srpskog jezika u Crnoj Gori danas. (Izvor: *Rezultati popisa u Crnoj Gori*) .

Neka upravo izneto bude s naše strane dovoljno. Poslednji crnogorski popis drastičan je primer nesigurnosti i kolebanja do kojih može da dođe u uzavreloj političkoj situaciji, kada je teritorija obuhvaćena cenzusom praktično raspolućena u mnogo kojem pogledu, kada su tradicionalne vrednosti dovedene u pitanje a nove se još nisu afirmisale. Što se nas tiče, biće interesantno pratiti dalji razvoj događaja u vezi s nacionalnošću i jezikom u Crnoj Gori.

Na zaključku ćemo se za trenutak vratiti na početku pominjanoj veroispovesti, da bismo na jednom aktuelnom primeru pokazali kako se i tu može manipulisati rezultatima popisa. Prilikom poslednjeg cenzusa u Srbiji, koji smo

komentarisali sa stanovišta nacionalnosti i jezika, građani su u rubriku o veroispovesti najvećim delom upisivali pravoslavnu versku pripadnost, jer im tako piše u krštenici – i to je normalno. Ono što zabrinjava, međutim, jeste činjenica da Vlada premijera Koštunice, oličena u svom ministru vera, maše podatkom o navodnih 95-98 odsto *vernika*. Hitajući u susret rastućim ambicijama Srpske pravoslavne crkve da s njom deli političku vlast u zemlji, Vlada taj rezultat uzima kao krunski argument za tvrđenje da religija uopšte nije privatna nego javna, dakle i državna stvar! Tako bi se onda opravdali i potezi kao što su ekspresno uvođenje veronauke i verskih rituala u školski sistem i oružane snage jedne sekularne države, osveštanje njenih institucija, pa čak i predlaganje zakona po kome bi sveštena lica uživala imunitet kao i poslanici u parlamentu... Upravo dok ovo pišemo isti procentualni argument poteže se u pokušaju inauguracije "pravoslavnog novinarstva" kao puta kojim bi se, pored crkvenih, mogli kontrolisati i u red dovesti i svetovni mediji!

A ovoliko uplitanje crkve u poslove države, od koje je po ustavu odvojena, počiva na prećutnom ali nimalo slučajnom poistovećenju pojmova nominalnog pripadnika jedne veroispovesti i stvarnog, aktivnog vernika. Onaj prvi je samo po rođenju upisan kao pravoslavac, pa se po tradiciji i navici tako iskazuje, dok je po ličnom opredeljenju možda ateist, agnostik ili naprosto nezainteresovan. Ovaj drugi, pak, prihvata crkvenu dogmu, veruje u Boga, redovno odlazi u crkvu da mu se pomoli, zove sveštenika u kuću u svakoj pogodnoj prilici, i slično. I sve to čini iz dubokog uverenja, a ne samo zato što poštuje običaje ili se prosto prepušta matici novokomponovanog postkomunističkog religijskog pomodarstva. Razlika između jednog i drugog očito je velika, i ne bi se smela zabašurivati proiz-

voljnom i nekorektnom upotrebom statističkih podataka sa popisa stanovništva kako bi se protivustavna borba za posebne institucionalne interese predstavila kao samorazumljiv odgovor na plebiscitaran zahtev vaskolikog srpskog naroda.

LITERATURA

Bugarski, R. (1997a). *Jezik u kontekstu*. Beograd: Čigoja štampa /XX vek (Sabrana dela, 8). /Pogl. 1: Jezik u Jugoslaviji: situacija, politika, planiranje, 9-29/.

Bugarski, R. (1997b). *Jezik u društvenoj krizi*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 12).

Bugarski, R. (2002). *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek. /Pogl. I: Etnicitet i nacionalizam u jeziku, 11-94/.

Lakić, Z. (1996). Prava manjina – od opšteg do posebnog i od proklamovanog do stvarnog. *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji* (ur. M. Macura /V. Stanovčić). Beograd: SANU, 109-117.

Obradović, Ž. B. (2002). *Manjine na Balkanu*. Beograd: Čigoja štampa.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. Knj. 3: *Stanovništvo. Veroispovest, maternji jezik i nacionalna ili etnička pripadnost prema starosti i polu*. Beograd: Republički zavod za statistiku, maj 2003. /I Dokumentaciona tabela 062/.

Popis stanovništva SFRJ 1981. Tabela 054: stanovništvo prema narodnosti i maternjem jeziku (mikrofilm). Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1981.

Rezultati popisa u Crnoj Gori 1981, 1991, 2003. Podgorica: Republički zavod za statistiku, 2003.

Savezna Republika Jugoslavija u brojkama. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.

IX

KAKO SMO ORGANIZOVALI PRIMENJENU LINGVISTIKU U JUGOSLAVIJI

1. Uvodne napomene

Primenjena lingvistika kao naučna disciplina postoji na bivšem jugoslovenskom prostoru već tri decenije, obeležena suštinskim kontinuitetom ali i diskontinuitetima izazvanim spoljnim okolnostima. U ovom uvodnom izlaganju biće u nacrtu predstavljene glavne faze u njenom razvoju. Istorijski pregled koji sledi obuhvata period od 1971. godine, kada su stigli prvi podsticaji za akademsko udruživanje poslenika na polju primenjene lingvistike u SFRJ kao celini, do 1989. godine, kada su pred raspad te federacije prestale zajedničke aktivnosti. Pri tome se pod primenjenom lingvistikom ovde ne misli na same praktične delatnosti kao što su učenje i podučavanje stranih jezika ili prevođenje, kojih je na ovom prostoru kao i drugde bilo i mnogo ranije, nego upravo na organizovano istraživačko područje sa sopstvenom institucionalnom infrastrukturom (udruženja, kongresi, projekti, publikacije i dr.). Drugim rečima, na izgrađivanje teorijsko-metodološkog okvira u kome se operativna pitanja u vezi s usvajanjem i upotrebom jezika mogu podvrgnuti naučnoj analizi u cilju njihovog boljeg razumevanja i traženja adekvatnih rešenja.

Razgranata delatnost koja se odvijala u navedenom razdoblju, a koju ćemo ovde razmotriti samo u njenom orga-

nizacionom aspektu, označila je uspešno utemeljenje primenjene lingvistike u Jugoslaviji i njenu domaću kao i internacionalnu afirmaciju. Kako usled protoka vremena mnogi podaci o ovom razvoju nisu šire poznati među mlađim generacijama primenjenih lingvista kod nas, ovaj kongres je dobra prilika da se današnji poslenici na ovom širokom, naučno relevantnom i društveno aktuelnom području nešto podrobnije upoznaju sa značajnom tradicijom na koju se oslanjaju. (Više pojedinosti o nekim delovima ove materije sadrži knjiga pod Bugarski 1986, na koju se zainteresovani naročito upućuju – posebno, u ovom kontekstu, na pogl. 3: Primenjena lingvistika u svetu i kod nas).

2. Aktivnosti na saveznom nivou u SFRJ

Kamen temeljac položen je pre tačno trideset godina, osnivanjem Društva za primenjenu lingvistiku Jugoslavije u Novom Sadu 1973. pod predsedništvom Melanije Mikeš. Godine 1976, u skladu sa tadašnjim ustavnim amandmanima, jedinstveno opštejugoslovensko udruženje rastočeno je u niz republičkih i pokrajinskih udruženja okupljenih u Savez društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, sa prvim sedištem u Beogradu i Rankom Bugarskim kao prvim predsednikom. Sedišta su se smenjivala po republičkim i pokrajinskim centrima, s njima i predsednici Saveza, a kongresi Saveza održavani su u trogodišnjem ritmu. Prvi je bio u Beogradu 1977, drugi u Zagrebu 1980, treći u Sarajevu 1983, četvrti u Herceg Novom 1986 (u istom ovom prelepom ambijentu hotela Plaža), a peti i poslednji 1989. u Ljubljani, posle čega se Savez raspao, prateći sudbinu savezne države Jugoslavije. Pored ovih kongresa održane su i dve jugoslovenske konferencije: "Jezik i društvo" u Beogradu 1975. (v. zbornik Bugarski/Ivir/Mikeš 1976) i "Je-

zički kontakti u jugoslovenskoj zajednici" u Ohridu 1982. (v. zbornik pod Mišeska Tomić 1984).

Glavnu serijsku publikaciju predstavljao je *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*; prva tri broja uredio je Ranko Bugarski u Beogradu, druga tri Vladimir Ivir u Zagrebu, sledeći dvobroj Midhat Riđanović u Sarajevu, a poslednji broj Inka Štrukelj u Ljubljani. *Godišnjak* je većinom objavljivao referate sa pomenutih saveznih kongresa, ali je bilo i drugih priloga. Jedno vreme izlazio je i *Bilten* Društva, odnosno Saveza. Pojedine članice Saveza imale su i sopstvene projekte, skupove i publikacije, ali se pojedinosti o tome ovde ne mogu navoditi.

Među tematskim oblastima zastupljenim u celokupnom radu na koji smo ukazali su razvoj govora, nastava jezika, kontrastivna analiza, prevođenje, višejezičnost i jezički kontakti, jezička standardizacija, leksikografija i terminologija, i dr. Uz sve to je od samog početka teorijski promišljan i elaboriran sam pojam primenjene lingvistike, i to u kontekstu aktuelnih svetskih preokupacija; o tome, uz već pomenutu knjigu pod Bugarski 1986, v. naročito publikacije pod Bugarski 1979,1980,1987. Primenjena lingvistika je tu u osnovi sagledana kao lingvistika u primeni – to jest, kao naučna disciplina koja fundamentalna lingvistička istraživanja povezuje sa praktičnim problemima usvajanja i upotrebe jezika u društvenom okruženju.

3. Učešće u radu AILA-e

Međunarodno udruženje za primenjenu lingvistiku, poznato pod francuskim akronimom AILA (od *Association internationale de linguistique appliquée*) jeste asocijacija nacionalnih udruženja. Osnovana je prilikom naučnog skupa u Nansiju 1964. godine, za početak kao uveliko

franko-britanski projekat tematski usredsreden na dve oblasti: mašinsko prevođenje i nastavu stranih jezika. Asocijacija je rasla velikom brzinom, primajući sve više nacionalnih udruženja, čiji su članovi automatski učlanjeni u AILA-u; trenutni broj takvih društava je 37, iz zemalja sa svih kontinenata, sa ukupno preko 8.000 članova. Uz to su u međuvremenu pokrivene i mnoge druge oblasti primenjenih istraživanja jezika. Naredni kongresi održani su u Kembridžu 1969, Kopenhagenu 1972, Štutgartu 1975, Montrealu 1978, Lundu 1981, Briselu 1984, Sidneju 1987, Halkidikiju 1990, Amsterdamu 1993, Jivaskili 1996, Tokiju 1999, i Singapuru 2002, a naredni će biti priređen u Madisonu (Viskonsin, SAD) 2005. O pomenutom rastu govori i okolnost da je sa osnivačkog kongresa potekao jednotomni zbornik radova, sa drugog dvotomni, sa trećeg trotomni, a posle toga nije više bilo moguće objavljivati kongresna akta. (Primera radi, za kongres u Grčkoj, poslednji na kome je učestvovao podnosilac ovog izveštaja, štampana su četiri toma samo rezimea prijavljenih referata!).

AILA je o svojim aktivnostima redovno obaveštavala članstvo putem biltena, da bi 1984. pokrenula i godišnji naučni časopis *AILA Review/Revue de l'AILA*. (Uzgred rečeno, ovaj naslov odražava okolnost da su od početka do danas engleski i francuski zvanično ravnopravni jezici u službenoj komunikaciji unutar asocijacije /na kongresima se, dakako, primaju i saopštenja na drugim jezicima/. U praksi je, međutim, njena rastuća internacionalizacija donela sve veću dominaciju engleskog). Ovaj referent imao je čast da mu bude povereno uređivanje prvog broja časopisa, a upravo pomenutu internacionalnu perspektivu lepo ilustruje sledeći odlomak iz njegovog predgovora toj publikaciji, sa str. VII (ovde dat u prevodu sa engleskog originala):

Ova nevelika sveska napisana je u Lundu, Urbani/Šampejnu, Briselu i Lajpcigu, uređena u Beogradu uz konsultovanje drugih članova uređivačkog odbora u Blumingtonu, Nici i Trijeru, finansirana iz Vageningena i štampana u Poznanju.

AILA takođe organizuje rad preko dvadeset naučnih komisija, otvorenih za sve zainteresovane članove, na područjima kao što su – prema aktuelnom spisku – usvajanje, učenje i nastava jezika, kontrastivna analiza i analiza grešaka, obrazovna tehnologija, analiza diskursa, retorika i stilistika, leksikografija i leksikologija, prevođenje, pismenost, profesionalna komunikacija, jezici struke, višejezičnost, planiranje jezika, jezik i ekologija, jezik i pol, jezik i mediji i dr. Ove komisije, predvođene internacionalno priznatim stručnjacima i koordinirane u Izvršnom birou AILA-e, pružaju i našim članovima priliku da se direktno uključe u međunarodne istraživačke projekte u navedenim oblastima.

Do prvog kontakta sa međunarodnom asocijacijom, koji će trasirati put za pridruženje jugoslovenskih stručnjaka kolegama iz drugih zemalja, došlo je na pomalo nekonvencionalan način koji se ovde prvi put javno obznanjuje. Naime, jedne tople letnje noći 1971. godine, u jednom hotelu u Budimpešti, takvu mogućnost je uz flašu viskija ovom referentu predočio Max Gorosch, tadašnji izuzetno agilni generalni sekretar AILA-e. Usledile su konsultacije sa kolegama u Beogradu i Novom Sadu, koje su preuzele stvar u svoje ruke posredstvom Nauma Dimitrijevića, da bi dve godine kasnije bilo osnovano Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije i odmah otpočelo sa raznim aktivnostima, u velikoj meri zahvaljujući inicijativi, energiji i organizatorskim sposobnostima Melanije Mikeš. Društvo je učlanjeno u AILA-u, a to članstvo se potom prenelo na Savez društava. Počev od tada veliki broj članova iz svih delova Jugoslavije učestvovao je na svetskim kon-

gresima i u radu naučnih komisija u organizaciji međunarodnog udruženja. Jugoslovenski predstavnici takođe su bili aktivni u njegovim upravnim organima. Tako je podnosilac ovog izveštaja bio član Međunarodnog komiteta i Izvršnog biroa, te koordinator naučnih komisija (1978-1984) i potpredsednik AILA-e (1981-1984). U radu Međunarodnog komiteta (sastavljenog od po jednog člana iz svake zemlje članice) kasnije su učestvovali i drugi predstavnici Jugoslavije.

4. Epilog i novi prolog

Ova hronika završava se raspadom SFRJ. Posle toga u pojedinima od država koje su je nasledile osnovana su zasebna nacionalna udruženja i primljena u AILA-u, ali to već izlazi iz našeg izveštajnog perioda; stoga samo još nekoliko reči. U organizacionom pogledu primenjena lingvistika na ovom prostoru je prošla kroz nekoliko faza, pod raznim imenima: Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, Savez društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, kasnije kratkoveko Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistiku – i sada, evo, Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije i Crne Gore. Ali u svakoj fazi i pod bilo kojim imenom time je pružen okvir za zajednički rad svih zainteresovanih. Utemeljivači primenjene lingvistike na ovoj teritoriji, od kojih su neki pomenuti u prethodnom pregledu, dejstvom bioloških zakona povlače se iz prvih redova, dok na čelo izbijaju mladi ljudi koje u velikom broju, i sa posebnim zadovoljstvom, pozdravljamo na ovom kongresu. On u formalnom pogledu predstavlja novi početak, pa će se zato i zvati Prvi kongres Društva za primenjenu lingvistiku Srbije i Crne Gore. Ali kako se valjda vidi i iz ovog izveštaja, takav naziv, neizbežan u novonastalim okolnostima, prikriva

stvarni kontinuitet jedne duge i značajne tradicije, iz vremena kada je primenjena lingvistika ovde čvrsto utemeljena i stekla zavidnu afirmaciju kako u širim ovdašnjim društvenim krugovima tako i u svetskoj naučnoj javnosti.

Zaključujemo ocenom da nove generacije delatnika kod nas ne počinju *ab ovo*, nego imaju na šta da se oslone i šta da nastave. To im je ujedno izazov i obećanje, jer *ex nihilo nihil*.

LITERATURA

AILA Review/Revue de l'AILA, No. 1, 1984 (ed. R. Bugarski).

Bugarski, R. (1979). Pojam i značaj primenjene lingvistike. *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*, Beograd, 3, 19-32.

Bugarski, R. (1980). Some thoughts on the structure and applications of linguistics. *Models of Grammar, Descriptive Linguistics and Pedagogical Grammar* – Papers from the 5th International Congress of Applied Linguistics /Montreal 1978/ (G. Nickel/D. Nehls, eds.). Special issue of *IRAL*. Heidelberg: Julius Groos, 22-45.

Bugarski, R. (1986). *Lingvistika u primeni*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. /Drugo, dopunjeno izdanje: Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 5, 1996)/.

Bugarski, R. (1987). Applied linguistics as linguistics applied. *The Relation of Theoretical and Applied Linguistics* (O. Mišeska Tomić/R.W. Shuy, eds.). New York/London: Plenum Press, 3-19.

Bugarski, R./V. Ivir/M. Mikeš, ur. (1976). *Jezik u društvenoj sredini*. Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije.

Mišeska Tomić, O., ur. (1984). *Jazničite kontakti vo jugoslovenskata zaednica*. Skopje: Sojuz na društvata za primeneta lingvistika na Jugoslavija/Društvo za primeneta lingvistika na Makedonija.

X

ENGLESKI KAO DODATNI JEZIK

U ovom prilogu se izlaže jedan nov pogled na engleski kao strani jezik, s obzirom na današnji status ovog jezika u svetu, u Evropi i u našoj zemlji.

1. Engleski kao globalni jezik

Prema već tradicionalnoj podeli, engleski ima status maternjeg jezika (*native language*) u više država (Velika Britanija, SAD, Kanada, Australija itd.), drugog jezika (*second language*) u još većem broju zemalja u kojima je, uz domaće jezike, u službenoj upotrebi (naročito u Africi i Aziji), te stranog jezika (*foreign language*) širom sveta. Međutim, granice između ove tri kategorije postaju sve fluidnije usled širenja engleskog jezika po svim kontinentima tokom poslednja dva stoleća – procesa kojem su najviše doprineli procvat Britanske imperije u XIX veku i rastuća uloga SAD u svetskim poslovima počev od II svetskog rata sredinom XX veka. Tako je engleski postao uistinu globalni jezik međunarodne komunikacije. (O njegovom rasprostiranju po celoj planeti, uključujući uslove, uzroke i posledice tog rasta, dosad nezabeleženog u istoriji čovečanstva, v. naročito Crystal 1997, Graddol 1997, McArthur 1998,2001, a kod nas Bugarski 1997, pogl. 26 i Stojić 2003, sve sa bogatom literaturom).

Predmet naše pažnje ovom prilikom će biti samo jedna od posledica ekspanzije engleskog – a to su promene u identitetu poslednje navedene kategorije. Naime, u zemljama gde engleski nije maternji jezik, niti pak drugi jezik u naznačenom formalnom smislu, on se konvencionalno posmatra, izučava i podučava kao jedan u nizu stranih jezika, u principu ravnopravno sa drugima. Ali istinske ravnopravnosti tu zapravo ne može više biti, jer je engleski toliko isprednjačio da sada predstavlja kategoriju za sebe, kao različit ne samo u stepenu nego i u vrsti od svih drugih jezika koji se tretiraju kao strani. Kao jedini globalni jezik današnjice, a po svemu sudeći i sutrašnjice, on je u ponekom pogledu jedinstven slučaj. Izgleda da mu tradicionalna etiketa stranog jezika u mnogim kontekstima sve slabije pristaje, naprosto zato što se u sredinama drugih jezika engleski na više načina – odomaćio.

2. Od stranog do dodatnog jezika

Doneti sud mogao bi se potkrepiti mnogim argumentima, od kojih ćemo kratko navesti samo neke. Prvo, u pojedinim državama gde engleski nema službeni status – kao što su Švajcarska, Holandija i skandinavske zemlje – on se već uveliko koristi u intranacionalne svrhe, u privredi, bankarstvu, trgovini, obrazovanju, nauci, tehnologiji i drugim domenima. Ponegde su čak isticani zahtevi da se takva unutrašnja upotreba engleskog ozvaniči njegovim proglašenjem za drugi jezik u službene svrhe (npr. u Nemačkoj i Japanu). Drugo, što se tiče internacionalne komunikacije, već je dobro poznata velika prednost engleskog nad mogućim takmacima. Ograničavajući se na Evropu, ovde bismo samo pomenuli poluzvanični status engleskog kao, kako se to ovih dana sve češće govori, svojevrsne *linguae*

francae multilingvalne Evrope, koja se u krugovima evropskih institucija naziva i posebnim imenom "evroengleskog" (*Euro-English*; v. npr. Cenoz/Jessner 2000, Seidlhofer 2001, Graddol 2001, McCluskey 2002).

I treće, engleski u naše vreme nije samo sredstvo nego i simbol modernog života i internacionalne komunikacije, pa bi se i u tom smislu teško mogao okarakterisati kao strani jezik. Ovo naročito važi za populacije koje ga najviše i usvajaju – mlade ljude svuda po svetu, koji već ionako u značajnoj meri žive, stiču nova znanja i druže se kroz engleski, čime je on postao deo njihovog identiteta. Za mnoge od njih engleski je, pored kompjutera (kojima je on takođe "maternji jezik"), neophodna komponenta obrazovanja, nešto što se podrazumeva i bez čega neće moći da se uklope u glavne tokove života u ovom veku. A sve ovo uveliko je olakšano time što je engleski, svojim prostiranjem po svetu i po područjima upotrebe, velikim delom postao denacionalizovan i emocionalno neutralan, ne povređujući ničija nacionalna osećanja. Otuda se može reći da ovaj jezik, ko god bili i gde god živeli njegovi izvorni "vlasnici", u naše doba pripada svima koji se njime služe, bilo kao maternjim ili nematernjim jezikom.

Sve što je upravo rečeno ne važi ni približno za druge jezike međunarodnog raspona (čija se produžena vrednost i upotrebljivost u toj funkciji ovim razmatranjem – treba li to reći – nikako ne dovodi u pitanje). Stoga engleski, ma kakve subjektivne reakcije, pozitivne ili negativne, njegov izuzetni položaj izazivao, objektivno zaslužuje poseban tretman u nekim aspektima njegove zastupljenosti u životu i obrazovanju ogromnog broja ljudi.

Uz to bi, dakako, išla i zasebna etiketa koja bi, makar i uslovno, izdvojila engleski iz reda "običnih" stranih jezika. Za ovo bi došli u obzir – i ponekad su korišćeni – atributi

tipa alternativni, dopunski ili pomoćni jezik (*alternative, supplementary, auxiliary language*), ali nijedan od njih ne bi sasvim odgovarao, mahom zbog dvosmislenosti ili pogrešnih konotacija. Po našem predlogu, možda bi najadekvatnija terminološka sintagma bila *engleski kao dodatni jezik* (*English as an additional language*), jer izgleda da najtačnije imenuje sadržaj koji imamo na umu. Ni ovaj izraz nije sasvim nov, jer se povremeno javljao u nešto starijoj literaturi o sredinama gde engleski ima službeni status drugog jezika, i to upotrebljen slobodno, bez posebne definicije (upor. npr. Fishman 1983). Danas se sporadično može naći i u kontekstima o kojima je ovde reč, ali opet usputno i lišen terminološke specifikacije.

Ali ako sam termin nije nov, njegova primena u našem slučaju jeste: mi, naime, njime upućujemo na jedinstveni status engleskog u zemljama gde on nema (ili još nema) službenih funkcija, dakle u okviru kategorije stranih jezika – koja se, kako vidimo, pokazuje preuskom za njegove sadašnje dimenzije. Tako bi se tradicionalna tročlana klasifikacija na maternji, drugi i strani jezik proširila novim članom, dodatnim jezikom, sa engleskim kao jedinim predstavnikom.

Ova situacija ima nezanemarljivih implikacija i posledica u više pravaca, koje ćemo da sažmemo pod zaglavljima jezičke politike i nastave jezika.

3. Engleski jezik u politici nastave stranih jezika

Odluke koje nadležni državni organi donose u vezi sa zastupljenošću stranih jezika u obrazovnom procesu predstavljaju veoma važan, iako možda manje vidljiv, segment ukupne jezičke politike nekog društva, prvenstveno zao-

kupljene pitanjima distribucije i statusa domaćih jezika na datoj teritoriji. U konkretnom slučaju koji ispitujemo, zbog svega navedenog ne bi bilo realistično ocenjivati znatno uvećani obim učenja i podučavanja engleskog u poređenju sa drugim stranim jezicima kao nešto što "nije fer" i zalagati se za mehaničku ravnopravnost u ovom pogledu. Ovo naprosto nije stvar procenata, jer određene postupke nalaže sama stvarnost, sviđala se ona nekome ili ne.

Ovde će biti uputno podsećanje da je odlukom državnih vlasti u Srbiji 1968. godine propisana ravnomerna raspodela među školskim stranim jezicima, sa po 25 odsto zastupljenosti za engleski, ruski, francuski i nemački. Ova veštačka simetrija nije se mogla ostvariti najviše zbog sve većeg pritiska da se prvenstvo prizna engleskom, kao daleko najpopularnijem. Tek 1993. godine jedna ekspertska grupa Ministarstva prosvete je preporučila sledeću izmenu ovih proporcija: 40 odsto za engleski, po 20 odsto za preostala tri jezika. Pošto ni ovo nije funkcionisalo, rešenje je konačno potraženo na pravi način – uvođenjem obaveznog učenja dva strana jezika tokom školovanja. Ovim je omogućeno kretanje ka modelu po kome bi jedan od njih bio engleski, dok bi se drugi birao između više mogućnosti.

I ovaj obrazac, dakako, moći će da se ostvaruje diferencirano, zavisno od lokalnih prilika, ali je bar jasno trasiran i formalizovan put ka priznavanju privilegovanog položaja engleskog – kao, uostalom, i drugde u Evropi. Za Evropu se, inače, predviđa poznavanje dva jezika Evropske unije pored maternjeg, što će najčešće značiti engleski plus još jedan strani jezik. Sve se ovo može uopštiti na model prema kome će, koliko god jezika neki građanin Unije poznavao, engleski biti među njima. Time bi se, bar u idealnoj projekciji, garantovalo očuvanje evropske jezičke raznoli-

kosti, ali i unapredila mogućnost lakšeg sporazumevanja u transnacionalnoj komunikaciji. (Za detalje o ranijem periodu u Jugoslaviji v. Bugarski 1997, pogl. 26, za jezičku politiku Evropske unije – posebno u nastavi stranih jezika – Toma 2002 i Ignjačević 2003, a za aktuelne tendencije u Srbiji Toma 2003).

4. Nastava engleskog kao dodatnog jezika

Pitanje koji bi varijetet engleskog najbolje poslužio za nastavu ovog jezika u opisanim uslovima nije bitno za temu ovog priloga, pa se njime nećemo podrobnije baviti; mnoga obaveštenja i diskusije mogu se naći u već citiranoj literaturi. Reći ćemo samo, sasvim okvirno, da bi u tu svrhu bili manje podesni srazmerno "čisti" modeli glavnih nacionalnih varijeteta (britanskog, američkog ili kog drugog), budući odveć vezani za jednu teritoriju i kulturnu tradiciju. Pogodnija bi bila neka vrsta evropskog, internacionalnog ili svetskog engleskog (*Euro-English*, *International English*, *World English*), gde takođe već postoji bogata ponuda – doduše, još uvek više u naznakama nego u iole razrađenom obliku, jer ovakvi varijeteti nisu lingvistički jasno profilisani.

Ovaj potonji izbor u većini slučajeva bi bolje odgovarao cilju nastave, koji ne bi bio da proizvodi kopije izvornih govornika bilo kojeg nacionalnog varijeteta (što je gotovo nemoguće postići, a ne vidi se ni zašto bi se baš tome težilo). Umesto da bude imitatorski, cilj bi bio operativan i instrumentalan. Tako bi se tradicionalne jezičke veštine (govorenje, razumevanje govora, čitanje i pisanje) usmerile ka slobodnom samoizražavanju, te internacionalnoj i interkulturalnoj komuniciji u različitim registrima i stilovima govorenog i pisanog engleskog jezika, u različite svrhe

i sa različitim sagovornicima (kojima engleski često takođe neće biti maternji jezik). Težište bi, dakle, bilo na razvijanju i bogaćenju identiteta učenika, a nipošto na njegovom menjanju u pravcu identiteta izvornih predstavnika engleskog jezika. Jednom rečju, mnogo je važnije šta ko ume s tim jezikom da uradi nego kako na njemu zvuči.

I još nešto. Na izloženi način, uz maksimalno moguće izbegavanje političkih konotacija (tipa jezičkog imperijalizma, kolonijalizma i lingvicida, danas još i globalizacije), kao i raznih ukorenjenih purističkih predrasuda i stereotipa o dobrom i lošem engleskom, lakše bi se negovali pozitivni stavovi prema tom jeziku. Tako bi se usvajanje engleskog kao drugog ili trećeg jezika prirodno odvijalo u znaku aditivnog bilingvizma (sa pozitivnim psihološkim predznakom, kada se oseća da se time nešto dobija) – nasuprot suptraktivnom bilingvizmu (negativno obeleženom usled osećanja da se tako gubi deo identiteta). A ne treba posebno isticati da sve navedeno ima punog smisla jedino ako se ne primenjuje šematski i jednoobrazno, nego uz uvažavanje specifičnih lokalnih jezičkih i kulturnih prilika.

Na ovom mestu treba istaći da su u poslednje dve godine iz Srbije krenuli (i delimično već u veliki svet stigli) pozivi na preispitivanje statusa engleskog kao stranog jezika i na korišćenje njegovog očito posebnog položaja u svrhu unapređivanja nastave u školi. Tako Prćić (2003) uvodi teorijski valjano obrazložen pojam engleskog kao *odomaćenog* stranog jezika (*English as the nativised foreign language*), naglašavajući da se on od drugih stranih jezika jasno razlikuje u nekoliko sociolingvistički bitnih parametara. Jedan je njegova laka dostupnost u audio-vizuelnim medijima svake vrste, kao i masovna zastupljenost u elektronskoj tehnologiji (Internet, e-mail itd.) Drugi je dvojno usvajanje, jer njegovom institucionalnom podučavanju

prethodi – i s njim dalje ide u korak – velika neformalna izloženost učenika tom jeziku kroz navedene i druge kanale (filmovi, muzika, zabava, pop kultura itd.). Treći je dopunska funkcija engleskog u zadovoljavanju domaćih komunikacijskih potreba u raznim domenima, uključujući, na primer, reklamu i slogane, nazive i stručne termine. Na taj način se engleski "uvlači" u domaći jezik i u njemu odomaćuje, obrazujući i raznovrsne jezičke mešavine, i to bez obzira na to da li "konzumenti" inače uopšte znaju engleski. U svim ovim pravcima engleski preuzima neke funkcije drugog, pa i maternjeg jezika, i time se izdvaja – i objektivno i subjektivno – iz prototipske kategorije stranog jezika. Autor zaključuje da sve ovo treba uzeti u obzir i iskoristiti u organizovanom podučavanju tog jezika.

U sličnom duhu, a s naglaskom upravo na pedagoškim implikacijama ove situacije, Bilankov (2002) u nezavisnom empirijskom istraživanju nalazi jasnu korelaciju između medijske izloženosti beogradskih srednjoškolaca engleskom (putem radija i televizije, filmova, kompjutera itd.) i motivacije za učenje tog jezika, te uspeha u tom učenju. Utvrđeno je da su ispitanici u proseku čak preko pet sati dnevno bili "utopljeni" u engleski na taj način, ne računajući školske časove. Kako se drugi strani jezici ne mogu pohvaliti ni približnim stepenom zastupljenosti u svakodnevnim vanškolskim aktivnostima mladih, autorka se zalaže za organizovan pristup eksploataciji ovog potencijalnog zlatnog rudnika, dosad praktično nekorišćenog.

5. Revolucija ili evolucija?

Opisana aktuelna sociolingvistička i sociopsihološka pozicija engleskog nalaže, s jedne strane, određena preusmerenja u politici nastave stranih jezika, kako bi mu se

obezbedilo odgovarajuće mesto u javnoj kao i privatnoj sferi. Kao što smo videli, to se delimično već i čini, u svetu i kod nas. S druge strane, potrebno je iznova promisliti sam obrazovni proces, prilagođavajući tradicionalne metode nastave engleskog današnjim i sutrašnjim potrebama i mogućnostima. Ovo, dakako, ne znači samo imati više računara i druge tehničke opreme u svakoj učionici, nego, što je još važnije, iskoristiti i druge pogodnosti na koje smo ukazali – jer engleski treba i može da se podučava u nekim elementima drukčije nego tradicionalni strani jezici. Između ostalog, kako je upravo nagovešteno, u proces nastave treba sistematski integrisati uvide, znanja, navike i podsticaje za učenje koji su ionako tu, na dohvat ruke. Tim putem bi se u daleko većoj meri nego dosad mogle iskoristiti prednosti engleskog kao globalnog, ali i kao odomaćenog jezika. (Kažimo još jednom da ovi predlozi ni na koji način ne podrazumevaju zapostavljanje drugih stranih jezika, koji u svojim okvirima takođe zaslužuju unapređivanje uz oslonac na sve raspoložive ili moguće inovacije. Reč je samo o rasponu mogućnosti, koji je sticajem okolnosti u slučaju engleskog ipak ubedljivo najširi).

Na ovom zadatku najveći deo posla ne pripada, razume se, zemljama engleskog jezika, njihovim institucijama i stručnjacima, već upravo onima gde se po tradiciji ovaj jezik izučava kao strani. Obim i tempo promena biće određen u sadejstvu njihovih jezičkih politika i obrazovnih sistema, a uveliko će da zavisi od angažovanosti, stručnosti i inventivnosti lokalnog nastavnog osoblja. Ovakva situacija donosi određene prednosti, ali i posebne odgovornosti; u svakom slučaju, to je nesvakidašnji izazov za sve uključene u nastavni proces.

Na kraju, autor ovih razmatranja se nada da će zainteresovanom čitaocu biti jasno da se ovde ne zagovara nika-

kva revolucija u nastavi engleskog, nego samo izvesno modifikovanje i obogaćivanje njene evolucije u sredinama gde on nije materaji niti, zvanično, drugi jezik.

LITERATURA

Bilankov, T. (2002). *Korelacija između medijske izloženosti engleskom jeziku i motivisanosti srednjoškolaca za učenje tog jezika*. Neobjavljen magistarski rad. Beograd: Filološki fakultet. /Ekspoze štampan u: *Nastava i vaspitanje*, Beograd, LI/5, 2002, 412-420/.

Bugarski, R. (1997). *Jezik u kontekstu*. Beograd: Čigoja štampa /XX vek (Sabrana dela, 8). /Pogl. 26: Engleski jezik u svetu i kod nas, 267-275/.

Cenoz, J./U. Jessner, eds. (2000). *English in Europe: The Acquisition of a Third Language*. Clevedon: Multilingual Matters.

Crystal, D. (1997). *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fishman, J.A. (1983). Sociology of English as an additional language. *The Other Tongue: English across Cultures* (B. Kachru, ed.). Oxford: Pergamon Press, 15-22.

Graddol, D. (1997). *The Future of English*? London: British Council.

Graddol, D. (2001). The future of English as a European language. *The European English Messenger*, X/1, 47-55.

Ignjačević, A. (2003). Strani jezici u jezičkoj politici – novi trendovi. *Jezik, društvo, saznanje – Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata* (ur. D. Klikovac/K.Rasulić). Beograd; Filološki fakultet, 59-71.

McArthur, T. (1998). *The English Languages*. Cambridge: CUP.

McArthur, T. (2001). World English and World Englishes: Trends, tensions, varieties and standards. *Language Teaching* 34, 1-20.

McCluskey, B. (2002). English as a Lingua Franca for Europe. *The European English Messenger*, XI/2, 40-45.

Prćić, T. (2003). Is English still a foreign language? *The European English Messenger*, XII/2, 35-37.

Seidlhofer, B. (2001). Brave New English? *The European English Messenger*, X/1, 42-48.

Stojić, S. (2003). Engleski kao svetski jezik. *Jezik, društvo, saznanje – Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata* (ur. D. Klikovac/K. Rasulić). Beograd: Filološki fakultet, 43-57.

Toma, S. (2002). Jezička politika u Evropskoj uniji. *Primenjena lingvistika*, Novi Sad, 3, 13-24.

Toma, S. (2003). Politika učenja i izvođenja nastave stranih jezika u Republici Srbiji. *Primenjena lingvistika*, Novi Sad, 4 (u štampi).

Drugi deo

O NAŠEM JEZIKU

XI

JEZIK I ETNICITET U SARAJEVU

U ovom i u naredna dva poglavlja razmotrićemo, delimično i u jednom širem međujezičkom i međuetničkom kontekstu, neke dosad slabije zapažene aspekte odnosa između srpskohrvatskog jezika i njegovih administrativnih naslednika.

Dobar uvid u sociolingvistički intrigantni razvoj događaja u ovom kompleksu može se steći pažljivijim posmatranjem jezičke situacije u Sarajevu, gradu u kojem su – doduše nejednako – zastupljena sva tri idioma koja se danas nazivaju srpski, hrvatski i bosanski, pa se tako Sarajevo može sagledati kao mikrokozmičko sedište srpskohrvatskog. Kada bi ovih dana u glavni grad Bosne i Hercegovine sleteo poslovični Marsovac, naoružan osnovnim udžbeničkim znanjem o aktuelnoj tamošnjoj sceni, svakako bi očekivao da će zateći lokalne Bošnjake kako govore bosanski, Srbe srpski a Hrvate hrvatski: šta bi bilo prirodnije od toga? A ipak bi ovo bilo veoma daleko od istine, jer su građani Sarajeva uvek govorili – i nastavljaju da govore – u osnovi istim jezikom.

Da bismo razumeli šta se zapravo desilo, moramo se vratiti u prošlost koju ovaj komentator još uvek dobro pamti; kako je tu reč o ličnim uspomenama, on se ovog trenutka prebacuje u prvo lice. Dakle, u godinama moje

sarajevske mladosti pre pola veka, ljudi različitih nacionalnosti živeli su najvećim delom harmonično i ispoljavali su manje-više iste govorne navike nezavisno od etničke pripadnosti. (O etničkoj raznolikosti v. Ekskurs na kraju ovog poglavlja). Bilo je, naravno, individualnih razlika u obimu vokabulara, stilu izražavanja i stepenu jezičke kulture, povezanih sa obrazovanjem, društvenim statusom, zanimanjem itd. Međutim, nije bilo prepoznatljivih etnolekata (jezičkih varijeteta određenih etničkim poreklom) koji bi presecali takve razlike, pa je, uopšte uzev, verovanje da su lokalni urbani Srbi, Hrvati i Muslimani govorili i pisali različito u zavisnosti od etnonacionalne pripadnosti običan mit. U Sarajevu su varijacije u jeziku i stilu uvek imale više veze sa socioekonomskim statusom i obrazovnim nivoom nego sa etnicitetom.

U mojoj školi, na primer, svi smo govorili uglavnom na isti način, eventualno sa jedva primetnim povremenim razlikama na koje niko nije obraćao pažnju. Dobro poznati sarajevski akcenat, čest predmet šaljivog imitiranja (naročito kroz popularne "bosanske viceve"), bio je široko zastupljen – iako se obično pripisuje Muslimanima, u čijem je govoru često bivao samo nešto izrazitiji. Štaviše, poznavao sam neke lokalne Srbe i Hrvate čiji je govor zvučao "muslimanskije" od govora mnogih Muslimana! Bio je to, naprosto, opšti neformalni sarajevski idiom toga vremena, a finije distinkcije koje je trenirano uho moglo da registruje bile su samo statističke a ne kategorijalne prirode. (Više o ovome, sa primerima, v. u Bugarski 2002: 44-47, a upor. i naredno poglavlje ove knjige).

A sada da vidimo šta se promenilo usled radikalnih političkih promena, ratnih i poratnih zbivanja tokom poslednje decenije, uključujući i zvanično rastakanje srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog u tri zasebno imenovana idioma.

Sagledajući ovo pitanje u realnoj perspektivi, i usredsređujući pažnju na sam jezik više nego na vanjezičku stvarnost, moramo da konstatujemo kako se zapravo nije desilo ništa dramatično. Veze između jezika i etniciteta na području Sarajeva, premda donekle modifikovane, nisu, kako izgleda, drastično preraspoređene. Široko govoreći, građani Sarajeva i dalje se služe suštinski istim lokalnim vernakularom, ili verzijom standardnog jezika, u svakodnevnoj govornoj i pisanoj komunikaciji, bez obzira na etnicitet ili nacionalnost. Ustvari, najvažnija promena je u samoj nominaciji. Sarajlije su svoj jezik ranije zvale srpskohrvatski (obično familijarno skraćeno u es-ha), eventualno "sarajevski" ili prosto "naš jezik". Iste etikete mogu se još uvek čuti, iako se sada jednočlani nazivi (bosanski, srpski, hrvatski) koriste u službenim kontekstima, u skladu s nacionalnošću govornika.

Što se pak tiče konkretne jezičke prakse, zapaža se novoustanovljeni običaj, nastao tokom i posle oružanih sukoba na tlu Bosne i Hercegovine, da nove političke i kulturne elite triju naroda izdvajaju i naglašavaju specifična etnička obeležja, naročito u formalnom govoru i pisanju. Izgleda da je ovakvo jezičko ponašanje motivisano najviše emocijama, odražavajući pojačanu etnonacionalnu svest u trodelnom rascepu, ili pak čisto pragmatičkim razlozima, budući da socijalna promocija zahteva ili bar podstiče razlučivanje građana Sarajeva na Bošnjake, Srbe i Hrvate i u jezičkom pogledu. Takvo iskazivanje deluje kao snažan simbol nacionalne pripadnosti, koja u izmenjenim okolnostima podržava zahteve za udeo u političkoj zastupljenosti i distribuciji društvene moći. Izvesna izveštačenost ovog postupka ogleda se u činjenici da većina javnih delatnika nije u tome naročito uspešna, proizvodeći neobične hibride mešanjem ekavskih i ijekavskih oblika, ili izgo-

varanjem "hrvatskih" ili "srpskih" reči sa jakim "bosanskim" akcentom.

Međutim, sarajevskom uhu mogu biti tuđi i dosledni iskazi brižljivijih predstavnika javne reči. Tako, na primer, upravo dok ispisujemo ove redove predsednik Ustavnog suda Republike Srpske u kraćem pismu NIN-u (30. 10. 2003) predstavlja se kao Hrvat koji prebiva u Sarajevu od 1952. godine a "osjeća se kao Bosanac i Hercegovac". Jezik tog pisma je odmeren standardni hrvatski (*točno/netočno* 5 puta, *sudac*, *odvjetnik*, *uvjet*) – ali sarajevski Hrvati ranije nisu tako govorili. A mnogo je drastičniji slučaj jednog povremenog dopisnika lista Danas, koji nam je predstavljen kao Hrvat rođen u Sarajevu, čiji se tekstovi teško čitaju zbog agresivne a uveliko veštačke "hrvaštine" potpuno strane sarajevskom jezičkom izrazu, prethodnom kao i aktuelnom. Nasuprot tome, normalan hrvatski jezik mnogih (naravno, ne svih!) današnjih novinara i pisaca u samoj Hrvatskoj glatko se čita i u Srbiji. Stara priča o većim katolicima od Pape...

Ostaje da se vidi da li će pomenuto "puzajuće" diferenciranje vremenom dovesti do oblikovanja jasnije profilisanih etnolekata na teritoriji Sarajeva sa širom okolinom. Zasad to ne izgleda verovatno, iz više razloga. Prvo, zbog upravo navedene izveštačenosti, koja ne obećava šire prihvatanje. Drugo, sociolingvistički takođe zanimljivo, stoga što ni ovde, kako se čini, nema simetrije. Naime, mnoga etnička obeležja ranije asocirana sa zapadnom ili hrvatskom varijantom srpskohrvatskog danas se izrazitije javljaju u zvaničnim jezičkim registrima, ne samo među Hrvatima nego i kod ubedljivo većinskih Bošnjaka. (Prostije rečeno, standardnojezičko težište je pomereno prema zapadu, što s obzirom na ratnu golgotu Sarajeva i poratna zbivanja neće biti slučajno). A treće, i najvažnije, zato što u

većini populacije istrajava svest da stanovnici Sarajeva i dalje govore jednim istim jezikom, kako god ga neko nazivao zvanično ili privatno. Siguran pokazatelj ovog osećanja je popularna šala po kojoj je Sarajevo grad sa najviše poliglota na svetu, jer svi njegovi stanovnici govore bosanski, hrvatski i srpski!

O ovoj svesti na svoj način svedoči sledeći isečak iz jedne televizijske emisije koju sam gledao negde tokom 2002. godine. Jedna novinarka TV Beograd razgovarala je sa trojicom mladića u sarajevskom kafiću. Oni su govorili potpuno isto, a ja sam ih pažljivo slušao, nastojeći da zapazim eventualne etničke markere. U jednom trenutku jedan od njih upotrebio je reč *hefta*, za koju bi se danas reklo da pripada bosanskom jeziku. Na pitanje očito zatečene novinarke da li je to uobičajen izraz momak je spremno uzvratio naglašeno ironičnim tonom: "*Hefta, sedmica, nedelja*: govorimo tri jezika!". Odmah potom uhvatio sam njegovo ime – Željko. To ime bi u Sarajevu najverovatnije nosio Hrvat, eventualno Srbin, a Musliman (to jest, sada, Bošnjak) možda sasvim izuzetno. Pri tome je teško pretpostaviti da bi mešovito društvo "ortaka", upitano kojim se jezikom upravo služi, ozbiljno izjavilo da su to bosanski, srpski i hrvatski, već prema pojedinačnom etnicitetu učesnika u razgovoru; daleko je verovatnije da bi bio naveden neki oblik "našeg" jezika.

Sa stanovišta autentične govorne prakse još je upečatljiviji sledeći primer (zabeležen 3. 3. 2003), takođe uz učešće reportera beogradske televizije u poseti Sarajevu, ovog puta u razgovoru sa jednim tamošnjim taksistom. Intervjuisani se pred kamerom prisećao kako je tokom opsade grada reskirao život razvozeći ranjenike po bolnicama pod kišom granata. Uz tu priču je napomenuo da potiče iz siromašne porodice sa sedmoro dece i da je odrastao na ulici. Ovakvo poreklo osećalo se u njegovom govoru, koji

je mom "domorodačkom" uhu, načuljenom ne bi li registrovalo kakva etnička obeležja, zvučao definitivno muslimanski – povremeno čak do stepena karikature. Međutim, na svoje veliko iznenađenje primetio sam da je dva puta upotrebio oblik *ćovek* – neobičan hibrid "bosanskog" *čovjeka* i srpskog *čoveka*. U trenutku mi je sinulo da je govornik ustvari Srbin, verovatno odrastao u muslimanskoj mahali, gde je pokupio i naglašen lokalni izgovor. Ovaj utisak potvrđen je kad se ispostavilo da se on zove Miomir-Mile Plakalović. A upravo navedena čudnovata blenda očito je bila motivisana njegovom podsvesnom potrebom da se, govoreći za jednu beogradsku TV stanicu, nekako predstavi kao Srbin! Za mene je ovo bio nepatvoren psiholingvistički kuriozitet...

Iz ove epizode može se zaključiti da su razlike u govoru pojedinih Srba u Sarajevu ponekad veće od onih između nekih Srba i većine Bošnjaka. A opštije uzev, ovakve scene iz realnog života jezika, nasuprot službenim klasifikacijama, pokazuju da identifikacija i nominacija naslednika srpskohrvatskog ne proističu nužno iz bilo kakvih objektivnih varijantnih jezičkih markera. Često je to pre pitanje promenljive perspektive i percepcije, naročitog ugla gledanja i subjektivnog doživljaja, tako da neki dati entitet može da pokaže različite profile u zavisnosti od posmatrača i situacije. Na taj način bi Miletov govor, šta god on sam o njemu mislio i kako ga god nazivao, slušaoci u Srbiji nesumnjivo ocenili kao egzemplaran uzorak bosanskog jezika.

U ovakvim slučajevima, i mnogim drugim koji bi mogli biti navedeni, tradicionalna etiketa srpskohrvatskog još uvek je sasvim prikladna: bez ikakve sumnje, to je jezik kojim govore naši junaci što smo ih upravo oslušnuli, jer bi svaki pokušaj specifikacije i razvrstavanja urodio samo potpunom zbrkom. (Za više sličnih primera sa istom vrstom poruke, koje

ovde nećemo ponavljati, čitaoce upućujemo na sledeće epizpde iz naših ranijih radova: lajdensko pivo /1997b: 24/, cepač karata, bosanske Srpkinje i fudbalski trener /2002: 46-47/, tri drugara i holandski ambasador /2002: 142/).

Uzgred rečeno, o sličnoj konfuziji izazvanoj mešanjem imena i identiteta govori i prašina koja se ujesen 2003. godine podigla na jednom drugom delu istog jezičkog terena, oko pitanja jezika Srba u Hrvatskoj. Prilikom posete Srbiji, predsednik Hrvatske Stipe Mesić izjavio je da Srbi u Hrvatskoj govore hrvatskim jezikom, i to neki od njih bolje od samih Hrvata. Ova izjava je u Srbiji – doduše nezvanično – ocenjena skandaloznom, uz tvrdnju da ti ljudi govore svojim, srpskim jezikom, a da uz to dobro vladaju i hrvatskim. Prema ovome bi oni bili dvojezični, za razliku od svojih jednojezičnih hrvatskih suseda. Ako je dopušteno ovo slojevito pitanje sa krupnim političkim implikacijama posmatrati sa strane i čisto lingvističkim očima, reklo bi se da je spor zapravo u imenovanju. Naime, teško bi bilo osporavati da Hrvati i Srbi u Hrvatskoj – opet sa delimičnim izuzetkom novih elita, kao i u Bosni i Hercegovini – upotrebljavaju suštinski isti jezik, samo što ga usled skorašnje polarizacije sistematski različito nazivaju. Da je Mesić rekao da se dva naroda služe istim jezikom, pri čemu ga pripadnici jednog zovu hrvatskim a drugog srpskim (ponavljajući tako davnašnju ocenu Miroslava Krleže), i da se u upotrebi zajedničkog jezika neki Srbi ističu iznad mnogih Hrvata – to bi svakako bilo bolje. Takav iskaz bi u sadašnjim okolnostima bio donekle uprošćen ali ipak znatno prihvatljiviji, pa bi i reakcija verovatno bila blaža.

Vraćajući se na kraju sarajevskoj situaciji, napominjemo da izložena slika zapravo odražava najveći deo Bosne i Hercegovine s njena dva entiteta, a ne samo grad Sarajevo, danas ionako ubedljivo bošnjački. (U prolazu primećujemo

da unutar idioma sada zvanično nazvanog bosanskim ima primetnih varijacija u količini etničkog "preliva" između pojedinih registara. Tako su, na primer, publikacije verskog karaktera znatno zasićenije orijentalnim i islamskim jezičkim obeležjima nego najveći deo visokotiražne dnevne štampe; v. npr. Mønnesland 2004).

No u svakom slučaju, opisano stanje stvari je jasan primer pojave koja se u sociolingvističkoj teoriji naziva postepenom promenom odozgo, pri čemu elite nameću široj javnosti nove jezičke navike. (U savremenim društvima ređi je slučaj suprotnog kretanja ili promene odozdo, kada se neki proces promene začinje u bazi i ide ka vrhu društvene lestvice). Čini se da je ovaj obrazac sličan onome u Hrvatskoj, gde je pojačana kroatizacija službenih registara prilično malo uticala na svakodnevnu jezičku praksu običnih ljudi (v. Kalogjera 2004). Takvo poređenje ne može se, međutim, napraviti i sa Srbijom, jer tu nije ni bilo ozbiljnijih pokušaja "čišćenja" jezika na etničkim osnovama. S druge strane, neuspeli ratni napor vođa bosanskih Srba da ijekavskoj populaciji nametnu "srpskiji" ekavski izgovor ističe se kao drastičan pokušaj trenutne promene dekretom, koji je prirodno bio osuđen na propast. (Više o ovom poslednjem slučaju, kao i o opštem kontekstu nacionalizma i rata u kojem je došlo do naznačenih događaja, v. u Bugarski 1997a: II deo, i Bugarski 2002:118-119).

U zaključku, ako se iz predočenog slučaja grada Sarajeva može izvući neka pouka, ona glasi da se jezik, etnicitet i nacionalnost isprepliću na komplikovan način, koji izmiče administrativnim deobama. Ovaj nalaz neće iznenaditi nijednog sociolingvistu, ali naš mali ogled može u najmanju ruku da posluži kao dodatno podsećanje na istinsku složenost i delikatnost realnih životnih situacija, nasuprot šematskim podelama uspostavljenim po diktatu političkih prilika i potreba.

Ekskurs: Imena mog Sarajeva

Podstaknut svojevremenim suludim tvrdnjama paljanskih ratovođa kako će Sarajevo zasigurno biti srpski grad, kao i naknadnom surovom stvarnošću koja je taj grad učinila uveliko muslimanskim, počeo sam da se prisećam imenâ i prezimenâ iz moje sarajevske mladosti pre pola veka. Tada je taj grad bio uistinu multietnički, kako bi se to danas reklo, iako to svoje obeležje nije isticao jer se ono podrazumevalo kao nešto normalno i čak neizbežno. Tako sam počeo i da vodim spisak imena koja sam zapamtio, a čiji su nosioci bili moji školski drugovi (i u manjoj meri drugarice) iz gimnazije i sa studija, a uz njih i mnogi drugi savremenici, manje-više moji vršnjaci, koje sam u to vreme poznavao. Svi su bili rođeni približno između 1930. i 1935. godine, većinom u *samom Sarajevu, i svi su tu školovani.* Spisak je vremenom narastao do nekih 170 imena. Za neke od tih ljudi, od kojih su mnogi postali istaknute ličnosti u raznim oblastima života, nije mi poznato da li su još živi, dok za neke druge znam da više nisu (i njihovoj uspomeni u svojim mislima posvećujem ove redove).

Svrha ovog privatnog registra nije, naravno, da pokaže koliko je predstavnika kojeg naroda tu bilo – i time se pridruži pogubnim potonjim nacionalnim razvrstavanjima – nego, naprotiv, da na jednom reprezentativnom uzorku istakne upravo multietničnost te izrazito mešane populacije. Takođe valja imati na umu da je ovde reč o samim imenima kao mogućim indikatorima etničkog porekla, a ne o nacionalnom izjašnjavanju njihovih nosilaca, koje ostaje nepoznato i nebitno za ove uspomene. Listu ovde neću objavljivati, ali se iz nje jasno vidi da uz preovlađujuća srpska, muslimanska i hrvatska imena ima i podosta ruskih, nemačkih, jevrejskih i slovenačkih, uz poneko italijansko,

grčko, češko ili drugo. U većini su etnički nedvosmislena, ali je kod nekih takva prepoznatljivost manja (često između srpskih i hrvatskih, odnosno nemačkih i jevrejskih).

Tako mi se, dok prebiram po sećanjima, prikazuje jedna živa i autentična mešavina, jedno bogatstvo raznolikosti koje će u kasnijem razvoju događaja etnička sekira pokušati – i, nažalost, u značajnoj meri uspeti – da raskomada i pojednostavi kako bi bilo lakše shvatljivo i svarljivo ratnicima velike moći a male pameti. Što se pak tiče jezika, pomenuta sekira postigla je tek delimičan uspeh. Ostavila je vidljive rezove na njegovoj površini, oficijelno markirajući njen bosanski, srpski i hrvatski segment, ali do dubljih slojeva nije mogla dopreti, pa je jezik tu ostao praktično netaknut i jedinstven. Kao što su žitelji Sarajeva i ranije govorili istim, etnički nespecifikovanim jezikom, tako čine i danas – bar u neformalnoj svakodnevnoj govornoj i pisanoj komunikaciji, u kojoj nije potrebno i jezičkim sredstvima isticati nacionalnu posebnost.

LITERATURA

Bugarski, R. (1997a). *Jezik od mira do rata*. Beograd: Čigoja Štampa/XX vek (Sabrala dela, 11).

Bugarski, R. (1997b). *Jezik u društvenoj krizi*. Beograd: Čigoja štampa/XXvek (Sabrana dela, 12).

Bugarski, R. (2002). *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Bugarski, R./C. Hawkesworth, eds. (2004). *Language in the Former Yugoslav Lands*. Bloomington, IN: Slavica.

Kalogjera, D. (2004). Serbo-Croatian into Croatian: Fragment of a chronicle. Bugarski/Hawkesworth (2004), 85-103.

Mønnesland, S. (2004). Is there a Bosnian language? Bugarski/Hawkesworth (2004), 127-161.

XII
SRPSKOHRVATSKI I ENGLESKI: NEKE SOCIOLINGVISTIČKE PARALELE

Profesoru Peteru Rederu

Prolog

Sa Peterom Rederom upoznao sam se jednog sunčanog popodneva u junu 1989. godine u holu za dolaske na aerodromu u Minhenu, gde me je čekao sa otvorenim kišobranom iznad glave. Ovaj blago nadrealistički čin nije bio posledica poslovične profesorske zaboravnosti, već prosto znak raspoznavanja koji je on izabrao. Bio me je pozvao da održim predavanje u Institutu za slovensku filologiju na Minhenskom univerzitetu, u okviru Prvog kolokvijuma posvećenog uspomeni na profesora Alojza Šmausa; taj poziv smatrao sam velikom čašću. Ubrzo po ovom susretu, uz obilnu porciju kobasica sa kupusom koje smo zalivali čuvenim bavarskim pivom u jednoj prijatnoj letnjoj bašti, ćaskali smo o raznim lingvističkim temama ali najviše o višejezičnosti. Sećam se da je moj ljubazni domaćin naglašavao kako je pojam diglosije, u tradicionalnom značenju funkcionalnog rascepa između "višeg" i "nižeg" jezičkog varijeteta, odveć uprošćen, naročito u primeni na slovenski svet. *Alles ist Polyglossie*, saglasili smo se. – Moje predavanje sledećeg dana bilo je o sociolingvističkim aspektima tadašnjeg standardnog srpskohrvatskog (v. Bugarski 1989). Za ovu priliku, kada prijatelji i kolege priređuju zbornik radova u čast profesora Redera, izabrao sam temu koja se nadovezuje na prethodnu, kao pregled stanja stvarī

dvanaestak godina kasnije, i ovog puta delimično u komparativnoj perspektivi. U vreme kada nesvakidašnja sudbina srpskohrvatskog izaziva interesovanje na mnogim stranama, nadam se da će naredne stranice biti prikladan rođendanski dar za slavljenika.

1. Jezici ili jezički varijeteti?

U lingvistici je dobro poznato da ima veoma malo preciznih i objektivnih kriterijuma – ukoliko ih uopšte ima – za povlačenje granica između jezika kao i unutar njih. Otuda proističu pitanja identiteta jezika, što opet veoma otežava utvrđivanje broja jezika na svetu, kao i broja varijeteta u sastavu pojedinih jezika. Stoga, strogo teorijski uzev, nema mnogo smisla upuštati se u debatu o tome da li entitete koji se konvencionalno prepoznaju kao srpskohrvatski ili engleski treba posmatrati kao jezike koji obuhvataju skupove jezičkih varijeteta, ili pak samo kao priručne apstraktne etikete za skupine odelitih jezika. Nasuprot tome, ako govorimo široko i manje obavezno, takva rasprava može biti smislena, jer neka merila ipak postoje iako su sporna. Na kraju krajeva, premda niko ne može da kaže koliko tačno jezika ima na našoj planeti, kvalifikovane današnje procene su da ih ima oko 6.000; nijedan lingvist ne bi naveo broj od, recimo, stotinu, ili 50.000. Iz razloga u koje ovde ne možemo zalaziti, čini se da naše uobičajeno razmišljanje o jezicima ima iskustvenog opravdanja, jer pojam "jedan jezik" funkcioniše kao neka vrsta kategorije osnovnog nivoa u smislu kognitivne semantike. Za razliku od njega, pojam "jezički varijetet" je pre jedan lingvistički konstrukt, kognitivno manje istaknut. (Za diskusiju i reference v. Bugarski 2001, pogl. I; za opštu raspravu o odnosu jezikā i jezičkih varijeteta v. npr. Ammon 1987,1989).

Razmotrimo sada dva poznata slučaja diskutabilnog jezičkog identiteta, koliko god možda ne bila podjednako sporna ili strogo uporedljiva – srpskohrvatski i engleski.

2. "Lingvistički" i "politički" jezici

U vezi sa standardnim srpskohrvatskim, kroz niz godina sam u više mahova zastupao stanovište da se na pitanje postojanja ovog jezika danas više ne može odgovoriti odrešitim i nedvosmislenim "da" ili "ne", nego se ono mora postaviti istovremeno na nekoliko nivoa. Na lingvističkom nivou, verujem da se srpskohrvatski još uvek može smatrati jednim standardnim jezikom, koji obuhvata dve ili tri (ili, potencijalno, čak četiri) standardne varijante ili nacionalne norme. Suštinsko jedinstvo ovog jezika, koje priznaju neki domaći stručnjaci i mnogi u inostranstvu, nastavljajući da ga u naučne svrhe nazivaju srpskohrvatskim, odražava se u nesmetanoj komunikaciji između govornika različitih varijanti. Nasuprot tome, na političkom nivou očito nema više srpskohrvatskog: entitet toga imena ne javlja se u ustavima i zakonima država naslednica Jugoslavije, budući zamenjen srpskim, hrvatskim i bosanskim. Ovi nacionalni nazivi, kao i idiomi na koje oni upućuju, funkcionišu kao važni simboli identiteta i suvereniteta svake od tih država.

Ovakva razmatranja navela su me da postuliram razliku između lingvističkih i političkih jezika, pri čemu bi srpskohrvatski bio jedan jezik lingvistički ali istovremeno više jezika politički. Ova distinkcija je, razumljivo, donekle šematska – otuda navodnici u gornjem podnaslovu – ali ona može biti od koristi u pokušaju razumevanja onoga što se dešava. (V. npr. Bugarski 1997: 18,23 i izvorne engleske verzije odgovarajućih radova). Uzgred, istu razliku pravi nezavisno, i ne u vezi s ovim jezikom, Dixon (1997: 7-9). Ovu re-

ferencu dugujem Snježani Kordić, čiji su skorašnji ubedljivo argumentovani pogledi na temeljno jedinstvo srpskohrvatskog, uz isticanje potrebe da se u lingvističke svrhe zadrži ovaj dvočlani naziv, slični mojima; v. Kordić (2001) i polemičke razmene koje su usledile u istom časopisu. Treba još primetiti da je ista ideja sadržana u sučeljavanju "jednostrukosti na lingvističkom planu" i "višestrukosti na političkom planu" ovog jezika (Thomas 1994: 257).

Dvema navedenim ravnima posmatranja možemo dodati i treću, sociopsihološku, koja se tiče stavova, emocija i uobičajenih naziva jezika raširenih među samim njegovim govornicima. Ovde se odgovori mogu znatnije razlikovati. Na kolektivnom planu, jedan narod može sasvim prirodno želeti da se poistoveti sa svojim jezikom i da ga naziva nacionalnim imenom – srpski, hrvatski, bosanski, eventualno i crnogorski – čak i kada je taj jezik po svojoj supstanci i strukturi krajnje blizak svojim srodnicima. Ali ipak mogu postojati manje grupe – a pogotovo pojedinci – u sastavu takvih nacionalnih kolektiva koji iskazuju lojalnost celini, a ne nekom od njenih delova. U posmatranom slučaju, ovo se odnosi na ljude bilo koje etničke pripadnosti koji kao svoj maternji jezik osećaju upravo srpskohrvatski, i čija se psihološka orijentacija mora takođe poštovati čak i ako nije oficijelno predviđena. U ovoj ravni lica koja naglašavaju da govore srpskohrvatski, koliko god manjinsku poziciju danas zauzimala, ne bi se smela trpati u muzeje ili prašnjave arhive samo zato što su se administrativni pregratci u međuvremenu umnožili. (Dalje napomene o zbivanjima unutar srpskohrvatskog, uz upute na literaturu, mogu se naći u Bugarski 2001, 2002, kao i u narednom poglavlju ove knjige).

Sada ćemo da ilustrujemo dejstvo pojedinih izdvojenih nivoa, polazeći od nespornih činjenica i idući ka razlikama

u mišljenju i osećanju. Lingvistički posmatrano, štokavski, kajkavski i čakavski dijalekt narodnog jezika toliko se međusobno razlikuju da bi se lako kvalifikovali za status zasebnih jezika. S druge strane, sve varijante standardnog srpskohrvatskog ukorenjene su, kao što je poznato, u istom novoštokavskom dijalektu i tako imaju mnogo više zajedničkog, što opravdava njihovo tretiranje kao varijacija jednog istog entiteta. Jezički standard, što je takođe opštepoznato, ispoljava dve dvostrukosti, jednu u izgovoru a drugu u pismu. Etnička i politička distribucija ovih govornih i pisanih verzija odvodi nas izvan lingvistike u užem smislu, u sociolingvistička i administrativna pitanja, gde se normalno pojavljuju tačke neslaganja.

Etnički gledano, ekavski govori većina Srba, a ijekavski svi ostali; ćirilicom se služe većinom Srbi i Crnogorci (pri čemu i jedni i drugi alternativno upotrebljavaju i latinicu), a latinicom svi ostali (retko kad u alternaciji sa ćirilicom). Tako se sada samo za Hrvate i Bošnjake može reći da su "čisti" (ijekavski i latinica), dok su Srbi i delimično Crnogorci "mešani" (prvi u izgovoru i pismu, drugi samo u pismu). A što se tiče službene upotrebe jezika i pisma u administrativno definisanim jedinicama (državama, republikama ili entitetima; kantonalni i opštinski nivo ovde zanemarujemo), Hrvatska i Federacija Bosne i Hercegovine su "čiste" sa ijekavicom i latinicom, Crna Gora je opet na pola puta sa ijekavicom ali i sa ravnopravnošću obaju pisama, dok su Srbija i Republika Srpska dvostruko "mešane", dopuštajući u službenoj upotrebi oba izgovora i favorizujući ćirilicu, ali bez isključivanja latinice. (Za pregled važećih ustavnih odredbi o službenoj upotrebi jezika, izgovora i pisama u svim državama na teritoriji bivše Jugoslavije v. Bugarski 2002, pogl. III. – Ovde nisu uzeti u obzir amandmani na ustave FBH i RS iz aprila 2002, po kojima su u

oba entiteta ravnopravna sva tri jezika i oba pisma, dok se izgovori ne pominju).

Predočena situacija prilično je komplikovana, pa nije čudo što ima dosta prostora za različita, povremeno i oštro suprotstavljena stanovišta o aktuelnom statusu srpskohrvatskog i njegovih naslednika. Svi pomenuti nivoi posmatranja morali bi se imati u vidu kao različiti aspekti jedne složene stvarnosti, ali kad je reč o nauci očigledno je da prvenstvo pripada lingvističkoj ravni. Pri tome je ovde od najveće važnosti zahtev da se ovi nivoi, kada su jednom priznati, ne mešaju – na primer, tvrđenjem da jezici bez službenog statusa ne postoje, ili da jezici različitih naziva moraju biti sasvim odeliti i po svojoj supstanci i strukturi, ili da neosporno pravo svakog naroda da svoj jezik zove sopstvenim imenom nužno podrazumeva da nijedan drugi narod ne sme s njim da deli tako nazvan jezik.

Ovo poslednje otvara vrata za brz komparativni pogled na situaciju engleskog jezika. Da počnemo od distinkcije jezik/varijetet, samo podsećamo na tekuću debatu o "engleskom jeziku" nasuprot "engleskim jezicima" (*English* vs. *Englishes*; za skorašnje preglede i bibliografiju v. McArthur 1998, 2001, a upor. i pogl. X u ovoj knjizi, sa referencama). Obim strukturnih i leksičkih razlika među nacionalnim standardima engleskog verovatno je, grubo uzev, podjednak kao onaj između standardnih varijanti srpskohrvatskog, ako nije i veći. Pa ipak, uprkos nekim ranim pokušajima radikalnih konceptualnih i nominalnih raskola (tipa "američki jezik"), sasvim drukčije političke okolnosti i psihološki stavovi u slučaju engleskog nasuprot srpskohrvatskom imali su za posledicu opšte odsustvo potrebe za institucionalizacijom različitih "engleskih" koji bi zamenili engleski. Prosto rečeno, nijedna nacija engleskog jezika ne oseća se ugroženom, pa ni nespokojnom, zbog toga što sa

drugim nacijama deli kako sam jezik tako i njegovo ime. (Razume se, po potrebi se mogu dodati atributi, većinom neslužbeno: britanski, američki, kanadski... engleski).

Ustvari, cela dilema oko engleskog ili "engleskih" najvećim delom je nastala usled umnožavanja i širenja nematernjih varijeteta ovog jezika, kao što su indijski, zapadnoafrički ili singapurski engleski, što je povremeno uključivalo i engleske pidžine i kreole. Ali na ovom kraju razlike između raznih idioma mogu da budu tako velike da u potpunosti opravdaju spor između jednine i množine isključivo na lingvističkim osnovama. (Veoma gruba paralela ovde bi se mogla povući sa standardnim varijetetima srpskohrvatskog naspram štokavskih, kajkavskih i čakavskih dijalekata narodnog jezika). Krajnji rezultat svega ovoga jeste da se standardni engleski tipično sagleda kao jedan jezik sa više nacionalnih varijeteta koji ne narušavaju njegovo suštinsko jedinstvo. U našoj terminologiji, prema tome, engleski kao maternji jezik bio bi, uz moguće manje rezerve tu i tamo, jedan jezik kako lingvistički tako i politički.

3. Pitanje govorljivosti

I pored upravo pomenute diferencijacije engleskog, teško da bi bilo ko osporavao da se tim jezikom može govoriti: to čine milioni ljudi po celom svetu. Međutim, u slučaju srpskohrvatskog, za koji smo videli da je u globalu uporedljiv, neretko se iznosi tvrđenje – naročito posle sloma Jugoslavije – da se ovim jezikom zapravo ne može govoriti. Kaže se da ono što se može govoriti, i što ljudi uistinu govore, jesu srpski, hrvatski i eventualno bosanski, kao konkretne manifestacije negovorljive apstrakcije koja se naziva srpskohrvatskim. Ovo gledište je lingvistički neodrživo, iz nekoliko razloga.

Prvo, ako su jezici sistemi znakova ili pravila koji povezuju zvuk i značenje, nijedan jezik niti jezički varijetet ne može se smisleno nazvati konkretnim: tako se mogu okarakterisati samo njihova ostvarenja u pojedinim aktima govora ili pisanja, dakle u onome što se prema de Sosiru zove *parole* a po Čomskom *performance*. Eventualno se može govoriti samo o različitim nivoima apstrakcije, jer je jedan jezik u izvesnom smislu apstraktniji od varijeteta koje obuhvata.

Drugo, najbolji dokaz da se na nekom jezičkom sistemu ili kodu može govoriti (odnosno pisati) jeste to što se na njemu na neki prirodan način mogu sastavljati tekstovi. U slučaju srpskohrvatskog evidentno je moguće – čak i prilično lako – proizvoditi iskaze, pa i duže tekstove, bez ikakvih varijantnih markera koji bi ih odmah svrstali u srpski, hrvatski ili bosanski. Iz ovoga bi sledilo da se za takva jezička ostvarenja može legitimno reći da su na srpskohrvatskom. (Isto važi i za engleski: ima tekstova koji se daju prepoznati kao britanski ili američki engleski, itd., ali ima i onih koji su naprosto engleski).

Ovaj argument može se veštački oslabiti jedino ako se proizvoljno poistovete srpski sa ekavicom i ćirilicom, a hrvatski sa ijekavicom i latinicom – što su umeli da čine neki politički motivisani komentatori, namerni da dokažu kako je tu definitivno reč o zasebnim jezicima. Ipak su takva simetrična jednačenja, što se srpske strane tiče, očito lažna. Iz istorijskih razloga srpski ustvari sažima celinu srpskohrvatskog, utoliko što, kako smo videli, jedini on zadržava oba dvojstva – izgovora i pisma. Prema tome, neki ijekavski tekst napisan latinicom može se pripisati hrvatskom ili bosanskom ali isto tako i srpskom, što se svodi na ocenu da je on zapravo na srpskohrvatskom. Ali čak i pri pomenutom uprošćenju, i uzimajući u obzir pojavu varijantnih

markera, lingvističke razlike između srpske, hrvatske i bosanske verzije istog govorenog ili pisanog teksta često su veoma male. Ovo, dakako, važi za normalnu upotrebu jezika; dobro je poznato, inače, da se varijantna obeležja mogu namerno uvećavati (kao, uostalom, i umanjivati) s posebnim vanjezičkim ciljevima.

A treće, policentrični jezici zacelo su govorljivi u principu i njima se govori u praksi, pa makar to bilo kroz neki od njihovih varijeteta. Malo ko bi zastupao gledište da govornik britanskog, američkog ili kanadskog engleskog nije govornik engleskog. Ali kao što smo već naveli, često se tvrdi da ljudi koji govore srpski, hrvatski ili bosanski zapravo ne govore srpskohrvatski. Ako se saglasimo da se takvi jezici govore kroz njihove varijetete, ne podrazumevajući pri tome simultanu ili sukcesivnu upotrebu svakog od njih, i ako se sasvim normalno može tvrditi kako neko govori engleski predstavljen jednim od njegovih nacionalnih varijeteta, zašto bi se iko protivio ekvivalentnom tvrđenju da neka osoba govori srpskohrvatski predstavljen jednom od njegovih standardnih normi?

Ovaj kontrast možda delimično potiče od službene nomenklature, pošto se varijeteti srpskohrvatskog sada administrativno tretiraju i imenuju kao zasebni nacionalni jezici, za razliku od situacije sa engleskim, a drugim delom od sasvim divergentnih geopolitičkih, istorijskih i sociopsiholoških okolnosti u ova dva slučaja. Ukratko, rastakanje srpskohrvatskog kao glavnog lingvističkog simbola jedne nedavno razorene federacije više naroda razbuktava kolektivne emocije na način nezamisliv u svetu engleskog jezika. I nomenklatura i emocije moraju se, dakako, uzeti u obzir, posebno stoga što su odskora unapređeni odeliti standardni jezici na srpskohrvatskom jezičkom području osnaženi kao žarišta grupnih i individualnih identiteta –

ali se to ne sme brkati sa lingvističkim rezonovanjem. Ako se neko ponosi time što govori hrvatski ili srpski, zato što se to percipira kao važna sastavnica hrvatskog odnosno srpskog identiteta, takva osećanja zaslužuju poštovanje – ali isto mora da važi i za one koji se još uvek poistovećuju sa srpskohrvatskim, verovatno kao oznakom psihološke pripadnosti široj jugoslovenskoj zajednici.

Prema izloženom, moralo bi se prihvatiti da ljudi govore ono što veruju da govore, upravo kao što ti isti ljudi pripadaju naciji za koju veruju da joj pripadaju. A u oba slučaja, jezikâ kao i nacija, subjektivna merila treba u naučnoj analizi kombinovati sa objektivnima, kako bi se oblikovala složena celina čiji će se delovi dopunjavati a ne sukobljavati. Doduše, ovo je mnogo teže nego svođenje celog kompleksa na jednu političku ili emocionalnu dimenziju i nastojanje da se spor reši težinom autoriteta ili jačinom glasa u svađi – što se, inače, neretko dešavalo u javnim debatama o identitetu i statusu srpskohrvatskog. (Prethodno razmatranje govorljivosti jezikā delimična je razrada teme naznačene u Bugarski 2002:140-141).

4. Etnički akcenti

Razmatrajući govor Sarajeva u prethodnom poglavlju, utvrdili smo da tamo nema razaznatljivih etnolekata, jer njegovi stanovnici – bar oni obrazovaniji, a u običnoj, neslužbenoj komunikaciji – govore manje-više na isti način. Postoji, istina, verovanje da se tamošnji Muslimani (sada Bošnjaci) lako raspoznaju po karakterističnom izgovoru, navodno zajedničkom svim jugoslovenskim Muslimanima – po tome što, popularno govoreći, nemaju glasove *č* i *dž* nego samo *ć* i *đ*, "gutaju" nenaglašene slogove i slično, pa kažu npr. *ćaša*, *hođa*, *šta s' kup' la*, *'oš na stan' cu*. Ovo uve-

renje opravdano je samo donekle, a ograda je sociolingvistički veoma interesantna. Naime, ovakva govorna obeležja nisu ograničena na Muslimane (u čijoj produkciji mogu samo da budu nešto češća i izrazitija), nego su prilično raširena u spontanom neformalnom govoru Sarajlija bez obzira na etnicitet. Podsećamo na ranije iznetu konstataciju da čak ima urbanih Srba i Hrvata kod kojih su takva obeležja *naglašenija* nego kod nekih podjednako obrazovanih Muslimana iz njihovog okruženja. Drugim rečima, posredi je neka vrsta svakodnevnog lokalnog vernakulara ili akcenta, koji se u širim krugovima percipira kao muslimanski – iako se njime ne odlikuju samo Muslimani, niti svi Muslimani.

Ovaj nalaz uporedljiv je sa situacijom u nekim delovima SAD, u vezi s razlikovanjem "belog" i "crnog" engleskog jezika. Tamo su, naime, izvedeni eksperimenti (o kojima izveštava Trudgill 1995:39-40) sa žirijem kojem su puštane trake sa uzorcima govora dve grupe subjekata. Mnogi njegovi članovi zaključili su da su govornici iz prve grupe crnci a iz druge belci – i slavno su omašili, jer je bilo upravo obrnuto. Objašnjenje ovog uistinu neočekivanog rezultata je u tome što su namerno izabrani netipični subjekti. Jednu grupu činili su belci odrasli u siromašnim predgrađima sa preovladujućim crnačkim stanovništvom, od koga su preuzeli način života, kulturne vrednosti a s tim i govorne osobenosti; a u drugoj grupi bili su uspešni crnci koji su živeli u okruženju belaca, deleći njihove navike, ponašanje i – jezik. Otuda su beli govornici *zvučali* kao crnci a crni kao belci, i članovi žirija su reagovali u skladu sa ovakvom percepcijom.

Ovo je dodatan dokaz – ako je on iole obaveštenima još potreban – da jezičke razlike nisu stvar rasne ili fiziološke predodređenosti nego naučenog socijalnog ponaša-

nja. Ali za našu temu je relevantniji jedan drugi zaključak koji sledi iz opisanog ogleda (i drugih koji su potom potvrdili njegov nalaz), a to je da rašireni stereotipi o "belom" i "crnom" govoru za mnoge Amerikance predstavljaju deo sociopsihološke stvarnosti. Oni, naime, poseduju svest o takve dve vrste govora, mada ih mogu, u lukavo zamišljenim eksperimentima poput ovoga, pripisati pogrešnim pojedincima. U tom smislu malopredašnja priča se ponavlja: specifični jezički varijetet popularno nazvan "crnim engleskim" (za koji su sada, inače, u opticaju i drugi, politički korektniji nazivi) sistematski se doživljava kao takav, iako on nije svojstven samo crncima, niti svim crncima.

5. Zaključak o srpskohrvatskom

Zaključićemo podsećanjem da su tendencije dezintegracije standardnog srpskohrvatskog jasno naznačene u autorovom predavanju u čast Alojza Šmausa pre gotovo 15 godina:

> Ukratko se može utvrditi da je srpskohrvatski standardni jezik u lingvističkom smislu nesumnjivo *jedan jezik*, da je iz sociolingvističkog ugla reč o *jednom jeziku sa varijantama*, i da se on samo na sociopsihološkom i sociopolitičkom nivou – s obzirom na različita stanovišta, odnosno programe vanjezičkog karaktera – može doživeti i predstaviti kao *dva ili čak više jezika*. Drugim rečima, uprkos svim činjenicama čisto lingvističkog reda pitanje identiteta srpskohrvatskog jezika jednim delom je i pitanje stavova prema jeziku, pa je zato izloženo i politizaciji – naročito u vremenu velikih društvenih sporenja i političkih sukoba (Bugarski 1989:261; citat ovde dat u prevodu sa nemačkog originala).

I upravo su ti vanjezički programi, podložni rastućoj politizaciji, u međuvremenu urodili zvaničnim rastaka-

njem tog jezika. Pa ipak, u skladu sa prethodnom argumentacijom, to nije kraj priče, jer postoje ravni na kojima on nastavlja da živi.

Epilog

Ovaj ogled otpočeo je prisećanjem na kišobran profesora Redera na minhenskom aerodromu. Završavajući ga, ponovo prizivamo tu predstavu – ovog puta simbolički – konstatacijom da i srpskohrvatski i engleski, svaki na svoj način, obrazuju svojevrstan kišobran ispod kojeg su smešteni brojni jezički varijeteti. Koliko će još ovi natkriljujući entiteti ostati istinski živi i relevantni – to će zavisiti od dugoročnog razvoja događaja pod promenljivim okolnostima, o kojima ovde nećemo nagađati. Na kraju, promene su deo same suštine kako jezika tako i vremena – i to je ono što kišobrane i čini korisnim.

LITERATURA

Ammon, U. (1987). Language-variety/standard variety-dialect. *Sociolinguistics/Soziolinguistik* (U. Ammon/N. Dittmar/K. J. Mattheier, eds.). Berlin/New York: Walter de Gruyter, vol. 1, 316-336.

Ammon, U., ed. (1989). *Status and Function of Languages and Language Varieties*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.

Bugarski, R. (1989). Soziolinguistiche Aspekte der heutigen serbokroatischen Standardsprache. *Die Welt der Slaven* XXXIV/2, 259-273.

Bugarski, R. (1997). *Jezik u društvenoj krizi*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 12).

Bugarski, R. (2001). *Lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek /Pogl. I: Srpskohrvatski – koliko jezika?, 9-22/.

Bugarski, R (2002). *Nova lica jezika – sociolingvističke teme.* Beograd: Biblioteka XX vek./Pogl. III: Jezičke politike u državama naslednicama bivše Jugoslavije, 111-134/.

Dixon R. M. W. (1997). *The Rise and Fall of Languages.* Cambridge: CUP.

Kordić, S. (2001). Naziv jezika iz znanosti gledan. *Republika*, Zagreb, LVII/1-2, 236-243.

McArthur, T. (1998). *The English Languages.* Cambridge:CUP.

McArthur, T. (2001). World English and World Englishes: Trends, tensions, varieties and standards. *Language Teaching* 34, 1-20.

Thomas, P.-L. (1994). Serbo-croate, serbe, croate..., bosniaque, monténégrin: une, deux..., trois, quatre langues? *Revue des Études Slaves* LXVI/1, 235-259.

Trudgill, P. (1995). *Sociolinguistics.* Harmondsworth: Penguin Books.

XIII

SRPSKOHRVATSKI JEZIK – REZIME ZBIVANJA

1. Uvod

Analiza koja sledi zaokružuje deceniju povremenih opservacija i razmišljanja povezanih sa rastakanjem srpskohrvatskog jezika usled raspada jugoslovenske federacije. O raznim fazama i aspektima ovih procesa raspravljao sam u nizu stručnih referata i članaka, često izvorno objavljenih na engleskom jeziku (od kojih su neki potom prevedeni i objavljeni u knjigama pod Bugarski 1997b, 2001,2002). Ovom prilikom želim da ažuriram i rezimiram glavne rezultate ove produžene vežbe iz nevoljkog posmatranja jezika. Verujem da se sada prašina dovoljno slegla da bi se obrisi tih zbivanja ukazali relativno jasno; šta se god desi u bližoj budućnosti, nije verovatno da će uspostavljeno stanje stvari doživeti suštinske promene.

Nesvakidašnji prizor razlaganja jednog jezika pred našim očima podložan je različitim tumačenjima, tim pre što je on neizbežno proistekao iz razvoja političkih događaja. Na narednim stranicama izložiću svoju sopstvenu retrospektivu, kao profesionalni lingvist, govornik srpskohrvatskog i građanin nekoliko verzija Jugoslavije. Stoga moj iskaz ne može da bude u potpunosti bezličan, premda ću nastojati da ga – koliko je to moguće – učinim nepristrasnim. Druga stanovišta, manje-više u skladu s mojima ili pak od njih različita, zastupljena su u krajnje selektivnoj

ali verovatno ipak reprezentativnoj bibliografiji na kraju ovog poglavlja.

Kao književni ili standardni jezik, srpskohrvatski je imao životni vek od stotinak godina, od kraja XIX do potkraj XX veka. U ovom razdoblju većinom je uživao neku meru službenog priznanja, iako pod različitim imenima (takođe hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski) kao zajednički jezik Srba i Hrvata, kojima će se kasnije pridružiti Crnogorci i Muslimani kao novopriznate nacije. Kao ideja, ovaj jezik je za više decenija prethodio stvaranju jugoslovenske države 1918. godine – a, kako ćemo videti u nastavku, u nekim pravcima je nadživeo njeno razaranje 1991. godine. Prema popisu iz 1981, poslednjem u SFRJ, to je bio maternji jezik 73 odsto od ukupnog stanovništva te federacije (od 22,4 miliona). Nosio je različita službena i neslužbena imena u četiri republike gde je bio dominantni jezik, ali je većinom smatran jednim jezikom sa teritorijalno-nacionalnim varijantama. (Za statističke podatke, diskusiju i dalju literaturu u vezi s tim periodom v. Bugarski/Hawkesworth 1992). Broj, profil i značaj ovih varijantnih oblika bili su predmet žustrih debata – najvećim delom na političkim više nego lingvističkim osnovama – kroz četvrt veka od 1965. do 1990, kada je federacija sve više pokazivala znake slabljenja. Tako su jezički sporovi služili kao paravan za sukobljene nacionalne aspiracije i političke strategije koje će izazvati konačnu propast jugoslovenske države.

2. Kako se jedan jezik može rasturiti

Iako su ga mnogi posmatrali kao jedan entitet, standardni srpskohrvatski nikad nije bio uistinu objedinjen, kako to pokazuju i upravo pomenute varijante. Kada su na njegovoj teritoriji izbili oružani sukobi, među njihovim nužnim posledicama bilo je cepanje ove kohezivne sile i

važnog simbola već uzdrmanog jedinstva federacije. U suštini, ranije varijante su zvanično podignute na stepen odelitih standardnih jezika sa jednočlanim nacionalnim imenima. Za složene nazive – srpskohrvatski ili hrvatskosrpski – nije više bilo mesta u novim državama na jugoslovenskom prostoru, čiji su ustavi i zakoni iz 1990-1993. godine priznali samo srpski, hrvatski i bosanski kao nacionalne jezike u odgovarajućim državama ili njihovim delovima.

Snažna implikacija ovih administrativnih mera bila je da bi trebalo pokazati da su idiomi tako razdvojeni nazivom i statusom dovoljno različiti i po lingvističkoj supstanci i strukturi. Ali ovo je bio težak zadatak, jer su naslednici srpskohrvatskog veoma bliski u ovom pogledu – čak identični u mnogim relevantnim aspektima fonologije, gramatike i osnovnog rečnika. I zato se pristupilo lingvističkom inženjeringu, najpre u Hrvatskoj, gde je već duže vreme postojala tendencija izdvajanja iz srpskohrvatskog, odražena u privremenoj etiketi "hrvatski književni jezik" kao zameni za "hrvatskosrpski". U poluzvaničnom talasu purifikacije i kroatizacije, javni jezik je pročišćen od svega što je mirisalo na srpski ili na Jugoslaviju, a zamene su nalažene oživljavanjem hrvatskih arhaizama, institucionalizovanjem regionalizama i stvaranjem neologizama.

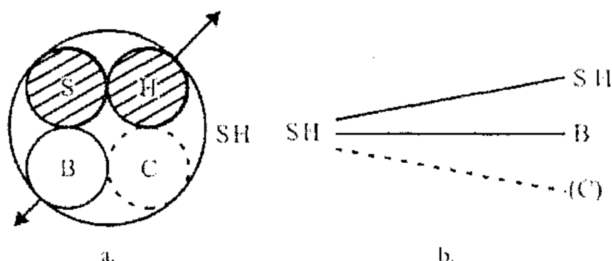
Uporedljiva strategija prihvaćena je nešto kasnije u vezi s bosanskim, koji se morao prikazati dovoljno različitim i od srpskog i od hrvatskog – a to je bio još teži projekat. Jedini način da se ovo postigne bilo je naglašavanje orijentalnih obeležja lokalne jezičke i kulturne tradicije, ali je uspeh bio prilično skroman. Treći sličan pokušaj ticao se jezika u Crnoj Gori, lingvistički gledano lokalne varijante srpskog, za čiji se zaseban identitet zalaže manja ali glasna grupa ljudi od pera, odskora praćena pripadnicima "independističkih" političkih partija. Predložene su određene mere da se osobenosti regi-

onalnog izgovora, gramatike i rečnika podignu na standardnojezički nivo, čime bi se oblikovao idiom uronjen u crnogorsku dijalekatsku bazu, istoriju i folklor. Ovo pitanje iznova je akzuelizovano konačnim nestankom Jugoslavije i njenim zamenjivanjem Državnom zajednicom Srbije i Crne Gore, što može dovesti do zvaničnog proglašenja crnogorskog jezika.

Nasuprot pomenutim tokovima, sam srpski nije krenuo nekim svojim posebnim putem, jer nije bilo ozbiljnijih pokušaja menjanja njegovog lingvističkog profila. Moglo bi se reći da on tapka u mestu, posmatrajući kako se njegovi srodnici razilaze i od njega i međusobno. Razlog ovoj asimetriji biće taj što se, pošto je Srbija u izvesnom smislu bila središte svih verzija Jugoslavije, kao i srpski srpskohrvatskog, ovde nije osećala potreba za naglašavanjem zasebnog identiteta – dok se takva potreba doživljavala kad je reč o "odlazećim" idiomima, i to, kako vidimo, veoma snažno. Jedini slučaj inženjeringa u vezi sa srpskim desio se izvan Srbije, u delu Bosne i Hercegovine pod srpskom dominacijom, između 1993. i 1998. godine, kada je izvršen poznati neuspeli pokušaj nametanja ekavice tamošnjem ijekavskom stanovništvu.

U ranijim radovima mi se činilo korisnim da slikovito prikažem navedene događaje kao na Slici 1 (upor. Bugarski 2002: 149). Spoljni krug pod 1. a (SH) predstavlja sveobuhvatni lingvistički entitet koji kao svoje sastavne delove uključuje četiri unutrašnja kruga (S, H, B, C). Prva tri su zaokružena punom linijom koja simbolizuje njihovo autonomno postojanje na političkom nivou. Prva dva su uz to osenčena, što ukazuje na dugu i jednim delom odelitu tradiciju srpskog i hrvatskog, koja zapravo prethodi srpskohrvatskom kao zajedničkom standardnom jeziku. Druga dva su neosenčena, što u slučaju bosanskog označava njegovu skorašnju i u ponečemu još uvek spornu egzistenciju kao posebnog idioma srpskohrvatskog, premda je on politički

priznat u Bosni i Hercegovini, a internacionalno od Dejtonskog sporazuma. Najzad, tačkasti krug predviđa mogućnost još jednog konstituenta, crnogorskog, čije će eventualno ostvarenje zavisiti od političkih kretanja; zasad mu nedostaju kako zvaničan status tako i lingvistička specifičnost. Pomenuto distanciranje hrvatskog i, u drugom pravcu i sporijim tempom, bosanskog, simbolizuju raznosmerne strelice – duža za hrvatski a kraća za bosanski.

Slika 1 .
circa 2000.

Sparujući navedene nazive sa supstancom koja eventualno stoji iza njih, kako bismo upozorili da ime ne treba poistovećivati sa identitetom, možemo pojednostavljeno da kažemo da su srpski i hrvatski kako nazivi tako i jezici, da je bosanski više naziv nego jezik, a da crnogorski u ovom trenutku nije nijedno. Nešto od ovih razlika sumarno prikazuje i skica pod l. b, gde se vidi da su ova četiri idioma, koja se u administrativne svrhe i u političkom diskursu obično svrstavaju u isti red i tretiraju ravnopravno, sociolingvistički gledano jasno različita, pa bi ih u toj vizuri pre trebalo razvrstati u tri nivoa. Pri tome je, razume se, reč o stepenu do koga su oni dosad realizovali svoje potencijale kao zasebni je-

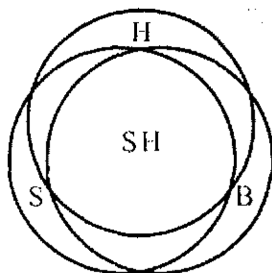
zici, a ne o bilo kakvoj podrazumevanoj vrednosnoj hijerarhiji.

Ovo je bila šematska predstava procesa koji su se odvijali tokom poslednje decenije XX veka i kulminirali na samom njegovom kraju, do kada su se sa dovoljnom jasnoćom iskristalisala dva osnovna pitanja: (1) kako biti različit, i (2) koliko različito je dovoljno različito. Prisustvo strelica nagoveštavalo je nastavak divergentnih kretanja, koji bi teorijski mogao dovesti do uspostavljanja potpuno oblikovanih zasebnih jezika čak i sa lingvističkog stanovišta. Međutim, tokom poslednjih nekoliko godina svedoci smo značajnog usporavanja ove diversifikacije, koja je u prvom naletu otišla srazmerno daleko da bi potom, reklo bi se, izgubila dah. Može biti da i na hrvatskoj i na bosanskoj strani jača neiskazano uverenje da je već dosta toga promenjeno kako bi se opravdali različiti nacionalni nazivi naslednika srpskohrvatskog, te da bi insistiranje na daljim merama bilo još u većem stepenu veštačko i otuda u krajnjoj liniji kontraproduktivno. (Ovo poslednje s obzirom na negativne reakcije samih govornika, koje će biti pomenute u nastavku, ali i na brojne zamerke inostrane stručne javnosti – naročito u hrvatskom slučaju).

Ako bismo sadašnje stanje stvarī zamrznuli, mogli bismo da uklonimo strelice i zamislimo ove različite idiome (ovog puta bez crnogorskog, kao još uvek neaktuelizovanog) kao skup preklopljenih krugova koji otkriva zamašno zajedničko jezgro srpskohrvatskog zajedno sa uskim marginama specifičnim za svaki od njegovih naslednika, kao na Slici 2.

U ovom viđenju "srpski" bi se mogao tumačiti kao srpskohrvatski nagnut na srpsku stranu, "hrvatski" bi značilo srpskohrvatski koji inklinira hrvatskom izrazu, dok bi "bosanski" zapravo bio srpskohrvatski na bosanski način. Ili, da se poslužimo jednim kulinarskim poređenjem, mogli bismo govoriti o istoj srpskohrvatskoj salati sa raznim na-

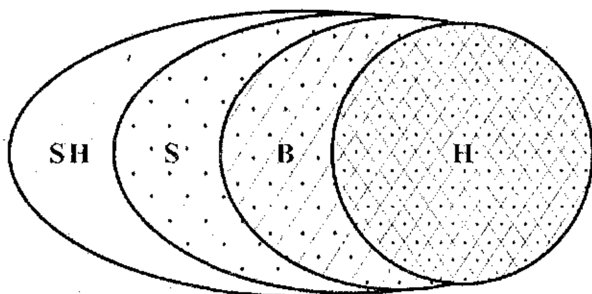
cionalnim prelivima. A kao što ova poslednja reč ispravno sugeriše, ovi idiomi, čak i tamo gde se objektivno razlikuju, nisu razdvojeni oštrim granicama nego se prelivaju jedan u drugi: svojstva karakteristična za neki od njih najčešće su bar prepoznatljiva u drugima.

Slika 2.
circa 2005.

Konstatujmo usput da se ova slika komotno uklapa u uobičajene lingvističke predstave o prirodi policentričnih standardnih jezika, kakvi su npr. engleski, francuski, španski, portugalski ili nemački. Otuda se možemo saglasiti sa jezgrovitom nedavnom formulacijom Snježane Kordić: "Do početka devedesetih godina srpskohrvatski je bio netipičan pluricentrični jezik, jer se prostirao unutar granica iste države. Raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije on je postao tipičan pluricentrični jezik, jer se prostire u više država" (2004a: 41). Dodaćemo samo da u tome ništa ne menja okolnost što su te države u teritorijalnom susedstvu, kao i u slučaju nemačkog, a nisu razdvojene okeanima, što je češći slučaj.

Idući ka rekapitulaciji pređenog puta, uvešćemo još jednu dimenziju diferenciranja tako što ćemo se poslužiti kriterijumom markiranosti, poznatim iz savremene lingvističke teorije. Reč je o nemarkiranim i markiranim članovima neke opozicije (fonološke, gramatičke, leksičke itd.), gde se kao nemarkirano tretira ono što je obuhvatnije, manje specifično i tako neutralnije, i što može da uključi i ono markirano kao posebno, izrazitije i na neki način izvedeno iz šire nemarkirane osnove. U primeni na predmet našeg interesovanja mogao bi se formulisati princip stepenaste markiranosti. Tako najširu nemarkiranu osnovu čini srpskohrvatski, sledeći je srpski (koji od njega nasleđuje oba dvojstva o kojima je ranije bilo reči), zatim dolazi bosanski (specifičniji u izgovoru, pismu i leksici) i na kraju hrvatski kao najviše markiran (budući isključiv u pogledu ovih parametara, izrazito selektivan i odbojan prema svemu što ne ulazi u njegovu nacionalnu normu). Ovi odnosi mogu se šematski predočiti kao na slici 3, sa rastućim grafičkim "punjenjem" kao simbolom količine markiranosti idući sleva nadesno.

Slika 3.

Unutrašnji krugovi prikazuju samo stepen markiranosti, bez implikacije serijske uključenosti po kojoj bi hrvatski bio deo bosanskog a ovaj srpskog, kako bi se moglo pomisliti pri površnom posmatranju skice. Posredi je prosto grafička konvencija, u još jednom pokušaju da se jedna višedimenzionalna stvarnost prikaže nužno pojednostavljenim sredstvima.

Treba još uočiti da intenzitet i redosled tendencija ka izdvajanju pojedinih idioma iz srpskohrvatskog prate količinu markiranosti: najpre je i najdalje otišao hrvatski, potom bosanski, dok je srpski manje-više ostao gde je bio. Ovo je sasvim u skladu sa opštom teorijom markiranosti, koja generalno predvida da markirani članovi opozicija teže izdvajanju iz sistema usled specifičnog naboja koji nose. Utoliko bi naša analiza mogla da bude svojevrstan doprinos toj teoriji, koja inače nije šire primenjivana u proučavanju odnosā među jezičkim varijetetima (za jedan naš raniji pokušaj njenog uvođenja u sociolingvistiku v. Bugarski 1997a, pogl. 4).

Vidimo, dakle, da se i iz ovog naročitog ugla u suštini ponavlja slika koju saglasno pružaju naša dosadašnja razmatranja, uključujući i prateće grafičke ilustracije. A osnovna poruka te slike jeste da u mreži odnosa između srpskohrvatskog i njegovih administrativnih naslednika nema ni približno one proste simetrije koja im se neretko pripisuje, ili se bar načelno pretpostavlja.

3. Kako isti jezik može opstati

U svetlu prethodnih ispitivanja bilo bi nedopustivo uprošćeno tvrditi kako je nešto što je bilo jedan jezik naprosto zamenjeno većim brojem jezika, te da o tome nema više ništa da se kaže. Takvo tvrđenje moglo bi da zadovolji administratore, političare i nacionalne vođe, jer su

svi oni skloni jasno razgraničenim entitetima koji bi bili povereni njihovom staranju, ali sigurno ne većinu lingvista – niti, uostalom, mnoge govornike tog jezika (ili tih jezika). Zvanično rastakanje srpskohrvatskog usled raspada jugoslovenske federacije jeste životna činjenica, ali to nikako nije i kraj priče, jer je poznato da se jezici kao sistemi komunikacije ne stvaraju niti ukidaju dekretom. Drugim rečima, proklamacije se moraju dopuniti pogledom na lingvističke i posebno sociolingvističke činjenice na samom terenu.

A ono što tu vidimo, ako pažljivije pogledamo, jesu, u osnovi, dva nivoa upotrebe. Celovita slika pokazuje da nacionalne elite često naglašavaju etničke markere i novostečene govorne navike u formalnim situacijama, naročito u zvaničnim registrima jezika. S druge strane, običan svet nastavlja da govori manje-više isto kao i ranije, premda sada može da ispoljava viši stepen etnojezičke svesti i da drukčije naziva svoj maternji jezik. Međutim, ova opšta ocena aktuelnog stanja stvarī podložna je varijacijama, pa je treba bar unekoliko precizirati za svaki od idioma ponaosob.

U srpskom jeziku u samoj Srbiji praktično nema znakova rascepa, sa naznačene tačke gledišta, između "elitnog" i "narodnog" govora. Ovim se želi reći da jezička praksa ostaje nepromenjena, jer se na formalnoj strani ne zapaža neka "srbizacija" – što je sasvim u skladu sa srazmerno stabilnim položajem srpskog jezika na koji smo već ukazali. U Crnoj Gori je nacionalistički pokret za jezički separatizam veoma malo uticao na javnu i pogotovo privatnu upotrebu jezika, izuzimajući neke uže krugove intelektualaca. Svako insistiranje na uveliko veštačkim i usiljenim govornim osobenostima najčešće nailazi na porugu i podsmeh među samim građanima Crne Gore, doprinoseći tako da-

ljim raskolima u oštro podeljenom crnogorskom društvu. Ustvari, razlika između dva navedena sloja najizrazitija je među Srbima nastanjenim u Hrvatskoj i naročito Bosni i Hercegovini, gde je proizvela masovno mešanje kodova u govoru nacionalnih lidera. Iznad svega, posmatračima sa intimnim poznavanjem normalnog svakodnevnog govora u Bosni često je parao uši javni jezik vladajućih krugova na Palama u vreme rata, gde su se neprekidno mešali ekavski i ijekavski oblici, "srpske" reči izgovarale "po bosanski", i tome slično.

U jeziku Hrvatske posmatrana dihotomija bila je najuočljivija, posebno u prvom ciklusu vladavine HDZ-a, kada je javna scena bila preplavljena novitetima koji su ipak bili od malog uticaja na običnu upotrebu jezika. Ali pažnje vredni propratni efekti ovog naleta bili su jezička nesigurnost, dezorijentisanost u pogledu dozvoljenih i nedozvoljenih oblika, slabo razumevanje političkog novogovora i samoodbrana kroz parodiju i viceve. Čini se da je sa političkim promenama taj talas prešao vrhunac. Nešto od ove "kroatizacije" prenelo se u govor Hrvata u Bosni i Hercegovini i, u manjoj meri, u Vojvodini.

Sličan obrazac razaznatljiv je i u bosanskom, sa bošnjačkim elitama koje u formalnim prilikama "bosniziraju" jezik, sa islamskom verskom štampom i "nacionalno svesnim" listovima zasićenim orijentalizmima, itd. – kako izgleda, bez većeg upliva na svakodnevnu praksu većine bošnjačkog stanovništva. Među Bošnjacima u Srbiji i Crnoj Gori, osobito u sandžačkoj regiji, takođe ima znakova pojačane bosanske jezičke svesti, praćene zahtevima da njihov jezik bude zastupljen u službenoj i javnoj upotrebi ravnopravno sa srpskim. (Podrobne analize skorašnjih i aktuelnih dešavanja u vezi sa srpskohrvatskim i njegovim naslednicima, uz bogatu bibliografiju, sada se mogu naći u Bugarski/Hawkesworth 2004).

Sve u svemu, glavnina onoga što je bilo poznato pod imenom srpskohrvatskog preživela je sva previranja praktično netaknuta, utoliko što sada čini bitnu zajedničku supstancu nedavno promovisanih nacionalnih standardnih jezika. Stoga se, lingvistički govoreći, može s opravdanjem reći da se u stvarnosti nije mnogo šta desilo u životu srpskohrvatskog jezika tokom poslednjih dvanaestak godina, uprkos njegovoj administrativnoj fragmentizaciji. Ratna neprijateljstva i uvećane etničke distance, koje su kulminirale u sramnim kampanjama "etničkog čišćenja", izmeštanje celih lokalnih populacija zajedno s njihovim dijalektima, nove manjine u enklavama na pogrešnoj strani pomerenih granica – sve ovo je imalo neizbežnog udela u povremenom narušavanju obrazaca upotrebe jezika. Uz to je uticalo i na stavove prema jeziku; sa sociopsihološkog stanovišta zanimljivo je to što je odbojnost prema drugim varijetetima neretko izazivana, bar jednim delom, upravo nesposobnošću da se oni razgraniče od sopstvenog.

Pa ipak, ukoliko želimo da zadržimo smisao za proporcije, teško bismo izbegli zaključak da je sve upravo navedeno tek zagrebalo površinu jezika. Elitističko diferenciranje u formalnoj primeni izvesnih registara, koje funkcioniše kao vidljiv simbol etnonacionalne lojalnosti ali i kao mogući preduslov socijalnog boljitka u novim okolnostima, mora se uzeti u obzir. Ali već pomenuti skromni uspeh ovakvih nastojanja u govornoj produkciji većine javnih ličnosti jasno pokazuje koliko pokušaji jezičkog separatizma mogu u stvarnosti da budu izveštačeni. Čini se da i pored svekolikog pritiska odozgo nije došlo do stvarnih diglosijskih rascepa, čak ni u Hrvatskoj – niti su izrasli odeliti etnolekti koji bi razvrstali Bošnjake, Srbe i Hrvate u Bosni i Hercegovini.

Sledstveno tome, a kako smo već ranije konstatovali, koliko god da je moguće u formalnom govoru i pisanju učiniti da srpski, hrvatski i bosanski tekstovi izgledaju međusobno različiti, tako je isto moguće proizvoditi govorne i pisane tekstove sa veoma malo varijantnih markera ili čak bez njih, za koje se onda može legitimno reći da su na srpskohrvatskom. Utoliko srpskohrvatski ostaje živ jezik, na kojem se može govoriti i pisati; pod najnepovoljnijim spoljnim uslovima on se potvrdio kao krajnje otporan materijal, odupirući se složnim nastojanjima inženjerā jezičkog rasparčavanja.

O ovoj rezistentnosti ubedljivo svedoči i druga stručna argumentacija, od koje ćemo se u najkraćem osvrnuti na pitanja višejezičnosti, prevođenja i lingvističkih opisa. Najpre, ako su srpski, hrvatski i bosanski uistinu različiti jezici a *ne varijeteti srpskohrvatskog*, zašto se ne govori o višejezičnosti osoba koje njima tečno vladaju – osim u vicu? U jednoj sasvim skorašnjoj studiji Gröschel (2003:183) napominje da tamo gde ne postoji dvojezičnost nemamo posla sa dva jezika (da i ne pominjemo tri!). A kao jedino mesto u literaturi gde se pominje ovaj očigledni argument on navodi upravo našu ocenu da bi se tvrđenje kako je neko višejezičan u srpskom, hrvatskom i bosanskom moglo shvatiti samo kao šala (v. Bugarski 2001:15; nemački autor citira englesku verziju ovog rada).

Zatim, ako se među različitim jezicima normalno podrazumeva mogućnost prevođenja, zašto u našem slučaju do toga dolazi samo "pod moranje" a ne nekim prirodnim putem? Ono se, naime, javlja samo u strogo formalnim kontekstima službene upotrebe jezika kao simbola državnog suvereniteta, pa i tada najčešće sasvim nepotrebno sa komunikacijskog stanovišta. Tako postoje i sudski tumači za ove jezike, a u međunarodnom saobraćaju – primerice, u praksi

Haškog tribunala – takođe se zapošljavaju posebni prevodioci iako bi svaki od njih lako mogao da pokrije sva tri jezika svrstana pod skupnu etiketu "BCS" (Bosnian, Croatian, Serbian). Ali u običnim životnim situacijama prevođenje između ovih idioma je ne samo nepotrebno nego, često, i apsurdno. Jedan glasovit slučaj je titlovanje popularnog filma beogradskog reditelja za prikazivanje u Hrvatskoj pre koju godinu. Prema izveštajima, publika se mahom cepala od smeha čitajući hrvatski prevod dijaloga, koji su – da nesreća bude veća – obilovali svima odlično poznatim skarednostima, za koje je valjalo pronaći "domaće" ekvivalente. Nije čudo što su mnogi gledaoci izjavili kako im je srpski original bio razumljiviji od hrvatskih titlova – a ni to što ovaj eksperiment, koliko znamo, nije ponovljen...

Najzad, u istom duhu se možemo zapitati zašto ne postoje normalni dvojezički rečnici, recimo, srpskog i hrvatskog, nego samo tzv. diferencijalni rečnici, čija svrha uopšte nije deskriptivna nego isključivo edukativna, sa jedinom funkcijom da hrvatske korisnike upozore na srbizme (ili "srbizme") koje valja izbegavati, dajući za njih preporučene hrvatske (ili "hrvatske") zamene. Ovakvi priručnici neizbežno falsifikuju jezičku stvarnost, navodeći na obe strane mnoštvo pogrešno identifikovanih, arhaičnih pa i izmišljenih leksičkih jedinica. (Za kritičku analizu ovakvih rečnika, čiji je najpoznatiji egzemplar Brodnjak 1991, v. Škiljan 2002). Kad je pak reč o bosanskom, i tu je zapravo posredi neka vrsta diferencijalnih rečnika, premda sasvim drukčije motivisanih i koncipiranih. Otuda podnaslov Isakovića (1995) mnogo jasnije nego glavni naslov upućuje na stvarni sadržaj priručnika – bosanski markirani sloj srpskohrvatske leksike. A posle ovih primera sa leksikonom, gde su razlike još ponajveće, suvišno je tražiti razlog nepostojanju kontrastivnih fonologija ili gramatika u krugu ova tri idioma!

4. Zaključak

Kao što smo primetili na samom početku ovog priloga, raspre oko identiteta srpskohrvatskog jezika od početka su praktično bile političke pre nego lingvističke prirode. Stoga su one uvek pobuđivale snažne emocije, i ovo se nije promenilo. Do dana današnjeg iza navodno lingvističke argumentacije daju se razabrati vanjezički motivi i vrednosti. Uprošćeno bismo mogli reći da insistiranje na distinktivnosti srpskog i hrvatskog, a sada još i bosanskog pa i crnogorskog, tipično ide ruku pod ruku sa nacionalističkim osećanjima i separatističkom političkom orijentacijom, dok naglašavanje suštinskog jedinstva srpskohrvatskog po svoj prilici signalizuje unitarističko političko razmišljanje, u ovoj fazi svedeno na neku vrstu "jugonostalgije".

Ali kakva je objektivna, naučna istina o ovom pitanju kada se ono otrgne iz zagrljaja politike i emocija? Ako odbacimo razne ideološke krajnosti, ima li načina da se odluči da li je srpskohrvatski još uvek jedan jezik ili je sada nekoliko jezika? Kako smo već više puta isticali (upor. i prethodno poglavlje ove knjige), ako se posmatra u neophodnoj višeslojnoj perspektivi, pitanje postojanja srpskohrvatskog nije tipa ili-ili nego tipa i-i. U svojoj ogoljenoj suštini, ono se može redukovati na ocenu da je standardni srpskohrvatski danas istovremeno jedan jezik i više jezika – uprošćeno, jedan lingvistički jezik u obličju nekoliko političkih jezika. Pri ovako sagledanoj dvostrukosti, može se očekivati da bi većina lingvista dala prvenstvo lingvističko-komunikacijskom nivou – što je i stav autora ove analize, i to kao lingviste ali i kao govornika jezika koji oduvek doživljava kao srpskohrvatski. Nasuprot ovome, oni koji su prvenstveno zaokupljeni zaštitom i unapređivanjem nacionalnih interesa onako kako ih oni vide, uključujući i neke politički

angažovane lingviste, pre će na prvo mesto staviti političko-simboličku ravan. Treći ranije navedeni nivo posmatranja, sociopsihološki, izgleda da nikoga posebno ne zanima.

Na kraju istaknimo još jednom: ako je moguće da jedan entitet istovremeno bude jedan jezik i nekoliko jezika, zavisno od tačke gledišta, takva situacija čini još težim ionako veoma složen zadatak razgraničavanja jezikā i jezičkih varijeteta, a time i prebrojavanja jezika sveta. Problemi koje ovo postavlja pred teoriju opšte lingvistike ostaju, međutim, izvan okvira ovog osvrta na zasigurno neobičnu, ali ne i u svakom pogledu izuzetnu, sudbinu jednog jezika.

LITERATURA

Brodnjak, V. (1991). *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb: Školske novine.

Bugarski, R. (1997a). *Jezik u kontekstu*. Beograd: Čigoja štampa /XX vek (Sabrana dela, 8). /Pogl. 4: Višejezičnost i markiranost u upotrebi jezika – jugoslovenski slučaj, 70-74/.

Bugarski, R. (1997b). *Jezik u društvenoj krizi*. Beograd: Čigoja štampa/XX vek (Sabrana dela, 12).

Bugarski, R. (2001). *Lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Bugarski, R. (2002). *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Bugarski, R./C. Hawkesworth, eds. (1992). *Language Planning in Yugoslavia*. Columbus, OH: Slavica.

Bugarski, R./C. Hawkesworth, eds. (2004). *Language in the Former Yugoslav Lands*. Bloomington, IN: Slavica.

Gröschel, B. (2003). Postjugoslawische Amtssprachenregelungen – Soziolinguistische Argumente gegen die Einheitlichkeit des Serbokroatischen? *Srpski jezik* VIII:1-2, 135-196.

Isaković, A. (1995). *Rječnik bosanskoga jezika (karakteristična leksika)*. Sarajevo: Bosanska knjiga.

Katičić, R. (1997). Undoing a "unified" language: Bosnian, Croatian, Serbian. *Undoing and Redoing Corpus Planning* (M. Clyne, ed.). Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 165-191.

Kordić, S. (2004a). Le serbocroate aujourd'hui: entre aspirations politiques et faits linguistiques. *Revue des Études Slaves* LXXV/1, 31-43.

Kordić, S. (2004b). Pro und kontra: "Serbokroatisch" heute. *Slavistische Linguistik 2002* (M. Krause/ G. Sappok, eds). München: Otto Sagner, 97-148.

Lučić, R., ed. (2002). *Lexical Norm and National Language: Lexicography and Language Policy in South-Slavic Languages after 1989*. München: Otto Sagner.

Mønnesland, S., ur. (2001). *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo: Institut za jezik, Posebna izdanja 12.

Neweklowsky, G. (2000). Serbisch, Kroatisch, Bosnisch, Montenegrinisch – Perspektiven. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* (L. N. Zybatow, ed). Frankfurt /Main: Peter Lang, 2, 543-559.

Neweklowsky, G. ed. (2003). *Bosanski-hrvatski-srpski – aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca. Wiener slawistischer Almanach*, Sonderband 57.

Okuka, M. (1998). *Eine Sprache – viele Erben: Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslavien*. Klagenfurt: Wieser.

Pohl, H.-D. (1996). Serbokroatisch – Rückblick und Ausblick. *Wechselbeziehungen zwischen slawischen Sprachen, Literaturen und Kulturen in Vergangenheit und Gegenwart*. (I. Ohnheiser, ed). Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft, 205-221.

Radovanović, M. (2000). From Serbo-Croatian to Serbian. *Multilingua* 19:1-2, 21-35.

Škiljan, D. (1996). La langue entre symboles et signes: le cas serbocroate. *Langue et Nation en Europe Centrale et Orientale du XVIIIème Siècle à nos Jours*. (P.Sériot, ed.). Cahiers de l'ILSL, Lausanne, 8, 305-328.

Škiljan, D. (2000). From Croato-Serbian to Croatian: Croatian linguistic identity. *Multilingua* 19:1-2, 3-20.

Škiljan, D. (2002). "Differential" dictionaries : their motivations and goals. Lučić (2002), 126-133.

Thomas, P.-L. (1998). Fonction communicative et fonction symbolique de la langue, sur l'exemple du serbo-croate: bosniaque, croate, serbe. *Revue des Études Slaves* LXX/1, 27-37.

XIV

SLIKOVNE METAFORE U RAZGOVORNOM JEZIKU

1. Mala stilska vežba za zagrevanje

Na početku nudimo čitaocima dvadeset pitanja, očekujući da će oni možda biti raspoloženi da naslute odgovore na bar neka od njih pre nego što stignu do mogućih rešenja koja mi nudimo odmah u nastavku:

1. Ispod koje pečurke može da stane nekoliko ljudi?
2. Gde se majmun i miš najbolje slažu?
3. Gde se pantljičare druže sa sardinama?
4. Koje je jaje veće od nojevog?
5. Šta je zajedničko šubari, četki, kresti, šerpi, palmi i sarmi?
6. Može li pauk da podigne ajkulu?
7. Zašto se škorpion i skakavac često druže?
8. Kada su zolje i ose najopasnije?
9. Svi smo čuli za pileće i žablje batake, ali šta su riblji bataci?
10. Zašto su guske popularne u bolnicama?
11. Koji se čvarci najviše cene?
12. U koje kese se ništa ne pakuje?
13. Koji kengur u svojoj torbi nikad ne nosi mlade?
14. Mogu li brabonjci da budu ukusni?
15. Kada ljudi mogu bezbedno da konzumiraju naftu, a ne mogu čorbu?

16. Zašto košarkaši vole banane?
17. Zašto vojnici ne vole paštete?
18. Kada je najlakše videti marsovce?
19. Zašto je pleonastično zamišljati rakuna s monoklom?
20. Može li iz praseta da se toči viski dok s neba padaju krmače?

Kako vidimo, pitanja sadrže najobičnije reči, kratka su i razumljiva (iako neka od njih deluju pomalo nadrealno); a ipak mogu da izazovu i poneku nedoumicu. Ali da vidimo kako bi mogli da izgledaju odgovori:

1. Ispod one na autobuskoj stanici.
2. Na kompjuteru.
3. U vozilima gradskog saobraćaja.
4. Audi 80.
5. Sve su to vrste frizura.
6. Može, ako je reč o vozilima.
7. Pištolj i nož su za neke profesije baš zgodna kombinacija.
8. Kada su to raketni bacači.
9. Devojačke noge.
10. Zato što su potrebne nepokretnim bolesnicima.
11. Oni na epoletama.
12. U one ispod očiju.
13. Poštar.
14. Mogu, ako su to sitni ćevapčići.
15. Kada je reč o koka-koli s pivom, odnosno o benzinu.
16. Zato što su to efektni šutevi.
17. Zato što će biti razneti ako ih nagaze.
18. Kad mlate demonstrante.
19. Zato što osoba s podočnjacima već ima podočnjake.
20. Može, kad su u pitanju džinovske flaše i bombe.

Ako ne baš odmah, ali do ovog trenutka čitaoci su svakako otkrili u čemu je stvar: u neobičnoj upotrebi običnih reči – ili, preciznije, u korištenju njihovih nestandardnih, na naročit način metaforičkih značenja. Koji je to upravo način, razjasnićemo nešto kasnije tokom analize pojedinih primera; zasad treba samo da naznačimo osnovni teorijski okvir razmatranja koja slede.

2. Uvod: malo teorije

Ovo ispitivanje odvijaće se u teorijskom horizontu kognitivne semantike – grane danas aktuelne kognitivne lingvistike, kao discipline koja proučava mesto jezika u ljudskom saznanju. Taj opšti okvir ovde se neće podrobnije izlagati, tim pre što za tim nema potrebe: zainteresovani čitalac upućuje se na odlične skorašnje studije beogradskih autorki, sa iscrpnim uvodnim razmatranjima kognitivne lingvistike i pregledom relevantne svetske literature, ali i sa izuzetno vrednim sopstvenim analitičkim doprinosima: Klikovac (2000,2004); Rasulić (2004); Cvetković (2000).

Reći ćemo samo da se u žiži ovog interdisciplinarnog istraživačkog usmerenja, kad je reč o jezičkom značenju, nalazi metafora, ali ne shvaćena na tradicionalni način, kao svojevrstan jezički ukras, nego osvetljena znatno dublje, kao, pre svega, osnovni misaoni mehanizam. Ako se kod svake metafore jedna stvar predstavlja kao neka druga stvar, kod tzv. konceptualnih metafora, jednog od ugaonih kamenova kognitivne semantike, ovaj odnos ostvaruje se kroz preslikavanje strukture jednog pojma ili pojmovnog domena u strukturu nekog drugog pojma ili pojmovnog domena, i to u cilju razumevanja. Onaj prvi naziva se *izvorni*, a ovaj drugi – ciljni domen. Izvorni domen obično je konkretan i bliži neposrednom ljudskom iskustvu, prevashodno telesnom,

dok je ciljni domen apstraktan, pa se razumeva pozivanjem na izvorni domen. Tako se manje blisko i poznato tumači bližim i poznatijim. A preslikavanje jeste uspostavljanje sistematskih pojmovnih korespondencija između dvaju domena, zasnovano na sličnostima između njih. Poznatiji primeri ovakvih metafora su ***razumevanje je viđenje***, ***rasprava je rat***, ili ***ljubav je putovanje***. Ovako koncipirane, metafore su prvenstveno stvar mišljenja, a tek potom jezika: bez njih bismo teško mogli da razumemo svet oko sebe, pa i da o njemu smisleno govorimo.

Osnove ovakvom pristupu metafori položili su, u svom danas već klasičnom delu, Lakoff i Johnson (1980), da bi on zatim bio razrađen u nizu daljih uticajnih studija. Od ovih u našem kontekstu treba pomenuti knjigu Lakoffa i Turnera (1989), koja sadrži osvrt na tzv. slikovne metafore, kod kojih domeni nisu pojmovne nego slikovne strukture, pa preslikavanje nema saznajnu nego poetsku funkciju. One su bogate detaljima, specifične i jednokratne, budući rezultat naročite pojedinačne inspiracije, a ne opšteg iskustva govornika datog jezika (v. i Klikovac 2004:24).

Slikovne metafore su izazvale daleko manje pažnje nego konceptualne, pa se malo kad i pominju u veoma obimnoj kognitivističkoj literaturi. Mi ćemo u ovom radu koristiti taj termin, kao i pojmovnu aparaturu izvornih i ciljnih domena i preslikavanja, ali u primeni na sasvim drukčiji materijal, koji – koliko nam je poznato – dosad nije podvrgavan ovakvoj vrsti analize. To su, kao što stoji u našem naslovu, slikovne metafore u razgovornom jeziku, koje su, za razliku od malopre pomenutih, opštije i višekratne (to jest, neograničeno ponovljive), jer ih stvaraju, spontano koriste i u opticaj puštaju najširi krugovi anonimnih jezičkih stvaralaca. Time one postaju konvencionalizovane mentalne slike uočenih sličnosti, skoro uvek

vizuelnih, među raznorodnim stvarima. Moguće teorijske implikacije opisa ove građe u naznačenim koordinatama osmotrićemo po obavljenoj analizi.

Sada je pak vreme da predstavimo prikupljeni jezički korpus. To ćemo učiniti tako što ćemo najpre grupisati taj materijal prema izvornim domenima, gde će uz datu leksemu u zagradi biti označen njen ciljni domen, a potom i prema ciljnim domenima, gde će u zagradi stajati odgovarajući izvorni domen. Ovaj postupak nije ekonomičan zbog ponavljanja informacija, ali je ovakva dvostruka klasifikacija preglednija i jasnija nego što bi bila ako bi se objašnjenja davala samo na jednom mestu.

3. Građa

I – Podela prema izvornim domenima:

(1) Životinje

zebra (pešački prelaz)
žirafa 1 (visoka, mršava devojka)
žirafa 2 (viseći most na jednom stubu)
kengur 1 i torbar (poštar)
kengur 2 (grudna nosiljka za bebe)
mečka (mercedes)
rakun (osoba s podočnjacima)
majmun (kompjuterski simbol)
miš (kompjuterska spravica)
mačje oči (osvetljenje duž autoputa)
krmača 1 (packa)
krmača 2 (velika bomba)
prase (velika flaša sa stalkom)
jarac i konj (gimnastičke sprave)

ovan (razbijač kapija)
kornjača (folksvagen)
krtica (vrsta špijuna)
zmija (ljudi u redu)
naočarka (devojka s podignutim tamnim naočarima)
jež (prepreka sa šiljcima)
žaba 1 (sitroen 2 ks, spaček)
žaba 2 (ronilac s nožnim perajama; ob. ljudi žabe)
žabica 1 (vrsta rakete za vatromet)
žabica 2 (let pljosnatog kamena po površini vode)
žabica 3 (udarac u fudbalu ili vaterpolu)
škorpion (vrsta pištolja)
pauk (dizalica za odvlačenje vozila)
gusenica (oklop oko točkova tenka)
pantljičara (karta za više vožnji)
lajavac (megafon)

(2) Insekti

buba 1 (folksvagen)
buba 2 i bubica (minijaturni mikrofon)
bubamara (fudbalska lopta)
leptir 1 (stil u plivanju)
leptir 2 (vrsta mašne)
zolja i osa (raketni bacači)
skakavac (nož sa oprugom)

(3) Ptice i ribe

čaplja i roda (visoka, mršava devojka)
pelikan (nosonja)
guska (vrsta noćne posude)
pačji kljun (model cipela)

pačji hod (geganje)
papagajke (vrsta klešta)
perje (odeća)
riba (devojka)
riblja kost (dezen štofa)
ajkula (sitroen 4 ks)
delfin (stil u plivanju)
sardine (stešnjeni putnici)

(4) Biljke

pečurka 1 (oblak od nuklearne eksplozije)
pečurka 2 (nadstrešnica na jednom stubu)
krompir 1 (prst koji izviruje iz rupe na čarapi)
krompir 2 (nula na sportskoj ili šahovskoj tabeli)
šljiva (modrica na oku ili od poljupca)
babura (debeo, mastan nos)
tikvice (oprema za početnike u plivanju)
kupusara (pohabana knjiga ili sveska)
orasi (testisi)
kruška (obična sijalica)
palma (vrsta frizure)
banana (skok i šut u košarci)

(5) Delovi tela

uši (zavrnuti listovi knjige ili sveske)
njuškaš (kamion sa isturenim motorom)
bubreg (torbica oko pasa)
pipci (rukavice)
bataci (ženske noge)
papci (cipele)
kresta (vrsta frizure)

(6) Jelo i piće

jaje (audi 80)
čvarak (oznaka čina na epoletama)
pašteta (nagazna mina)
kifla (udarac u fudbalu)
roštilj (gepek na automobilu)
čorba (benzin)
sarma (vrsta frizure)
tanjir 1 (leteći tanjir)
tanjir 2 (satelitska antena)
šerpa (vrsta frizure)
kašikara (ručna bomba)
viljuškar (vrsta traktora)
sifoni (ženske grudi)

(7) Odeća i obuća

kragna 1 (pena na pivu)
kragna 2 (gipsani okovratnik)
kragna 3 (zahvat s leđa oko vrata)
šubara (vrsta frizure)
čalma (zavoj oko glave)
monokl (modrica na oku)
narukvice (policijske lisice)
dugmetara (parizer ili salama lošeg kvaliteta)
cokula (reno 4)

(8) Saobraćaj

čamci i sandoline (velike cipele)
traktorke (cipele s nazubljenim gumenim đonom)
prikolica (devojka u stalnoj vezi)

biciklista (gore poltron, dole tiranin)
padobranac ("ubacivač" preko reda ili nepozvan)
farovi (oči)
mercedeske (tanga gaćice)
rampa (blok u košarci)
nafta (mešavina koka-kole i piva)

(9) Oružje

raketa (plastična flaša od 2 1.)
bombica (flašica alkohola)
čaura (ispijena flaša piva)
puškica (đačka ceduljica na ispitu)
fitilj (tanka kravata)

(10) Instrumenti

harmonika (zglobni autobus)
frulice (uske pantalone)
zvoncare (pantalone sa širokim donjim delom)

(11) Kućne potrepštine

peglica (fiat 126)
naprstak (najmanja rakijska čašica)
kese (nabori ispod očiju)
četka (vrsta frizure)
sveća i makaze (udarci u fudbalu)
flaster (nametijivac; igrač "prilepljen" za protivničkog)
upijač (lučni položaj potrbuške u gimnastici i odbojci)

(12) Razno

vetrenjača (radar)
bunker (sistem odbrane u fudbalu)
bandera i kolac (ocena jedan)
prozori (naočari)
roletne (očni kapci)
sulundari (uske pantalone)
petlja (raskrsnica u više nivoa)
taster (potkazivač)
marsovac (specijalac)
brabonjak (mali čvor na kravati)
brabonjci (jako mali ćevapčići)

II – Podela prema ciljnim domenima:

(1) Kategorije i osobine ljudi

devojka (riba)
devojka u stalnoj vezi (prikolica)
visoka, mršava devojka (žirafa l, čaplja i roda)
devojka s podignutim tamnim naočarima (naočarka)
poštar (kengur l i torbar)
osoba s podočnjacima (rakun)
nosonja (pelikan)
vrsta špijuna (krtica)
specijalac (marsovac)
ronilac s nožnim perajama (žaba 2)
potkazivač (taster)
nametljivac; igrač "prilepljen" za protivničkog (flaster)
gore poltron, dole tiranin (biciklista)
"ubacivač" preko reda ili nepozvan (padobranac)

geganje (pačji hod)

(2) Delovi tela

oči (farovi)
očni kapci (roletne)
modrica na oku (monokl)
modrica na oku ili od poljupca (šljiva)
nabori ispod očiju (kese)
debeo, mastan nos (babura)
ženske grudi (sifoni)
ženske noge (bataci)
testisi (orasi)
prst koji izviruje iz rupe na čarapi (krompir 1)

(3) Odeća i obuća

odeća (perje)
zavoj oko glave (čalma)
gipsani okovratnik (kragna 2)
tanka kravata (fitilj)
mali čvor na kravati (brabonjak)
vrsta mašne (leptir 2)
oznaka čina na epoletama (čvarak)
torbica oko pasa (bubreg)
tanga gaćice (mercedeske)
rukavice (pipci)
uske pantalone (sulundari i frulice)
pantalone sa širokim donjim delom (zvoncare)
dezen štofa (riblja kost)
cipele (papci)
model cipela (pačji kljun)
velike cipele (čamci i sandoline)

cipele s nazubljenim gumenim đonom (traktorke)

(4) Sport

gimnastičke sprave (jarac i konj)
let pljosnatog kamena po površini vode (žabica 2)
oprema za početnike u plivanju (tikvice)
nula na sportskoj ili šahovskoj tabeli (krompir 2)
stil u plivanju (leptir 1 i delfin)
fudbalska lopta (bubamara)
sistem odbrane u fudbalu (bunker)
udarci u fudbalu (sveća, makaze i kifla)
udarac u fudbalu ili vaterpolu (žabica 3)
zahvat s leđa oko vrata (kragna 3)
lučni položaj potrbuške u gimnastici i odbojci (upijač)
blok u košarci (rampa)
skok i šut u košarci (banana)

(5) Oružje

razbijač kapija (ovan)
raketni bacači (zolja i osa)
velika bomba (krmača 2)
ručna bomba (kašikara)
nagazna mina (pašteta)
vrsta pištolja (škorpion)
nož sa oprugom (skakavac)
oklop oko točkova tenka (gusenica)

(6) Jelo i piće

jako mali ćevapčići (brabonjci)
parizer ili salama lošeg kvaliteta (dugmetara)

velika flaša sa stalkom (prase)
plastična flaša od 2 1. (raketa)
ispijena flaša piva (čaura)
flašica alkohola (bombica)
najmanja rakijska čašica (naprstak)
pena na pivu (kragna 1)
mešavina koka-kole i piva (nafta)

(7) Vozila

folksvagen (buba l i kornjača)
sitroen 2 ks, spaček (žaba 1)
sitroen 4 ks (ajkula)
mercedes (mečka)
fiat 126 (peglica)
audi 80 (jaje)
reno 4 (cokula)
zglobni autobus (harmonika)
kamion sa isturenim motorom (njuškaš)
dizalica za odvlačenje vozila (pauk)
vrsta traktora (viljuškar)

(8) Saobraćaj

pešački prelaz (zebra)
viseći most na jednom stubu (žirafa 2)
nadstrešnica na jednom stubu (pečurka 2)
stešnjeni putnici (sardine)
karta za više vožnji (pantljičara)
raskrsnica u više nivoa (petlja)
prepreka sa šiljcima (jež)
gepek na automobilu (roštilj)
benzin (čorba)

osvetljenje duž autoputa (mačje oči)
leteći tanjir (tanjir 1)

(9) Škola

packa (krmača 1)
pohabana knjiga ili sveska (kupusara)
zavrnuti listovi knjige ili sveske (uši)
đačka ceduljica na ispitu (puškica)
bandera i kolac (ocena jedan)

(10) Instalacije

minijaturni mikrofon (buba 2 i bubica)
megafon (lajavac)
satelitska antena (tanjir 2)
radar (vetrenjača)
obična sijalica (kruška)

(11) Frizure

razni modeli, za opis v. 5.5 niže: (šubara)
(četka)
(kresta)
(šerpa)
(palma)
(sarma)

(12) Razno

grudna nosiljka za bebe (kengur 2)
kompjuterski simbol (majmun)
kompjuterska spravica (miš)

vrsta noćne posude (guska)
ljudi u redu (zmija)
vrsta rakete za vatromet (žabica 1)
oblak od nuklearne eksplozije (pečurka 1)
policijske lisice (narukvice)
vrsta klešta (papagajke)
naočari (prozori)

4. Analiza

Predočeni korpus obuhvata oko 120 leksema, od kojih desetak ima po dva ili tri relevantna značenja, zasebno registrovana i numerisana. To su primeri kojih smo se prisetili ili smo ih zabeležili otkad smo, nekoliko meseci pre početka pisanja ovog poglavlja, počeli da razmišljamo o ovoj temi. Našu početnu zbirku potom smo proširili preuzimajući ponešto iz rečnikâ žargona (navedenih u narednom poglavlju ove knjige). Sigurno je da ovakvih reči ima više, ali će i ovaj broj biti dovoljan za analizu ispitivane pojave.

Pre toga navodimo šta sve nije ušlo u građu, i zašto, iako na prvi pogled može izgledati da bi mu tu bilo mesta. Pre svega, to su slučajevi konvencionalne polisemije, odavno kodifikovani u jezičkom standardu (npr. *glava* kao deo tela, pa otuda glava kupusa, šećera, eksera; glava porodice, povorke; glava u knjizi itd.; ili *noga* od stola, *krilo* zgrade i slično). Te se stvari naprosto tako zovu, pa najčešće i ne postoji mogućnost njihovog ekonomičnog alternativnog imenovanja. Zato nisu uključene ni reči kao *mušica* (na cevi puške), *oroz* (okidač), *oko* (otvor na mreži), *jezik* (u cipelama), *košuljica* (placenta), *rukavac* (u reci) i mnoštvo drugih te vrste. Naime, njihova izvedena značenja ilustrovanog tipa po poreklu očito jesu metaforička, ali su to

ustaljene i okoštale, tzv. leksikalizovane metafore, dok nas u ovom radu interesuje nešto drugo – a to je živi proces neobaveznog i spontanog metaforičkog preslikavanja.

Zatim, isključujemo uobičajena prenesena značenja bez očiglednog vizuelnog predloška. Ako se reč *guska* upotrebi u značenju 'glupača', to jeste na neki način metaforično, ali nije slikovna metafora koju imamo kada ista reč, prozirno asocirajući na oblik tela pernate živine, označava naročitu noćnu posudu. Slično je i sa *ajkulom*; kada ova reč u prenesenom značenju upućuje na prodornog biznismena (tajkuna u modernoj terminologiji), ona nas ne zanima, ali kada familijarno imenuje marku automobila koja uistinu vizuelno podseća na morsku neman, onda ona spada u naš korpus. Reč *petlja*, koja izvorno označava jednu vrstu čvora, asocijativno glatko pristaje kao slika ukrštanja u više nivoa u saobraćaju (npr. popularna 'mostarska petlja' u Beogradu); s tim nemaju direktne veze, i izvan našeg vidokruga ostaju, idiomatski izrazi kao imati ili nemati petlju, stisnuti petlju itd. Iz istih razloga ne obraćamo pažnju na standardne kolokacije i frazeologizme tipa imati nos, nemati srca, uzeti na zub, zatim mozak tima, mitraljesko gnezdo, leksički grozd i mnoge druge.

A ono što jesmo uvrstili u korpus u daleko najvećem broju su danas aktuelne reči svakodnevnog razgovornog jezika, često žargonskog porekla i zvuka, mahom u širokoj upotrebi i svima razumljive. Pri tome je uvek reč o popularnim, slikovitim i, što je bitno, alternativnim nazivima za stvari koje inače imaju standardna imena ili bi ih lako mogle dobiti. Tu i tamo smo uneli i poneki manje-više zastareo primer (kao *ovan*, *fitilj*, *sulundari*), kako bismo pokazali da slikovne metafore nisu izum najnovijeg vremena. S druge strane smo zabeležili i najsvežije kreativne doprinose (kao *pečurka* 2, *kengur* 2, *bubreg*, *jaje*). Reč *žirafa*,

odavno poznata u omladinskom žargonu u značenju visoke, mršave devojke, tu skoro se javila i namah odomaćila u primeni na nešto što zasad postoji samo kao projekat – novi most preko Save u Beogradu! Pri tome je ogromna većina reči domaćeg porekla, ali izvestan broj "prevedenih" slikovnih metafora (npr. *leteći tanjir*, *zebra*, *zmija*, *leptir* 1, *majmun*, *miš*) rečito svedoči o internacionalnoj raširenosti ovog kognitivnog mehanizma.

Mnoge od uvrštenih leksema su u relevantnim značenjima već uveliko raširene u opštem jeziku, premda izrazito kolokvijalno obojene (*zebra*, *krtica*, *pauk*, *petlja*, *šljiva*, *kupusara*, *kragna* 1, *bombica*, *harmonika*, *marsovac* itd.). Neke druge, pak, iako takođe šire poznate, u većoj meri su karakteristične za različite žargone: vojno-policijski (*škorpion*, *skakavac*, *zolja*, *osa*, *pašteta*, *kašikara*), sportski (*delfin*, *rampa*, *banana*, *kifla*, *sveća*, *makaze*), vozački (*peglica*, *jaje*, *cokula*, *ajkula*, *mečka*, *čorba*), omladinski (*krompir* 2, *krmača* 1, *puškica*, *farovi*, *sifoni*, *bataci*), kompjuterski (*miš*, *majmun*) itd.

Građu smo razvrstali na dva načina: najpre prema izvornom domenu, a zatim i prema ciljnom domenu. Izložena klasifikacija je u ponečemu samo okvirna i orijentaciona, pa uspostavljene kategorije ne treba uzimati strogo: neke od njih su tu zapravo samo zato da bi se rasteretile rubrike "Razno", koje po definiciji izmiču svakoj klasifikaciji. No za našu svrhu takve približne podele sasvim su zadovoljavajuće. Tako smo došli do po 12 kategorija za izvorni i za ciljni domen, što je slučajna podudarnost. Ciljni domeni, koji upućuju na značenja stavki sa spiskova izvornih domena, naznačeni su slobodnije i često samo približno, ne pretendujući na status leksikografskih definicija – u uverenju da će takve upute čitaocu biti sasvim dovoljne. Lako je videti da je kod izvornih domena praktično uvek reč

o imenicama, a tek tu i tamo o atributivnim imeničkim sintagmama (*pačji kljun*, *pačji hod*, *riblja kost*, *mačje oči*).

Iz datih spiskova lako se uočava da kod izvornih domena ubedljivo preovlađuje živi svet: oko dve trećine svih primera otpadaju na kategorije (l)-(5), pri čemu jednu trećinu čine životinje u užem smislu (1). Tu su još zastupljeni domeni jela i pića, odeće i obuće, te u manjoj meri još poneki. Među ciljnim domenima izdvajaju se kategorije i osobine ljudi, delovi tela, odeća i obuća, sport, vozila i uopšte saobraćaj, uz prisustvo još nekih manjih. U oba slučaja, kod izvornih i ciljnih domena, ostalo je nešto primera "pod razno".

Upoređivanje domena na oba spiska daje sledeću sliku. Živi svet, koji upadljivo dominira izvornim domenima, kao ciljni domen ograničen je na neke kategorije i osobine ljudi (1). Nasuprot tome, domeni sporta i vozila, među najvažnijim ciljnim domenima, odsustvuju s liste izvornih domena. Ns oba spiska ima manje-više marginalnih nepodudarnih domena. Zajednički domeni su delovi tela, jelo i piće, odeća i obuća, saobraćaj i oružje, ali različito zastupljeni: jelo i piće je bogatije kao izvorni domen, a svi ostali – kao ciljni domeni. Pri tome je članstvo svih domena na oba spiska u manjem ili većem stepenu mešano, pa nema korelacije tipa jedan prema jedan, gde bi svi ili skoro svi članovi nekog ciljnog domena vukli inspiraciju iz jednog istog izvornog domena, ili bi neki dati izvorni domen bio rezervisan samo za odabrane ciljne domene. Takvu korelaciju u najvećoj meri onemogućuje raspršenost izvornih domena živog sveta po svim ciljnim domenima, iako ne uvek u ravnomernoj koncentraciji.

Najopštiji zaključak koji se može izvesti proučavanjem kategorijalne raspodele jeste da se najčešće preslikava sa živog na neživo (skoro polovina svih primera), veoma često

unutar neživog (dobra trećina svih primera), ređe unutar živog (i tada od životinja na ljude a nikad obrnuto), i izuzetno sa neživog na živo (i tada uvek ljudsko). Daćemo samo pregršt ilustracija za svaku od ovih mogućnosti. 1 – živo na neživo: *zebra, mečka, prase, kornjača, jež, pauk, gusenica, skakavac, kupusara.* 2 – unutar neživog: *čvarak, pašteta, kašikara, viljuškar, čamci, bombica, harmonika, naprstak.* 3 – unutar živog: *žirafa* 1, *kengur* 1, *žaba* 2, *krtica, roda, riba.* 4 – neživo na živo: *farovi, roletne, flaster, taster.*

Za razliku od razvrstavanja po dimenziji živo/neživo, opozicija konkretno/apstraktno (bitna kod pojmovnih metafora) za slikovne metafore nema značaja. Naime, ove u principu ne operišu apstrakcijama, pa se o preslikavanju konkretnog na apstraktno eventualno može govoriti krajnje retko i uslovno, i to samo kod osobina ljudi (*krtica, taster, flaster, biciklista*) – što možda govori da su ovakvi primeri na samoj granici slikovnih i pojmovnih metafora.

Posle ovog opšteg kategorijalnog pregleda poklonićemo pažnju pojedinim uočenim svojstvima ispitivanog materijala. Tu je, najpre, razlika u produktivnosti: dok veliku većinu stavki karakterizuje preslikavanje u jednoj dimenziji, ima i podosta slučajeva kada se isto biće ili stvar sagleda iz različitih uglova, o čemu će biti još reči niže. Zasad konstatujemo, radi kurioziteta, da je u ovom pogledu apsolutni rekorder – žaba, neugledni stvor čoveku ne osobito prirastao za srce (osim, možda, ljubiteljima žabljih bataka!), a koji je kanda u njemu ipak uspeo da pobudi niz asocijacija. Sve važno što žaba nudi ljudskoj percepciji iskorišteno je: grbast trup u mirovanju (*žaba* 1), izgled i pokreti zadnjih nogu u vodi (*žaba* 2), skakutavo kretanje na suvom (*žabica* 1,2,3). Pomenućemo još samo, iz neživog sveta, predstavu o okovratniku, prisutnu u tri veoma različita konteksta (*kragna* 1, 2, 3).

Od ovog zapažanja put nas prirodno vodi ka pitanju šta je upravo to što biva preslikano, odnosno na čemu se drži mentalna slika koja prelazi s jedne stvari na drugu. Uopšteno rečeno, ona počiva na perceptivno prominentnim obeležjima nekog izvornog domena, koja se uočavaju i prenose na odgovarajući ciljni domen. A takvih obeležja, kako ćemo odmah videti, ima veći broj.

Daleko najčešći slučaj (u više od polovine svih primera) jeste asocijacija po opštem obliku ili izgledu, kada se preslikava opažena celina, po pravilu uprošćeno i šematski – npr. *konj*, *guska*, *pauk*, *buba* 1, *leptir* 2, *ajkula*, *pečurka* 1 i 2, *jaje*, *čvarak*, *pašteta*, *bubreg*, *petlja*, *čalma*, *miš*. Nešto je ređe, ali ipak veoma često, preslikavanje pojedinačnih, naročito uočljivih fizičkih obeležja: visina (*žirafa* 1), pruge na koži (*zebra*), pege na sfernoj površini (*bubamara*), bodlje (*jež*), istaknut kljun (*papagajke*) ili neki drugi deo (*njuškaš* – motor, *kašikara* – detonator poput kašike, *viljuškar* – grabilica poput viljuške) itd. Takođe, u perceptivnom fokusu može biti način kretanja: *leptir* 1 i *delfin*, *žabica* 1,2 i 3, *pačji hod*, te udarci u fudbalu: *sveća* (ravno uvis), *makaze* (preko glave u skoku), *kifla* (lučni let lopte). Retko je to karakteristično ponašanje ili funkcija: *lajavac* , *krtica*, *taster*, *flaster*.

U preostalim slučajevima sustižu se i bivaju istovremeno preslikana po dva, pa čak i tri karakteristična obeležja, a ne samo jedno. Tako se kombinuju izgled i kretanje (*žaba* 2, *zmija*, *gusenica*, *skakavac*); izgled i boja (*nafta*); oblik i položaj (*sardine*, *bubreg*, *kresta*, *narukvice*) ; oblik i veličina (*brabonjak*, *naprstak*, *raketa*); oblik i boja (*šljiva*); oblik i funkcija (*farovi*); oblik i odsustvo punjenja (*čaura*); položaj i funkcija (*kengur* 2, *perje*); oblik, veličina i boja (*brabonjci*); oblik, kretanje i zvuk (*zolja*, *osa*).

U pokušaju objašnjenja predstavljenih rezultata biće nam neophodna izvesna proširenja i produbljenja polaznih teorijskih postavki o motivima i prirodi metaforičkog preslikavanja.

5. Tumačenje: još malo teorije

Naš materijal, klasifikovan i analiziran na izloženi način, daje povoda za sledeći niz zapažanja.

1. Posmatrajući svet oko sebe, obični govornici našeg jezika uočavaju sličnosti između različitih bića, predmeta i pojava, pa tako uspostavljene asocijacije verbalizuju prenošenjem odgovarajućih nominacija s jednih na druge. Pri tome se posmatraju naročito oni segmenti i aspekti realnog sveta koji su najbliži ljudima koji u njemu žive, ali nisu isključeni ni elementi imaginarnog sveta, istina krajnje retki (*tanjir* 2, *marsovac*). U svemu tome je reč o kognitivnoj operaciji izlučivanja opaženih prominentnih obeležja jedne stvari i njihovog preslikavanja u drugu, po nečemu dovoljno sličnu stvar. Rezultat ovog procesa su *slikovne* metafore.

2. Izgleda da se prilikom preslikavanja aktivira jedan mentalni mehanizam koji se može predstaviti kao mali niz transformacija:

$\underline{a}$ je slično $\underline{b}$ → $\underline{a}$ je kao $\underline{b}$ → $\underline{a}$ je $\underline{b}$

– što se jezički očituje kao prelaz od konstatacije sličnosti, preko komparacije, do metafore. Na primerima:

Devojka je slična ribi → devojka je kao riba → devojka je riba
Oči su slične farovima → oči su kao farovi → oči su farovi

I tako dalje: ova prosta šema važi i za sve druge jedinice na našim spiskovima. Treba samo primetiti da je ovde u zamišljenom linearnom redosledu na početku ciljni domen, a na kraju izvorni domen, koji je zapravo u fokusu preslikavanja. Poredak je isti kao i kod konceptualnih metafora, ali je kod ovih fokusaran ciljni domen: upor. Oči su *farovi*/*Razumevanje* je viđenje. Ova razlika potiče otuda što je kod konceptualnih metafora posredi *pojmovna* interpretacija ciljnog domena, a kod slikovnih – slikovna karakteristika izvornog domena. U našem slučaju, dakle, težište je na izvoru kao poreklu inspiracije koja je na raspolaganju za prenošenje na moguće ciljeve. Izvorni domeni predstavljaju bogato skladište u kojem su nataložene iskustvene slike koje ljudi imaju o karakterističnim oblicima i obeležjima različitih bića i stvari, u koje se može zahvatiti kad se za to ukaže potreba. Tako, primerice, prugama označeni pešački prelaz spremno aktivira predstavu životinje kojoj su pruge na koži upravo najupadljivije svojstvo, a bodlje ježa prosto bodu oči kao savršeni kandidat za preslikavanje na saobraćajnu prepreku sa šiljcima. Ovo je ujedno i razlog što smo mi, postrojavajući građu na početku rada, najpre naveli izvorne a tek potom ciljne domene.

3. Prominentna obeležja, kako smo videli, mogu se ticati opšteg oblika ili izgleda, nekog istaknutog pojedinačnog sastavnog dela ili svojstva preslikanog predmeta, zatim karakterističnih pokreta, a često u kombinaciji sa drugim svojstvima. Ali prominentnost je i pitanje stepena, jer se mnoge podudarnosti uočavaju s lakoćom i na prvi pogled, dok kod nekih drugih veza, premda prisutna, može biti manje jasna. Preslikavanje je, na primer, neposredno prozirno kod *zebre*, *ježa*, *pečurke 2*, *petlje*, *tikvica*, *roštilja* itd. *Skakavac* je čak dvostruko motivisan, utoliko što sečivo po pritisku na dugme "skače", a poluotvoren nož oko-

mito postavljen na ravnu površinu i vizuelno podseća na odgovarajućeg insekta. Slično je i kod *žabe* 2, gde nožne peraje izgledom, ali naročito u pokretu pod vodom, slikovno imitiraju svoj kreketavi uzor. Zanimljivu blendu slike i igre reči nalazimo u *torbaru*: to je poštar koji nosi veliku torbu na stomaku, ali ista reč je i zoološki termin za životinje tipa kengura koje u sličnoj torbi nose mlade! Drukčiji, ali na svoj način takođe upečatljiv primer je *biciklista*: slučaj doslovno figurativne nominacije (!), koji kroz figuru povijenog vozača dočarava karakter čoveka koji se klanja nadređenima a gazi podređene. Na drugom kraju, kod *škorpiona* je slika bleda pa se tek doslućuje, kod *majmuna* je valjda kriterijalan dugačak i uvijen rep, *sifoni* su manje prozirni nego *bataci*, a *cokula*, mada perceptivno prepoznatljiva, ne deluje tako efektno kao *ajkula* ili *mečka*. (Ovom zapažanju ćemo se vratiti).

Ekstreman slučaj prikrivene motivacije predstavlja *lajavac*, smešten na kraj spiska izvornih domena pod (1) iako to nije uobičajeni naziv životinje. Mi smo ga uvrstili jer nismo odoleli njegovoj slikovitosti, ali i zato što je primer teorijski zanimljiv. Naime, ovde je reč o metonimijski zamaskiranom izvoru, gde se pas imenuje samo indirektno, kroz karakteristični način oglašavanja. Tako dobijamo na metonimiju nadograđenu slikovnu metaforu, gde se uz to ne preslikava ono što se vidi već ono što se čuje. (Ovo bi bila svojevrsna akustička slika; sam termin *image acoustique* poznat je od de Sosira, dakako u drugom kontekstu – teorije jezičkog znaka).

Prominentna obeležja mogu, iako ređe, da budu u međusobnoj konkurenciji; tada jedno urada jednim, a drugo drugim značenjem iste lekseme, što bi bila polisemija unutar metaforičkog preslikavanja. Tako je *krmača* 1 motivisana nečistoćom svog izvora, a *krmača* 2 njegovom veli-

činom i debljinom; *leptir* 1 kretanjem, a *leptir* 2 izgledom izvora pri mirovanju; *buba* 1 opštim oblikom, a *buba* 2 sićušnošću (koja motiviše i alternativu *bubica*).

4. Poseban je slučaj, i jezički naročito kodiran, kada se prominentno obeležje ne odnosi na celinu datog predmeta nego samo na jedan njegov deo, ali od kriterijalne važnosti. Ovaj semantički "izraštaj" morfologizuje se nastavcima koji formalno signalizuju njegovo prisustvo, ujedno potiskujući u pozadinu preostali, irelevantni deo predmeta. Za ovu pojavu, koja bi se mogla pokazati teorijski značajnom, imamo više primera. Biće da upravo iz ovog razloga ručna bomba sa okidačem u obliku kašike nije *kašika* nego *kašikara*, kao što ni traktor sa grabilicom koja liči na ogromnu viljušku nije *viljuška* nego *viljušjkar*; poštar se u ovom registru ne preobraća u *torbu* nego u *torbara*, a kamion sa istaknutom "njuškom" postaje *njuškaš*. Pantalone koje se samo ispod kolena šire poput zvonca ne zovu se tako nego *zvoncare*. (Ali *sulundari*, pantalone koje celom dužinom asociraju na svoj izvor, zato nisu *sulundare* nego baš *sulundari*; isti je slučaj i sa sinonimnim *frulicama*, koje, analogno, nisu *frulare*). Parizer ili salama čiji masni delovi u preseku podsećaju na belu dugmad u žargonu, naravno, nije *dugme* ali jeste *dugmetara* – nominacija verovatno podržana istovetnim popularnim nazivom za vrstu harmonike.

Na sličan način, specijalna klešta koja tematizuju kljun papagaja ne zovu se *papagaji* nego *papagajke*. *Mercedeske*, koje se inače skladno uklapaju, tvorbeno kao i semantički, u niz *minimalke*, *hulahopke*, *najlonke*... sa ovog stanovišta takođe ilustruju metonimijski odnos, fokusirajući od celog velikog automobila samo njegov karakteristični trokraki znak. Slično važi i za *traktorke*, koje ipak nisu *traktori*. (Za analizu naših primera nije od zna-

čaja okolnost da se ovaj sufiks drugde javlja u gramatičkoj funkciji univerbizacije: *najlonke* jesu najlon čarape, ali *traktorke* nisu traktorske cipele, a *papagajke* nisu papagajska nego "papagajolika" klešta). – Izgleda da je, tvorbeno gledano, granični slučaj u svemu ovome *kupusara*: osobine glave kupusa prenose se na pojedine listove ali i na celinu, pa je za temeljito raskupusanu knjigu ili svesku moguće reči i – kakav *kupus*!

5. Pošto smo dosad uglavnom razmatrali pitanja tipa *šta* i *kako*, ostaje nam da bar pokušamo da naslutimo moguće odgovore na neka od pitanja tipa *zašto*. Kao i inače u nauci, ovo je mnogo teži deo posla, i po pravilu nezahvalan; u ovom slučaju on će zahtevati eksperimentalni zahvat u dublje i slabije istražene slojeve semantike, percepcije i kognicije. Ponešto od ovoga smo već načeli u prethodnim pasusima, a u nastavku ćemo, polazeći od tih sagledanja, učiniti još nekoliko napomena.

5.1. Najpre, zašto su u ispitivanoj građi zastupljeni upravo oni ciljni i izvorni domeni koje nalazimo na spiskovima, a ne neki drugi, i šta nam to govori o motivima i zapažanjima govornika koji spontano praktikuju metaforičko preslikavanje? Uopšte uzev, ciljni domeni svedoče o stvarima koje su ljudima toliko bliske da žele da ih na ovaj način dodatno familijarizuju, a izvorni domeni nam kažu odakle uzimaju sredstva za to. Videli smo da se među ciljnim domenima ističu odeća i obuća, sport, vozila i uopšte oblast saobraćaja, donekle jelo i piće i oružje – dakle, upravo ono što pripada sferama primarnog interesovanja modernog urbanizovanog građanina.

A najbogatiji rezervoari iz kojih se crpu motivi za prenošenje u ciljne domene, dakle izvorni domeni, nalaze se – kako smo takođe već utvrdili – u svetu životinja i biljaka. U ovome nema ničega neočekivanog, jer su to stvari iz

neposrednog čovekovog okružanja, ali bi se moglo pitati zašto tu gotovo u potpunosti odsustvuje – sam čovek, koji je i u ciljnim domenima prilično skromno predstavljen. Čini se da je čovek, u raznim svojim ispoljenjima, kognitivno isuviše kompleksan fenomen da bi bio pogodan za bilo kakva prosta preslikavanja na predmete čija je struktura, možemo pretpostaviti, jednostavnija i prozirnija; ovaj proces se pre odvija u suprotnom pravcu rastuće složenosti.

U ovome leži objašnjenje činjenice da se prva dva ciljna domena pozivaju na široku lepezu životinja, biljaka i različitih predmeta da bi slikovnim putem okarakterisala pojedine ljudske kategorije i osobine, odnosno delove ljudskog tela. To, takođe, objašnjava i prethodno navedeni nalaz da se unutar kategorije živog preslikavanje uvek vrši od životinja na ljude a nikad obrnutim smerom, dok se u ono malo registrovanih slučajeva preslikavanja sa neživog na živo to bez izuzetka odnosi na čoveka.

5.2. Drugo, kakav je odnos generičkog i specifičnog kada je reč o izvornim domenima? Ovo ćemo pokazati na primeru ptica. Iskustveno gledano iz ugla prosečnog posmatrača, ptica je stvor koji ima krila pomoću kojih leti, perje kojim je posut i kljun. Od ova tri definišuća atributa, krila su već uveliko iskorištena u konvencionalnoj polisemiji, što po svoj prilici govori o njihovom kognitivnom prioritetu (upor. krilo aviona, zgrade, prozora, vrata, ormana, pluća, vojnog i sportskog rasporeda itd.). Ostaju perje, iskorišteno preslikavanjem na odeću, i kljun, takođe prisutan u polisemiji (kljun broda, aviona, opanka itd.), a u našem kontekstu specifično preslikan kod ***pačjeg kljuna*** i ***papagajki***. Ovo poslednje pokazuje kako se generički atribut specifikuje, eksplicitno u prvom primeru a implicitno u drugom, ali je to redak slučaj. Oskudnost celovitog imenovanja pojedinih vrsta ptica navodi na zaključak da su u

čovekovoj percepciji ptice manje individualno profilisana bića nego, na primer, insekti ili biljke. Nešto slično može se reći i za ribe, čiji spisak predvodi, izuzetno, sam generički hiperonim – *riba*.

5.3. Treće, intrigantno je pitanje preferencija u izlučivanju prominentnih obeležja. Usled čega toliku prevagu imaju opšti oblik i izgled stvari koje figuriraju u izvornim domenima? Valjda stoga što je za kognitivnu obradu, kao i za samu percepciju, primarna holistička slika, koja se potom može ali i ne mora rastočiti na pojedine sastavnice. Drugim rečima, izgleda da je naprosto lakše u određenom tipu automobila prepoznati ajkulu nego u nekom dezeniranom materijalu riblju kost; ili u noćnoj posudi razaznati gusku nego u kleštima kljun papagaja. Ipak, pozamašan deo našeg materijala govori da ni parcijalizacija percepcije najčešće nije nikakav problem.

5.4. Četvrto, vredi istaći teorijski značaj nalaza da je, za razliku od relacije živo-neživo, odnos konkretno-apstraktno ovde relevantan samo sasvim marginalno. Iz toga sledi ocena da se slikovne metafore bitno razlikuju od nekih drugih, znatno podrobnije istraživanih i otuda poznatijih vrsta metafora. Ta razlika je najupadljivija u poređenju sa konceptualnim metaforama, čija poenta najčešće i jeste upravo u preslikavanju sa konkretnog na apstraktno, što olakšava razumevanje ciljnih domena.U našem slučaju, međutim, uopšte nije reč o razumevanju bilo čega, nego o slikovitom alternativnom imenovanju već dovoljno poznatih predmeta, čija svrha nije saznajna nego stilska (konkretnije: ludička). Otuda relevantna opozicija nije između konkretnog i apstraktnog, nego između neutralnog i slikovitog u okviru konkretnog; ovo rečito potvrđuje već i poreklo značajnog dela naše građe u žargonu, čija je jedna od glavnih karakteristika upravo slikovitost. A da bi se ova-

kvo popularno preimenovanje uspešno obavilo, neophodan uslov je da predmeti iz oba domena imaju nečeg opipljivo zajedničkog, najčešće u fizičkom a ređe i u funkcionalnom ili nekom drugom pogledu – ali skoro uvek u tom smislu konkretnog. O apstrakciji se u ovom kontekstu može govoriti samo kao o apstrahovanju određenih obeležja upoređivanih stvari, što je nesumnjivo intelektualni proces od kardinalne važnosti za percepciju i analizu stvarnosti, ali to nije vododelnica nego upravo most između izvornih i ciljnih domena.

5.5. Ovo istovremeno znači da, ako slikovne metafore nemaju neposredne uzročne veze sa procesom konceptualizacije, jednim od fundamentalnih u kognitivnoj lingvistici, one iz svog ugla doprinose sagledanju značaja kategorizacije, kao drugog glavnog teorijskog oslonca ovog lingvističkog usmerenja. Naime, s jedne strane se u istu nominalnu kategoriju svrstavaju stvari u nečemu slične (npr. jedan model automobila i morska neman, domaća životinja i gimnastička sprava, karakteristični let jednog insekta i stil u plivanju). A s druge strane se i ovde potvrđuje aktuelnost prototipskog pristupa kategorizaciji, iako na poseban način – utoliko što se, kako smo već nagovestili, neka preslikavanja mogu okarakterisati kao centralna a druga kao periferna. Tako se kod naziva automobila *ajkula* i *mečka* doživljavaju kao bolji predstavnici ove kategorije slikovnih metafora (u smislu: lakše prepoznatljivi i efektnije šaljivo imenovani) nego *jaje* ili *cokula*. Ili, u kategoriji frizura, od šest slikovitih naziva samo su tri (*šubara*, *četka* i *kresta*) neposredno jasna, dok preostala tri kao da traže izvesno domišljanje ili objašnjenje. *Šerpa* dočarava sliku skidanja svega što izviruje ispod takve posude na glavi; *palma* nastaje kada se ošiša sve osim ćube na temenu; a *sarma* je specijalitet mahom starijih muškaraca koji svoju

ćelavost maskiraju (malo kad uspešno!) puštanjem kose na potiljku i njenim zavijanjem – poput sarme! – preko temena. U tom smislu prednost bi se, koliko god uslovno, mogla dati prvim trima nazivima, kao prozirnijim.

6. Zaključak

Posle prethodnih detaljnih analiza i tumačenja opšti zaključak može da bude veoma kratak. Bavili smo se ograničenom količinom svakodnevnog jezičkog materijala, koji sam po sebi deluje nekako poznato i prisno, i u tom smislu sasvim obično, pa bi u njemu malo ko video nešto naročito interesantno za ispitivanje: ljudi se zabavljaju kroz jezičku igru, pa šta? Međutim, mi verujemo da smo pokazali kako čak i tu ima mesta za dublje lingvističko promišljanje. S jedne strane, tim putem smo na novoj, dosad zanemarivanoj jezičkoj građi proverili mogućnosti jedne kognitivistički utemeljene teorije o slikovnim metaforama, koje su u dosadašnjoj literaturi samo uzgred pominjane, i to u vezi s poetskom funkcijom jezika, a u izvođenju umetnikâ reči. Mi pak verujemo da su koreni i najuzvišenije verbalne umetnosti u svakidašnjem jezičkom iskustvu svih ljudi, u kojem se kriju prave i velike tajne jezika.

A s druge strane, premda je jezik koji smo analizirali u najvećoj meri pratilac i proizvod intelektualne igre i zabave, on ipak sa dovoljnom jasnoćom ukazuje i na neke druge čovekove kapacitete. Tu pre svega mislimo na sposobnost uočavanja nekada i skrivenih sličnosti između raznorodnih stvari, koje, jednom primećene, umeju da blesnu snagom istinskog otkrovenja. Na primer: ***torbar***, ***pauk***, ***lajavac***, ***skakavac***, ***ajkula***, ***monokl***, ***mercedeske***, ***petlja***, ***biciklista***... Ovde se prisećamo Aristotela, koji u "Poetici" ističe da je daleko najvažnije ovladati upotrebom metafore.

To se ne može naučiti ni od koga i znak je velikog prirodnog dara, jer "sposobnost upotrebe metafora podrazumeva opažanje sličnosti". Drugim rečima, u ovoj igri ima i dosta toga što je autentično stvaralačko. Ako i ovo uzmemo u obzir, možemo da zaključimo da nam se *Homo loquens* u jednom od svojih boljih izdanja predstavlja kao *Homo ludens*.

LITERATURA

Cvetković, K. (2000). *Konceptualne metafore u vezi sa glagolima vizuelne percepcije u engleskom i srpskom jeziku*. Neobjavljen magistarski rad. Beograd: Filološki fakultet.

Klikovac, D. (2000). *Semantika predloga – Studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet.

Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Lakoff, G./M. Johnson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

Lakoff, G./M. Turner (1989). *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.

Rasulić, K. (2004). *Jezik i prostorno iskustvo – Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.

XV

SRPSKI ŽARGON IZMEĐU LEKSIKONA, GRAMATIKE I STILA

1. Uvod

Ovaj prilog predstavlja nastavak autorovog višegodišnjeg bavljenja lingvističkom i sociolingvističkom analizom žargona. Rezultati tih istraživanja sistematizovani su i monografski predstavljeni u njegovoj prethodnoj knjizi (Bugarski 2003). Ovom prilikom želimo da uradimo dve stvari. Prvo, da dodatno problematizujemo sam pojam žargona, čija neodređenost, dvosmislenost, pa i protivrečnost izazivaju brojne nedoumice – i to kako među laicima tako i u stručnim krugovima. I drugo, da skrenemo pažnju na moguću ulogu žargona u procesima jezičkih promena.

Govoreći za medije, u poslednje vreme smo se više puta uverili kako u široj javnosti, uključujući i novinare, postoji primetna nesigurnost kad se povede reč o žargonu. Obično se ona manifestuje u formi pitanja da li žargon obogaćuje ili pak naružuje jezik – kao da se oseća da on možda čini oboje, pa se pita kako je to moguće i gde je istina. Ali ovakvim reakcijama ne treba se čuditi, jer su i za stručniji diskurs o ovoj temi karakteristična izrazita kolebanja. (U oba slučaja valjda zato što žargon uživa široku popularnost među omladinom, dok se na njega redovno mršte puristički nastrojeni normativni gramatičari, za koje je on samo ružno naličje čistog književnog jezika).

Jedan mogući izvor ovih kolebanja jezgrovito je naznačen već u predgovoru čuvenog Andrićevog rečnika žargona, konstatacijom da "sam pojam žargona živo oscilira od *jezika struke* do *jezika ulice*" (Andrić 1976:VII). Implikacije ovakvog raspona datog pojma on nije razrađivao, a koliko znamo to nisu činili ni drugi koji su pisali o prirodi žargona. Pred naukom zapravo još uvek stoji otvoreno pitanje kako je moguće jednim pojmom pokriti tako različite pojave kao što su jezik struke i jezik ulice, uz sve što bi se moglo smestiti između ovih polova. Ne pretendujući da damo konačan odgovor na to pitanje, pokušaćemo da bar nagovestimo pravce kojima bi trebalo ići u razjašnjavanju ove dileme.

2. Otkud nesporazumi?

Između više mogućih prilaza fenomenu žargona dva nam se u ovu svrhu čine osnovnim – sociopsihološki i lingvistički. Sa sociopsihološke strane ovde se nema mnogo šta reći, jer je jasno da suštinu žargona i glavni razlog njegovog postojanja predstavlja potreba članova neke društvene grupe da i specifičnim verbalnim sredstvima afirmišu svoj identitet i potvrde svoju pripadnost datoj grupi. Pri tome pojam grupe obuhvata sve od pripadnika neke profesije, preko subkulturnih i omladinskih grupacija, do teritorijalno određenih jedinica. Koliko se god one međusobno razlikovale, u jednu kategoriju ih svrstavaju osećanja kolektivnog identiteta i unutargrupne solidarnosti, praćena komplementarnom potrebom razgraničenja od drugih grupa i od šire zajednice. Toj kategoriji može se legitimno prikačiti etiketa žargona, i na ovom stepenu apstrakcije tu nema problema.

Pravi problemi su na lingvističkoj strani, a oni potiču od činjenice da u domen lingvistike spadaju jezik kao si-

stem ali i govor kao manifestacija tog sistema – a reč *žargon* se implicitno (retko kad i eksplicitno)upotrebljava da obeleži neke karakteristike kako jezika tako i govora. Na nivou jezika, koji je sa ovog stanovišta daleko bolje istražen, pojam žargona odnosi se pre svega na specifične leksičke i frazeološke jedinice, a u manjoj meri i na gramatičke eksperimente šatrovačkog tipa (kao *ubicašinje* – šibica, *joćakunj* – kuća, *štapatipijepe* – šta ti je) ili na omladinsko poigravanje fonotaktičkim pravilima (kao *rkema* – marke, *rnićpo* – pornić, *dsmra* – smrad). Ovakve stvari lako se uočavaju i spremno kvalifikuju kao žargon. Ali u ravni govora, kao stilski diferencirane realizacije jezičkog sistema u komunikaciji, takođe se sasvim opravdano može govoriti o žargonu, samo što se tada ova oznaka ne odnosi na sistemska jezička sredstva nego na način njihove upotrebe.

Drugim rečima, žargon je u isto vreme *vrsta jezika* i *način govora* – i ova dvostrukost rađa napetost koja nas, kako izgleda, upućuje na suštinu problema. Naime, žargon u ova dva slučaja nosi bitno različita, često direktno suprotna obeležja. Žargon u jeziku, posmatran kao pitanje inventara, karakteristično je spontan, kreativan, maštovit i šaljiv, pa se stoga u celini pozitivnije vrednuje (npr. razni omladinski i subkulturni žargoni). Nasuprot tome, žargon u govoru, koji je stvar stila, generalno je šablonizovan, repetitivan, nemaštovit, izlizan i pretenciozan, usled čega se negativno ocenjuje (npr. stručni žargoni, kao lekarski i pravnički, i naročito politički).

Oba vida ispoljavanja žargonskih pojava imaju, doduše, i zajedničkih svojstava, od kojih je najvažnije slaba razumljivost izvan grupe, ali to pre pripada sociopsihološkom nego lingvističkom planu posmatranja. (Pri tome valja primetiti da se moguće terminološke alternative – *sleng*, *argo*, *šatrovački* – odnose samo na vrste žargona u jeziku, a ne i na

žargon u govoru, za koji nema posebnog naziva). Ali i lingvistički gledano, nivoi leksikona, gramatike i stila tako se ukrštaju da između njih nema oštrih granica, što i dovodi do zabuna oko "prave" prirode žargona. Danas naročito aktuelni kompjuterski žargon kao da odlučno opkoračuje te uslovno naznačene markacije, pokazujući neobičnu kombinaciju raznovrsnih sastojaka (primere dajemo niže).

Kad smo se već dotakli mogućih kombinacija, podsetićemo na dobro poznato i obilato dokumentovano zapažanje da se žargonska leksika i frazeologija često javlja u nežargonskim kontekstima standardnog jezika, kao kada se žargonizmi kreativno koriste u književnim delima. Ali opštu vrednost ima i komplementarna a dosad slabije primećena upotreba nežargonskih sredstava jezičkog standarda na žargonski način, obeležen odsustvom mere i neprikladnošću. Ovoj drugoj pojavi posvetićemo nešto više pažnje u nastavku.

Žargon kao inventar leksičkih jedinica svrstanih u pojedine registre do danas je, kako je već napomenuto, najviše ispitivan. Proces žargonizacije nekih jezičkih sredstava u kontekstu tvorbenih mehanizama, kao vid uvlačenja žargona u gramatiku, podrobno je opisan u našim ranijim radovima (v. sada Bugarski 2003). Ovom prilikom kratko ćemo ukazati na žargonizaciju stručnog diskursa, na osnovu nekoliko primera uzetih iz skorašnje domaće literature o informatičkoj i kompjuterskoj terminologiji. Pogledajmo u tom svetlu sledeće odlomke:

1. Downloadovao sam onaj fajl, pa ću ti ga poslati e-mailom kao atačment. Definitivno je super! Samo da uspem da se nakačim. See you! – piše krišom na ceduljici jedan osnovac svom drugu za vreme časa... (Vasić/Prćić/Nejgebauer 2001:7)

2. Kasnija sinhronizacija se obavlja desnim klikom na keširane foldere.
   Tapi 3 segment sada obezbeđuje i razne voice-over-IP opcije, koje možete isprobati kroz "obični" Phone Dialer koji bi prerastao u efikasnu teleconferencing aplikaciju koja bi mogla da zameni Microsoft NetMeeting. (Durbaba 2002:194).

3. ... Photoshop će "flešovati" scratch...
   Pošto ste mountovali Windows particiju...
   Importovanjem svojih passworda, kontakt listi i setovanja dobijate...
   .... aplikacija za logovanje i capture-ovanje DV materijala (Marković 2003:94-5,105)

Ovde nema mogućnosti za podrobniju analizu, ali već i površan pogled otkriva da u ovim isečcima nalazimo različite mešavine (engleskog, srpskog i "anglosrpskog"; adaptiranih, poluadaptiranih i neadaptiranih anglicizama; i, što je za našu temu najvažnije, prožimanje žargona i terminološkog sloja jezičkog standarda – pri čemu se, kako je maločas rečeno, standardna sredstva upotrebljavaju žargonski). Najbolji primer za ovo poslednje jeste prvi citirani tekst, gde je samo glagol ***nakačiti se*** žargonizam u užem smislu, dok su ostale ključne reči normalni engleski termini, ali tako upotrebljeni da se ceo tekst odmah prepoznaje kao obrazac kompjuterskog žargona. (Ovaj primer naveden je i u Bugarski 2003:109). Nešto slično moglo bi se reći i za druge citirane primere; njihovu žargonsku boju naročito ističe kombinovanje elemenata iz dvaju jezika, ponekad čak unutar jedne reči (***downloadovao, mountovali, capture-ovanje***).

3. Žargonski izazovi akcentuaciji

Na našem prošlogodišnjem sastanku govorio sam o žargonskim izazovima leksikografiji (Bugarski 2002), a sada takvo "izazovno" razmišljanje prenosim na polje akcentuacije. Ako neko iz toga zaključi da u mojoj interpretaciji žargon izaziva sve redom, tu će se naći i poveće zrno istine: u neku ruku posao žargona i jeste da razbija stege i norme na raznim jezičkim nivoima. Tako on ponekad predvodi procese promene koji su u toku i u standardnom jeziku – samo što se tamo, zbog prestiža ovog idioma, oni s normativnog stanovišta neretko zanemaruju.

Ovo uveliko važi za prozodijsku normu, posebno kad je reč o dva temeljna pravila Vuk-Daničićeve akcentuacije; jednom, po kojem poslednji slog u reči ne može biti naglašen, i drugom, po kojem se silazni akcenti mogu naći samo na prvom slogu. Ova pravila, ako su ikada i odražavala jezičku stvarnost, odavno to više ne čine (bar na istočnom, a izgleda ni na zapadnom području našeg jezika). Čvrsto se držeći jednom zacementiranih normi, naši gramatičari su decenijama prenebregavali ovu činjenicu, ili su je tek stidljivo i uzgredno pominjali. Tek u najnovije vreme čuli smo više kompetentnih glasova koji sasvim odrešito i nedvosmisleno dovode u pitanje pomenuta pravila, predlažući njihove modifikacije u cilju približavanja preovlađujućoj govornoj praksi. Oslušnimo na trenutak tri takva glasa:

1. Takav "idealni" prozodijski sistem normirali su Vuk Karadžić i Đuro Daničić, ali valja reći da on na istoku srpskoga jezičkog prostora svakako nikad nije i "idealno" funkcionisao (da ne kažemo da on tamo uglavnom nikad nije ni postojao)... (Petrović 1996:88).

2. Vuk, uostalom, nigde nije kazao da akcenti sa silaznom intonacijom mogu biti samo na prvom slogu; to je naknadno Vuku pripisivano, a njemu je to bilo strano (Fekete 2000:1320).

3. Dakle, u akcentuaciji se mogu napraviti izvjesni pomaci ka standardnoj govornoj riječi. Prihvatiti, bar u tuđicama i složenicama, ono što je opšteprihvaćeno, što je, sa manjim izuzecima, postala naša svakodnevna stvarnost, svakodnevna praksa; silazne akcente van prvoga sloga, uz, ako ih ima, uzlazne (Peco 2002:72).

Ovi dobrodošli načelni stavovi, proistekli iz makar i zakasnelog priznavanja faktičkog stanja u jeziku, znače prihvatanje evidentne činjenice da se jezici menjaju kroz vreme, te da jezičku normu od pre 150 godina valja prilagođavati aktuelnom jezičkom uzusu u bitno izmenjenim okolnostima jezičke urbanizacije i standardizacije. Što se navedenih pravila tiče, Petrović i Fekete daju mnoštvo primera "kršenja" i jednog i drugog. Verovatno su najupečatljiviji i najšire zapaženi, zahvaljujući svojoj aktuelnosti i učestalosti, različiti izgovori dveju reči: normativni *Jugòslāvija*, *telèvīzija* i uobičajeni *Jugoslâvija*, *televîzija*. (Posmatrač sklon crnom humoru mogao bi da raspad upravo imenovane države pripiše i nesaglasnosti njenih građana oko ispravnog izgovora njenog naziva, što mora da je u svetu krajnje redak slučaj!).

Razmatrano pitanje svedoči o raskoraku između lingvističke ideologije, oličene u jednoj iskonstruisanoj i zastareloj normi, i jezičke stvarnosti. Doduše, standardni jezik već po samoj svojoj prirodi sadrži elemente artificijelnosti, ali veće razmimoilaženje između preskriptivne norme i jezičkog uzusa vodi u diglosiju – a to je upravo stanje koje se nastojalo izbeći standardizacijom na vukovskim osnovama.

A sada pogledajmo, makar i letimično, šta o ovome kaže žargon, na primeru mog materijala (preko 1.500 žargonski obojenih imenica današnjeg srpskog jezika, izvedenih pomoću 45 formanata). Za današnju temu relevantan je deo te građe koji obiluje silaznim akcentima van prvog sloga. Tako nalazimo da sve reči sa nastavkom *-ant* imaju na njemu kratkosilazni akcenat (dakle, *buzorȁnt*, *izmotȁnt* i sl.). Ovo je u potpunoj nesaglasnosti sa onim što nalazimo kod Nikolića, koji iz svojih izvora prenosi nekoliko "standardno" akcentovanih reči (*zabùšant*, *zavìtlant*, *zajèbant*, *zafìkant*) i uz njih jednu koju je sam dodao (*folìrant*). Ovakav postupak objašnjen je u predgovoru tog rečnika:

> Autorova je namera bila da u ovaj rečnik unese što je moguće više reči koje spadaju u savremeni srpski književni jezik, kao i supstandardne i nestandardne reči (*u standardnom obliku*) šire rasprostranjenosti... (Nikolić 2000: IX, podv. R. B.)

Namera je za svaku pohvalu, a od autora jednog ovakvog priručnika ne može se očekivati da samovlasno menja akcenatsku normu. Ali ovde iskrsava jedan zanimljiv načelan problem; naime, koliko se može utvrditi, navedene reči "u standardnom obliku" naprosto – ne postoje. One žive isključivo u "supstandardnom" obliku, i redom su tako zabeležene i u mojoj građi.[1] Pri tome ovo nije samo problem postojanja, nego tu ima i jasnih sociolingvističkih i sociopsiholoških implikacija. Može li se uopšte zamisliti da autentični korisnici takvih reči njih izgovore "standardno", pa da jedan tokom prirodnog razgovora kaže drugome, recimo, "nemoj da si zabùšant", ili "koji si ti zafȑkant", ili "izmòtante jedan"?

[1] U diskusiji posle ovog referata prof. Nikolić je istakao da je u svom rukopisu uz citirane reči naveo i alternativni (tj. stvarni) izgovor, ali je to naknadno uklonio na zahtev recenzenata.

Ja bih tako nešto mogao da doživim jedino kao svesno izrugivanje standardnoj normi i njenim privrženicima; a ako norma izaziva takve reakcije, biće da je došlo vreme da se ona menja. Isto važi i za naslov poznatog romana Mome Kapora: sumnjam da ga je ijedan njegov čitalac (počev od samog pisca) pročitao kao *Folìranti*; ako i jeste, to bi najpre bila puka izmotancija i folirancija...

Ista bi stvar bila i sa nastavkom *-ent* (npr. *asistȇnt*, *dirigȅnt* naspram propisanog *asìstent*, *dirìgent*), ali izgleda da žargonizama s tim nastavkom nema. S druge strane, izrazito žargonski nastavak *-ȉška* uvek je ovako naglašen u četvorosložnim rečima, koje su i najčešće (*košuljȉška*, *zaljubȉška*, *otkačȉška*, *ufurȉška*), dok su kod ređih trosložnih, izgleda, moguća oba lika (*kompȉška/kòmpiška*, *sovȉška/sòviška*). Prema tome, ako bi neko rekao *supèriška* a ne *superȉška*, dakako u spontanom razgovoru, time bi se odmah razotkrio kao autsajder.[2] (Uzgred, pri beleženju autentičnog žargonskog govora moguće su nedoumice u vezi sa tonom i dužinom, kao i u opštijoj savremenoj urbanoj produkciji, ali je mesto akcenta van sumnje).

Ove ilustracije iz žargonske građe ubedljivo potvrđuju tačnost "revizionističkih" zapažanja kakva nalazimo u sledećim odlomcima:

1. O tome svedoče i kasniji brojni osvrti drugih lingvista, ali se zapaža da se mnogi od njih svode ne na "priznavanje jezičke realnosti" nego na pokušaje da se realnost "usmeri" prema klasičnim obrascima (Petrović 1996:90).

---

[2] Analogno važi i za novoopisani žargonski sufiks *-ȍtka* (o kome v. u sledećem poglavlju): nemoguće je zamisliti spontanu realizaciju "standardnih" oblika kao *fȉljotka*, *izvàljotka* umesto autentičnih *frljȍtka*, *izvaljȍtka*.

2. Već i letimičan pogled na materijal jezika otkriva da stari Vuk-Daničićevski sistem danas više ne zadovoljava i ne odgovara u mnogim pojedinostima, pa se šablonski primenjivana stara rešenja na nove prilike doživljavaju kao neprirodna i izveštačena (Fekete 2000:1328).

Iz izloženog vidimo i na koji način žargon ume da prednjači u procesima promene koji su u toku u datom jeziku, uključujući i njegov standardni varijetet – samo što se oni u žargonu očituju brže i jasnije nego u drugim jezičkim oblicima i stilovima. Tako žargon iz svog naročitog ugla ukazuje na potrebu modifikovanja neodgovarajućih i prevaziđenih standardnojezičkih normi (razume se, ne u cilju njihovog prilagođavanja žargonskim aktuelnostima, nego zato da bi se one približile jezičkoj realnosti u celini!).[3]

LITERATURA

Andrić, D. (1976). *Dvosmerni rečnik srpskog žargona*. Beograd: BIGZ.

Bugarski, R. (2002). Žargonski izazovi leksikografiji. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd, 32 (u štampi). /V. sada pogl. III u knjizi pod Bugarski (2003)/.

Bugarski, R. (2003). *Žargon – lingvistička studija*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Durbaba, O. (2002). Internet provajderi u sajber-spejsu. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd, 30/1, 189-195.

Fekete, E. (2000). Neke pojave sistem(at)skog narušavanja akcenatske norme. *Južnoslovenski filolog* LVI/3-4, 1297-1329.

[3] Za sličan skorašnji pledoaje na hrvatskoj strani v. Pranjković (2001).

Marković, T. (2003). *Anglicizmi u računarsko-informatičkoj terminologiji u srpskom jeziku*. Neobjavljen magistarski rad. Beograd: Filološki fakultet.

Nikolić, M. (2000). *Obratni rečnik srpskoga jezika*. Beograd: Matica srpska/Institut za srpski jezik SANU/Palčić.

Petrović, D. (1996). Fonetika. *Srpski jezik na kraju veka* (ur. M. Radovanović). Beograd: Institut za srpski jezik SANU/Službeni glasnik, 87-110.

Peco, A. (2002). Za reformu naše standardne akcentuacije. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd, 30/1, 69-73.

Pranjković, I. (2001). Za demokratizaciju hrvatske ortoepske norme. *Jezik i demokratizacija* (ur. S.Mønnesland). Sarajevo: Institut za jezik, Posebna izdanja 12, 299-306.

Vasić, V./T.Prćić/G.Nejgebauer (2001). *Du yu speak anglosrpski? Rečnik novijih anglicizama*. Novi Sad: ITP Zmaj.

XVI

ŽARGONSKE NOVOSTI

Ovo poglavlje predstavlja dopunu građe prikupljene, klasifikovane i analizirane u našoj prethodnoj knjizi, u celosti posvećenoj žargonu (Bugarski 2003). Njegov naslov ne znači da će ovde biti reči o žargonskim novitetima koji su se u našem jeziku pojavili po štampanju te knjige, nego samo da smo ih mi zabeležili posle toga. Uostalom, kao što je tamo i rečeno, sem retkih izuzetaka praktično je nemoguće utvrditi kada se tačno neki žargonizam pojavio u upotrebi.

Prateći u glavnim crtama strukturu prethodne knjige, ovo poglavlje ima tri dela. U prvom predstavljamo trinaest dodatnih sufiksa, koji se u smislu naših opštih postavki mogu oceniti kao žargonizovani (*-íca*, *-iša*, *-ša*, *-ća*, *-ca*, *-ko*, *-èrāj*, *-àrija*, *-ež*, *-ètina*, *-ìtis*), odnosno izvorno žargonski (*-ȍtka*, *-s*). Time se ukupni broj izdvojenih formanata, kojih je u prvobitnom ispitivanju bilo 45, penje na 58 (što bi, kako nam sada izgleda, mogao da bude i konačan zbir). U drugom delu navodi se, bez daljeg komentara, po manji broj novoprikupljenih primera ili značenja za skoro sve ranije ilustrovane nastavke, numerisane kao u knjizi, uz preskakanje brojeva za svega nekoliko sufiksa za koje u međuvremenu nismo našli zanimljivih novih primera. Žargonizme smo i ovog puta sakupili sa raznih strana, ali nam je ovom prilikom, uz seminarske radove studenata, kao

važan izvor poslužilo novo, prošireno izdanje rečnika pod Imami (2003). Jedan broj primera preuzeli smo i iz Sabljaka (2001), izvora koji nam ranije nije bio dostupan (izrazito hrvatski, većinom zagrebački žargonizmi biće označeni sa Z.). Tako je ukupni broj žargonakih izraza registrovanih u knjizi – preko 1500 – porastao na preko 2000. Za identifikaciju i proveru samih sufiksa od koristi nam je bilo konsultovanje nedavno izašle kapitalne studije Ivana Klajna (2003).

Najzad, treći deo poglavlja donosi novi ulov raznovrsnih slivenica, kakve smo analizirali i razvrstali u IV poglavlju navedene knjige; ovim se njihov broj sa 240 penje na blizu 300. Sada ih zbog njihove srazmerne malobrojnosti ne delimo po područjima upotrebe, nego samo prema tvorbenim modelima koje smo ranije uspostavili.

I. Novi sufiksi

1. *-íca*. U knjizi o žargonu napomenuli smo da tamo obavljene analize ne obuhvataju jedan broj sufiksa, raširenih u standardnom jeziku, "koji uz sve ostalo izvode i izvestan, uglavnom manji broj žargonizama – što, međutim, samim nastavcima ne daje nikakvu karakterističnu i za nas relevantnu boju, pa žargonska vrednost takvih leksema potiče isključivo od ekspresivne osnove" (Bugarski 2003: 67). Među njih smo uvrstili i sufiks *-ica*, inače jedan od najzastupljenijih u našem jeziku (u izvođenju deminutiva, imenica ženskog roda i drugim funkcijama), i samo zarad ilustracije naveli dvadesetak žargonskih reči s tim sufiksom (2003: 68-69).

Ali dalje traganje pokazalo je da ovo nije kraj priče, jer smo počeli da registrujemo žargonizme na *-íca*, pa se postavilo pitanje da li je to isti sufiks ili možda nije. Standardni jezik sadrži tek poneku ovako naglašenu reč (*ubíca*, *vrbíca*,

đurđíca, ljubičíca), a u gramatičkoj literaturi nalazimo napomene o tome kako pomeranje i produživanje akcenta daje nekim rečima na *-ica* fakultativne alternative sa izraženijom afektivnom nijansom, kao u parovima *kafànica/ kafaníca, slàninica/slaniníca, pàpričica/ papričíca*, te da je sufiks "uvek dug i naglašen u podrugljivo-pejorativnim izvedenicama od imenica m. roda, tipa *pisaríca, kaplaríca, panduríca*" (Klajn 2003: 115).

Ovaj drugi slučaj ovde možemo zanemariti, tim pre što su navedene reči zastarele, ali su za nas interesantne prethodno pomenute afektivne alternative. Naime, da li su to uvek samo varijante – i čega? U citiranim primerima to je sigurno tačno, a isto važi npr. i za par *ràkijica/rakijíca*. ("Naručismo malo *slaniníce* i ljutu *papričícu*, da meznemo uz *rakijícu* u našoj *kafaníci*" – ovo odista zvuči prisno i savremenom uhu blisko). A ovakva podloga već prirodno vuče u pravcu žargona.

Ovako pripremljeni, razmotrimo sledeći niz novoprikupljenih i ranije neregistrovanih reči: *majstoríca, košaríca, stoperíca, šmekeríca, šusteríca, kičeríca, kiselíca, kurvičíca, pokeríca, ekseríca, ziceríca, fudbalíca, šlajmaríca, kešeríca, laganíca, siguríca*. Ono što ih okuplja u grupu jeste autentično žargonska obrada njihove deminutivno-afektivne semantike, a sa formalne strane četvorosložna struktura i sufiks *-íca* – koji ovde, međutim, nije nikakva fakultativna alternativa nego jedina mogućnost, bilo uopšte (što je češći slučaj) ili bar u datom značenju.

Krenimo redom. Normativna literatura predvida oblike *majstòrica* i *mâjstorica*, u značenju 'žena majstor' ili 'majstorova žena' (RMS), ali u sportskom žargonu je odlučujuće razigravanje između prethodno najuspešnijih ekipa uvek i samo – *majstoríca*! U istom registru *košaríca* je familijaran naziv za košarku, dok bi *kòšarica*, dakako, bila

samo mala košara. *Stoperíca* je stopiranje, tj. putovanje autostopom, *šmekeríca* je šmek, *šusteríca* je šuster-mat a *kičeríca* je nešto kičasto; oblici *stòperica*, *šmèkerica*, *šȕsterica*, *kìčerica* mogli bi da označavaju samo ženskog stopera, šmekera, šustera i kičera (pa i to u hrvatskom pre nego u srpskom, gde bi nastavak bio *-ka*). *Kiselíca* je kisela voda, a standardna *kȉselica* ima razna druga značenja. *Kurvičíca* bi mnogo izgubila od svoje odomaćene ekspresivnosti ako bi bila "standardizovana" kao *kȗrvičica*. Kartaroši mogu da razbace isključivo *pokerícu*, a nikada i nigde nekakvu *pòkericu*. Naprosto nikakvu alternativu nemaju ni *ekseríca* (od ekser, tj. ekstazi), *ziceríca* ("zicer" u košarci), *fudbalíca* (fudbal), *šlajmaríca* (ispljuvak), *kešeríca* (gotov novac), *laganíca* (laka muzika; lagan hod) i *siguríca* (sigurna stvar).

Ovih petnaestak žargonizama ne bismo, naravno, očekivali u rečnicima književnog jezika, ali o izvesnoj leksikografskoj rezervi prema samoj pojavi likova na *-íca* možda nešto govori podatak da RMS, na primer, ne sadrži ni ranije citirane stvarne alternative *slaniníca*, *papričíca*, *kafaníca*. Da u svemu ovome ima nečega nedovoljno razjašnjenog može se zaključiti i iz formulacija Klajna na citiranom mestu, gde se u sličnom duhu prenose i neka razmišljanja iz rada Grickatove (1995:13). Sa svoje strane, ovim dilemama dodajemo pitanje koje upravo od mnoštva četvorosložnih imenica ženskog roda na *-ica* mogu dobiti varijantu na *-íca*. Opšti odgovor mogao bi biti da takva mogućnost postoji samo kod reči kojima može pristajati specifični deminutivno-afektivni naboj, kakve smo gore ilustrovali, dok kod u tom pogledu neutralnih osnova toga nema, pa zato ne nalazimo oblike kao *štoperíca*, *stepeníca*, *tavaníca*, *slamaríca*, *bradavíca*...

Pa kakav je, onda, sufiksalni status nastavka *-íca*? Ovde je za početak relevantno podsećanje da jasne semantičke

opozicije postoje u nekoliko leksičkih parova zabeleženih u normativnoj literaturi; tako je, na primer, *vìbica* mala vrba dok je *Vrbíca* praznik (Klajn 2003:114). Ovome treba dodati i naše primere *majstoríca* i *košaríca*, koji pokazuju da je žargon uočio ovu mogućnost oponiranja. Ali još je važnija činjenica da u više slučajeva i nema nikakve opozicije, jer ne postoje oblici na *-ica* naspram onih potvrđenih na *-íca*. /Ovo važi i za marginalne kraće žargonizme kao *čudníca* (čudna osoba)/. A za našu analizu najvažnije od svega jeste to što ovaj drugi nastavak, čak i na osnovu srazmerno malog broja reči koje ga sadrže, već sam po sebi poseduje nesumnjiv žargonski zvuk, koji nije svojstven onom prvom.

Uzimajući sve ovo u obzir, naš nalaz bi glasio da se *-íca* može legitimno tretirati kao zaseban sufiks, i to žargonizovan – jer se tu i tamo, kako smo videli, nalazi i izvan žargona, u kome danas dominira. On vodi poreklo od sufiksa *-ica*, nezaobilaznog u standardnom jeziku, koji je u jednom delu svoje upotrebe podvrgnut procesu žargonizacije. *Pisaríca*, *kaplaríca* i *panduríca* su zaboravljeni, ali su ostavili traga u jeziku, a meraklije iz naše *kafaníce* sa svoje strane su najavile nove jezičke mogućnosti (iako sumnjamo da im je baš to bila glavna preokupacija). A aktuelni žargon je u svom stilu iskoristio i proširio ovako postavljenu gramatičku i semantičko-stilsku osnovu u cilju zadovoljavanja izražajnih potreba novih generacija.

Ovo produženo razmatranje poslužilo nam je kao pogodan primer rađanja jednog sufiksa na već postojećoj podlozi, stvorenoj nesvesnim stvaralaštvom nebrojenih naraštaja jezičkih eksperimentatora. Podrazumevajući često slične puteve nastanka, sufikse koji su nam sada na redu moći ćemo da predstavimo znatno kraće.

2. *-iša*. Ovaj sufiks zatičemo u pregršti standardnih reči (*mališa*, *radiša*, *štediša*, *platiša*, *hvališa*) i posebno u imenima (*Mališa*, *Radiša*, *Dragiša*, *Puniša* ...). Češći je u aktuelnom žargonu: ***bestiša*** i ***bondiša*** (cigarete Best i Bond), ***mališa*** (cigarete Marlboro; penis), ***pališa-mališa*** (cigarete Pal mal), ***pališa*** (osoba koja se lako pali, tj. oduševljava), ***radiša*** (penis; seksualno aktivan muškarac), ***dragiša*** (dragstor), ***mutiša*** (sok od sirupa), ***drugiša*** (drugar), ***musliša*** (musliman), ***kvariša*** (majstor-kvariš), ***puniša*** (parajlija), ***kuliša*** ("kul" mladić, faca), ***ladiša*** ("ohlađena" osoba, tj. opljačkana i sl.). Kako vidimo, sve ove reči su trosložne i sadrže notu tepanja. Posebno je zanimljiva podudarnost žargonskih izraza sa nekim imenima, koju smo ilustrovali namernim izborom upravo tih imena.

3. *-ša*. Formalno, semantički i stilski sličan prethodnom, ovaj sufiks je u jezičkom standardu krajnje redak; danas su aktuelni možda još samo *pristaša* i *ustaša*. Nešto malo ga ima u dečjem govoru (*noša*, *piša*), a više u imenima i hipokoristicima (*Nebojša*, *Gaša*, *Toša*, *Triša*, *Saša*, *Maša*, *Daša*...). Ove potonje reči svojim familijarnim tonom, najčešće prožetim tepanjem, služe kao temelj za veći broj žargonizama, u formalnom pogledu dvosložnih a nastalih skraćivanjem osnova. Evo šta smo zabeležili u ovoj kategoriji: ***maša*** (majica), ***jaša*** (jakna), ***treša*** (trenerka), ***puša*** (cigareta), ***luša*** (lula za hašiš), ***diša*** (direktor), ***giša*** (ginekolog), ***triša*** (triper), ***peša*** (peder), ***keša*** (starkelja; kelner), ***kliša*** (kliker; klikeraš), ***geša*** (general), ***Ješa*** (Jevrejin), ***komša*** (komšija), ***kreša*** (kreten), ***trapša*** (trapavko), ***blamša*** (izblamirana osoba), ***seša*** (sestra), ***snaša*** (snajka), ***daša*** (radodajka); ***Doša*** (Dom omladine); ***cviše*** (cvikeri). Dakle, ponešto starijeg postanja ali i dosta novog, i ponovo uz često poklapanje sa hipokorističkim oblicima ličnih imena.

4. *-ća*. Sličnih je svojstava i ovaj nastavak, redak i zastupljen u imenima od milja kao *Mića*, *Fića*, *Kića*, *Tića*, a nešto češći u žargonu: *mića* (gram droge, od mićgra – gramić), *fića* (Fiat 750), *kića* (dečji penis), *klića* (klitoris), *sića* (sitniš), *poća* (poker), *hića* (hitnja), *Hića* (Hitler), *Ića* (Italija), *Trća* (Trst).

5. *-ca*. Još jedan hipokoristički nastavak, najčešći u familijarno skraćenim rečima (uključujući i imena) sa osetnom notom tepanja, kao *maca*, *kuca*, *meca*, *gica*; *braca*, *buca*, *debeljuca*; *Mica*, *Gica*, *Jeca*, *Aca*, *Peca*, *Duca*; slično i *brica*, *žaca*, *puca* (pištolj). Nešto jači žargonski naboj nose *šveca* (švesterka, tj. sestra), *švaca* (švaler), *droca* (drolja), *doca* (doktor), *boca* (bodlja; injekcija), *peca* (peško, tj. peder), *prca* (prcko, tj. ljubavnik; onizak muškarac), *pljuca* (usta; trač), *koca* (koka kola), *džica* (džiks, tj. narkoman), *špica* (špiclov), *fuca* (fudbal), *šuca* (šuster-mat), *Njuca* (Njujork), *Švica* (Švajcarska).

6. *-ko*. Ovu seriju nastavaka slične stilske vrednosti zaključujemo sufiksom koji srećemo u popularnim rečima kojima se tepa ili upućuje blag prekor, kao *nemirko*, *nestaško*, *razmaženko*, *uobraženko*, *raščupanko*, *odrpanko*, *matorko*, *zaljubljenko*. Tepanje ustupa mesto ironično-podrugljivoj karakterizaciji u brojnim "narodskim" izvedenicama, takođe iz pridevskih osnova, kao što su *ćelavko*, *ćoravko*, *ćopavko*, *trapavko*, *kilavko*, *balavko*, *slinavko*, *žvalavko*, *blesavko*, *šašavko*, *upišanko*, *usranko*. Otuda je pak neosetan prelaz u manje ili više duhovite žargonizme, neke zasnovane na igri reči: *mutljavko*, *upicanko*, *živko* ("živac", tj. nervčik), *peško* ("peškir", tj. peder), *prcko* (prcač, tj. švaler), *tvrtko* (škrtac; ukrućen penis), *stojko* (ukrućen penis), *spomenko* (polno onemoćao muškarac).

7. *-èrāj* (*-āj*). Ovaj nastavak nemačkog porekla ranije se najčešće nalazio u rečima kolokvijalnog zvuka kojima su označavane radnje i s njima povezane uslužne delatnosti (kao *tišleraj*, *šnajderaj*, *šperaj*, *frizeraj*, *kupleraj*). Ovakva osnova poslužila je za izvođenje većeg broja apstraktnih imenica sa naglašeno negativnim vrednosnim sudom, koje iz šire govorne upotrebe neosetno klize u žargon – *gangsteraj*, *bobštapleraj*, *lumperaj*, *maheraj*, *švindleraj*, *šlamperaj*, *kičeraj*, *fušeraj*, *paceraj*, *tračeraj*. Izrazitiji žargonizmi su *pimpleraj* (u fudbalu), *šminkeraj* (ulepšano predstavljanje), *švaleraj* (ljubavni provod), *svingeraj* (razmena partnera u seksu), *džiberaj* (prostakluk), *pankeraj* (pankerska žurka).

8. *-àrija*. Sufiks koji mahom upućuje na skupinu ljudi (*mlađarija*, *studentarija*, *manguparija*) ili stvari (*drvenarija*, *staklarija*, *limarija*), odnosno na pojedine stilski neutralne apstrakcije (*maštarija*, *sanjarija*, *slikarija*), često sadrži negativne primese, nekada i dominantne (*igrarija*, *novotarija*, *tričarija*, *petljarija*, *tračarija*, *brbljarija*, *bljezgarija*, *koještarija*, *ništarija*, *svinjarija*, *govnarija*). Ovakve reči većinom imaju žargonski prizvuk, kome pored ekspresivnih osnova doprinosi i sam nastavak.

9. *-ež*. Na standardne imenice tipa *krpež*, *lavež*, *dremež*, *svrbež*, *grabež*, izvedene od glagolskih osnova, nastavljaju se analogno obrazovani, i sa pojačanom negativnom ekspresivnošću, primeri kao *prdež* i *smrdež*, te naglašenije žargonski *padež* (neuspeh na ispitu), *davež*, *gnjavež*, *drpež*, *vadež* ("vađenje"), *ribež* ("ribanje"); iz policijsko-kriminalističkog žargona je *kratež* (skraćena puška).

10. *-ètina*; Ovaj karakteristično negativni augmentativni sufiks (npr. *budaletina*, *ženetina*, *babetina*, *žabetina*)

donekle se žargonizovao u pravcu označavanja "ženskih" obeležja – *guzičetina*, *sisetina*, *kurvetina*, *fuksetina*, *ribetina* (krupna devojka; mnogo devojaka), *štikletina* (pomodna vrlo visoka štikla).

11. *-ìtis*. Isključivo medicinski sufiks sa značenjem zapaljenja nekog organa (*bronhitis*, *cistitis*, *meningitis*, *konjunktivitis* itd.), iskorišten je u nizu šaljivih žargonizama: *besparitis* i *dekintitis* (besparica), *apetitis razvalitis* (veliki apetit), *proseritis* (proliv), *šlogiritis* (šlog), *foliritis* (foliranje), *mekankitis* (impotencija). Povremeno označava i svojevrsnu zarazu nečim popularnim (*festivalitis*, *fudbalitis*); tako je i autor ovih redova, kako izgleda, oboleo od težeg slučaja *žargonitisa*, sa slabim izgledima za skoro ozdravljenje! U retkim primerima sufiks ima varijantne oblike: *izlapetis* (izlapelost), *fiksotis* (drogiranje). Napominjemo još, iako to izlazi iz naših okvira, da postoji i pridevska upotreba ovog nastavka: *totalitis* (totalan), *propalitis* (propao), *odlepitis* (odlepio), *opalitis* (opaljen, tj. šašav).

Sve prethodno navedene sufikse ocenjujemo, u smislu naše osnovne podele, kao u nekoj meri žargonizovane – što znači da se primarno javljaju i izvan žargona. Poslednja dva su, međutim, izvorno žargonska: nema ih u standardnom jeziku, a i u žargonu su na izvestan način neobični, pre svega sa formalne strane, pa ne začuđuje njihovo odsustvo sa dugačkog spiska sufiksa kod Klajna (2003).

12. *-ȍtka*. Ovaj nastavak izlučili smo iz petnaestak trosložnih i četvorosložnih reči, većinom sa značenjem nečega loše urađenog ili neprijatnog. To su *razvijotka* (dobro građena osoba; mršava devojka), *razbijotka* i *razvaljotka* (rasturanje od pića, droge ili seksa), *odvaljotka* (izvaljotina), *smrdotka* (smrad), *smrzotka* (smrzavanje), *frljotka*

(loše nabačena lopta), *žvrljotka* (žvrljotina), *brljotka* (brljotina), *bljuvotka* (bljuvotina), *izmišljotka* (izmišljotina), *bezvezotka* (nešto bez veze), *napaljotka* (napaljenost), *ispaljotka* ("ispaljivanje", tj. varanje nekoga), *opaljotka* (blesava osoba). /U zagradi beležimo i izraz *brzotka* (brzo), koji kao prilog ne spada u naš imenički korpus/. Treba uočiti da je ovo treći sufiks u našoj ukupnoj građi, pored *-ȁnt* i *-ȉška*, koji nosi kratkosilazni akcenat.

13. *-s*. Ovaj neobični nastavak, možda donekle inspirisan engleskim uzorima, najčešće skraćuje reči tako što od njih tvori jednosložne osnove na konsonant (skoro uvek *k*). Našli smo ga u dvanaestak reči karakterističnih za ambijent mladih: *geos*, *bios* i *infos* (geologija, biologija i informatika kao školski predmeti), *faks* (fakultet), *koks* (kokain), *džoks* (džoint marihuane), *džiks* (džanki, tj. narkoman), *smoks* (smoki), *žvaks* (žvaka), *ćeps* (ćepi, tj. piće), *vops* (vopi, tj. pivo), *fuks* (fuka, tj. kafa; fuksa), *fuks de luks* (velika fuksa), *šaks* (udarac šakom). /Samo formalno su slični *bitls* i *skins*, sa engleskim *-s* za množinu ali reinterpretirani kao jednina, dobijajući množinu *bitlsi*, *skinsi*. Ovamo ne idu ni obične skraćenice kao *bajs*, *duks*, *fiks*, *eks* (ekstazi), gde završno *s* pripada osnovi/.

U predočenom nizu većina sufiksa je i samostalno donekle ekspresivna, što podstiče njihovu žargonsku upotrebu, za kakvu se oni preostali (*-ša*, *-ća*, *-ca*, *-ko*, *-ìtis*, *-s*) preporučuju samom svojom učestalošću u afektivno obojenim familijarnim rečima.

II. Novi primeri

1. *-āk/-njāk/-ljāk*: *surovnjak* (grubijan), *otkačenjak* (otkačen čovek), *atašenjak* (zatvorenik u samici), *stotìnjāk* (sto-

kilaš; ovamo ne spada *stotínjak* 'oko sto'), ***besplatnjak*** (nešto besplatno), ***ozbiljnjak*** (ozbiljna stvar), ***fićak*** (fiat 750), ***zglobnjak*** (zglobni autobus), ***noćnjak*** (noćni klub), ***pornjak*** (porno revija ili film), ***kamatnjak*** (kamata; lihvar). Iz hrvatskog žargona, sa oznakom Z. i naglaskom na poslednjem slogu, prenosimo: ***gabornjak*** (ružna žena), ***babinjak*** (žensko društvo), ***drobnjak*** (onaj koji drobi, tj. priča gluposti), ***dizuljak*** (lift), ***prstenjak*** (prstać, tj. nepristojan gest prstom), ***električnjak*** (električna gitara), ***turbofolknjak*** (novokomponovana narodna muzika; njen ljubitelj; mesto gde se sluša). Sa ovim dodacima ukupan broj registrovanih primera sa ovim sufiksom penje se od prethodnih 197 na 215! A tu je i nešto novozabeleženih značenja za ranije navedene lekseme: ***drvenjak*** (ukočen čovek), ***savremenjak*** (predavač savremenog jezika na fakultetu), ***grupnjak*** (grupna fotografija ili diskusija na Internetu), ***osnovnjak*** (Osnovni zakon Vojvodine), ***srednjak*** (proizvod srednje klase).

2. *-džija*: ***motadžija*** (muvator), ***drmadžija*** (drmator), ***stripadžija*** (crtač stripova), ***televiždžija*** (stvaralac ili radnik na TV, upor. ranije ***filmadžija***), ***netadžija*** (tragalac na Internetu, upor. ***mrežadžija***), ***linkadžija*** (radnik na linkovima), ***bimadžija*** (stručnjak za video bim), ***sitadžija*** (radnik na sito štampi), ***kartondžija*** (ulični prodavac), ***kontejnerdžija*** (čovek koji pretura po kontejnerima).

3. *-āš*: ***drogaš, fiksaš*** i ***iglaš*** (narkoman), ***trtaš*** (poltron), ***švaleraš*** (švaler), ***vijugaš*** (domišljata osoba), ***čarapaš*** (maskirani kriminalac), ***daskaš*** (koji vozi dasku), ***njuškaš*** (kamion sa isturenim motorom) .

4. *-ijáda*: ***kupusijada***, ***patlidžanijada***, ***čvarkijada***, ***salamijada***, ***pihtijada***, ***pečenjijada***, ***sarmijada***, ***buregžijada***,

pekarijada, *špricerijada*, *mudijada* (takmičenje u pripremanju belih bubrega), *menadžerijada* (skup studenata menadžmenta), *dopingijada* (afera sa dopingom na Olimpijskim igrama), *šamarijada* (komentar katastrofalnog poraza naših fudbalera), *hagijada* (zapleti oko Haškog tribunala), *skovranijada* (priredba u čast kompozitora D. Skovrana), *Grudenijada* (okupljanje familije Gruden) .

5. *-àna*: *pivčugana* (pivo, upor. *pivčuga* i *pivdžana*) .

6. *-téka*: *bleboteka*, *branoteka*.

7. *-skop*: *palačinkoskop* (spisak recepata za palačinke).

8. *-ka*: žargonskim nazivima za vrste obuće dodajemo *mondiške* (pomodne cipele), *špicoke* i *špicojke* (špicaste cipele; *špicojka* je i udarac u fudbalu), *isusovke* (sandale), *pederke* (polučizmice od zmijske kože), a od odeće *mercedeske* ili *ipsilonke* (tanga gaćice) i *anatomke* (tesne ženske pantalone), te naročito razne jakne: *motorka*, *bizonka*, *pancirka*, *šoferka* (kožna jakna; šoferšajbna); tu su i *siske* (lepe ženske grudi), koje veštačkim uvećanjem postaju *silikonke*, i *butke* (ženske butine); i još dosta toga: *lajka* (automobil Lada), *žujka* (Žuti taksi), *kompika* (kompjuter), *samiška* (samoposluga), *larka* (lardo, tj. dolar), *dropka* (dropkik udarac u fudbalu), *šljoka* (alkoholno piće), *mentolka* (mentol bombona), *kečka* (kec kao ocena), *račka* (racija), *stojanka* (žurka na kojoj se stoji), *čilka* (od engl. chill out – okupljanje posle velikih tehno žurki), *idealka* (idealan posao); *blamka* (blamaža), *zevka* (dosada), *bljuvka* (bljuvotina), *lerka* (plaćanje "na ler", tj. odloženo), *cvika* (cvikanje, tj. strah; cvikaroš); *bleska* (blesača), *živka* (živčana žena), *starka* (starija žena ili prostitut-

ka), *štajgerka* (uličarka); nova značenja: *cepka* (cepanica), *furka* (intravenozno drogiranje).

9. *-īć*: *partić* (žurka), *spidić* (droga spid), *ribić* (devojka); nova značenja: *kisić* (poljubac), *lakić* (cigarete Lucky Strike).

10. *-āć*: *žutać* (novo značenje: žuta štampa).

11. *-uša*: *džibruša* (loša rakija), *doktoruša* (rakija koja se nosi doktoru), *zidaruša* (pivo od pola litra), *bojleruša* (kafa s toplom vodom iz bojlera), *filteruša* (filtrirana kafa); *gaboruša* (ružna žena), *frigiduša* (hladna žena), *govnaruša* (prostakuša), *folkuša* (ljubiteljka folka; primitivka), *četnikuša* (žena četnik; supruga četnika; četnička pesma); *leptiruša* (leptir mašna).

12. *-ulja*: *mahnitulja* (mahnita žena).

13. *-ara*; *gipsare* (bele čarape); *drukara* (cinkaroš), *komunjara* (komunist), *funjara* (gad; prostitutka), *bundevara* (žena koja nosi bunde), *čukara* (laka ženska), *spermara* (nimfomanka), *bezvezara* (žena bez veze), *lupetara* (koja lupeta), *blamara* (koja se blamira); *kenjara* (anus).

14. *-ača*; *zornjača* (rana jutarnja kafa), *milkača* (čokolada Milk); *tupača* (glupača), *histerača* (histerična žena), *naguzača* (laka ženska), *elitnjača* (elitna prostitutka), *deviznjača* (devizna prostitutka), *trudnjača* (trudnica).

15. *-onja*: *kilonja* (kilavac), *himnonja* ("himnoklepac" – kovanica Nataše B. Odalović, Danas 6.8.2004), *mrakonja* (crnac, Z.).

16. *-āroš*: (*-oš*): *cicoš* (cicija), *narkoš* (narkoman), *prođoš* (dođoš koji je otišao), *drocoš* (droca), *studoš* (student); *kloparoš*, *petljaroš*, *laktaroš*, *lajaroš*, *muftaroš*, *krljaroš*, *frkaroš*, *džeparoš*, *šljakaroš* (radnik; džeparoš), *drparoš* (kradljivac).

17. *-ānt*; *tuberant* (tuberan), *militant* (militantna osoba).

18. *-ātor*: *šišator* (frizer), *ševator* (švaler), *knjavator* (spavalica; lenština), *pljuvator* (ogovarač), *bljezgator* (blebetalo), *levator* (levak, nesposobnjaković).

19. *-čina*: *farmerčine* (skupe farmerke); *narkomančina* (težak narkoman), *fazončina* (sjajan fazon).

20. *-čuga*: *prstenčuga* (veliki novobogataški prsten).

21. *-àčina*; *psovačina* (vređanje uz psovke), *muvačina* (muvanje; udvaranje), *tucačina* (žestok seks; razvrat).

22. *-áža*: *konjaža* (konjska snaga automobila), *muljaža* (mućka). /Sada beležimo i ređu skraćenu, još "francuskiju" varijantu *-āž*; *blamaž*, *blejaž*, *solaž* (soliranje), *sovaž* (spavanje), *oznojaž* (znoj)/.

23. *-àncija*: *krkancija*, *udvarancija*.

24. *-īšte*: *derište*, *kučište* (pas).

25. *-áner*: *lovaner* (bogataš), *picikaner* (upicanjen čovek).

26. *-ac*: *finac* (fin mladić), *brzopalac* (klikeraš), *čukarac* (srce; ručni sat), *košarac* (košarka), *lajavac* (megafon).

27. *-er*: *štreber*, *Cigojner* (Ciganin), *limper* (budala), *gafer* (sklon gafovima), *gaster* (gastarbajter), *šuster* (loš igrač; fušer), *švorcer* (bez para), *šljaker* (radnik; džeparoš), *štucer* (pomagač u džeparenju), *paker* (koji "pakuje" karte), *skejter* (vozač daske), *bajker* (biciklista), *gejmer* (takmičar u kompjuterskim igricama), *skiner* (skins), *loner* (usamljenik), *droger*, *džanker* i *špricer* (narkoman), *džezer*, *bluzer* (svirač džeza odn. bluza), *denser* (ljubitelj "dens" muzike), *fenser* (koji se oblači "fensi", tj, pomodno), *svinger* (učesnik u razmeni seksualnog partnera); *striter* (pas lutalica), *mobilajzer* (mobilni telefon), *latiner* (latinoamerička TV serija).

28. *-alo*: *knjavalo* (knjavator).

30. *-os*: *bubos* (buba), *babos* (baba), *frajdžos* (frajer) *kleptos* (kleptoman), *mafos* (mafijaš), *emigos* (emigrant), *lumpos* (bekrija), *primos* (primitivac), *mentos* (luđak), *nimfos* (nimfomanka); *cigaros* (cigareta), *žvakos* (žvaka), *apos* (apoteka), *labos* (laboratorija), *hemos* (hemija), *đubos* (đubretar).

31. *-iš*: *agiš* (agent), *hemiš* (hemija), *kontiš* (kontrolni zadatak), *sportiš* (đački fudbalski turnir), *sladiš* (sladoled), *dezodoriš* (dezodorans), *pankiš* (pank), *Merkiš* (Merkator), *Bugiš* (Bugarska); novo značenje: *digiš* (čovek čiji mozak radi kao digitron).

32. *-ijàna*: *kofijana* (kafa), *partijana* (tehno žurka), *trijana* (triper), *fensijana* (nešto "fensi"), *stravijana* (nešto "strava", tj. odlično).

33. *-ijáner*: *mašnijaner* (mašna), *blesijaner* (blesavko).

35. *-íška*: *leptiriška* (leptir mašna), *legitimiška* (legitimacija), *dupiška* (stražnjica), *kumiška* (kuma), *tempiška* (temperatura), *nudiška* (nudistička plaža), *bediška* (beda; očajanje), *normališka* (normalna stvar), *kulturiška* (kulturno uzdizanje), *ljubomoriška* (ljubomora), *straviška* ("strava"), *supiška* (nešto super, upor. *superiška*), *matiška* (šah-mat), *Šiptariška* (Šiptar), *Bumiška* (kafić "Bumerang" u Beogradu), *Ameriška* (Amerika).

36. *–ája*: *bombaja* (bomba), *masnaja* (masna kosa), *kevaja* (keva), *žurkaja* (žurka), *fraja* (frajer), *kafaja*(kafa), *viskaja* (viski), *raja* (rakija), *ložaja* ("loženje", tj. oduševljavanje; lakoverna osoba).

37. *-dža*: *pidža* i *pidža-midža* (pidžama), *jadža* (jakna), *tidže* (tikepa, tj. patike); *jelendža* (pivo Jelen), *skidža* (skivi, tj, viski), *mendža* (mentol), *rondža* i *ladža* (cigarete Ronhil i Lucky Strike), *vudža* (vutra, tj. marihuana); *dladža* (dlaka), *slindža* (slina), *slidža* (sličica), *stependža* (stepenica), *lindža* (autobuska linija), *rendža* (Reno 4), *stondža* (stoni tenis), *srbdža* (srpski kao školski predmet); *fradža* (frajer), *šmedža* (šmeker), *nardža* (narkoman), *krimdža* (kriminalac); *Kondža* (kafić "Konkord" u Beogradu), *Dodža* (serija "Dosije X"); ovde nalazimo, sasvim izuzetno, i sam poimeničeni formant sa sopstvenim značenjem: *dža* (marihuana – skraćeno od *vudža* i sl.); nova značenja: *vindža* (cigarete Vinston), *grandža* (gramofon), *klindža* (klinac, tj. dečak), *bidža* (bilijar; omanji čovek; inadžija).

38. *-ánjac*: *kupanjac* (kupanje), *sunčanjac* (sunčanje), *smrzanjac* (smrzavanje), *snifanjac* (ušmrkivanje droge), *utrpanjac* (utrpavanje u društvo, autobus i si.), *vrištanjac*

(drečav džemper). /Sada beležimo i moguću varijantu *-ánac*, "pozajmljenu" iz standardnog jezika, koja sa istom semantičkom i stilskom vrednošću "gostuje" u pregršti žargonizama, bilo alternativno (sa ranije navedenim primerima: *pričanjac/pričanac*, *spavanjac/spavanac*, *klopanjac/klopanac*, *gužvanjac/ gužvanac*, *igranjac/igranac*) ili samostalno, sa novim primerima: *petljanac* (nespretnjaković), *ćoranac* (spavanje), *krkljanac* (gužva), *brisanac* (bežanje), *pišanac* (mokrenje), *šljakanac* (posao, rad). Izgleda da su za srpski žargon karakterističniji oblici na *-ánjac*, a za hrvatski na *-ánac*/.

39. *-ànder*: *klipander* (klipan).

41. *-éza*: *zureza* (zurka, tj. frizura).

42. *-enzi*: *ključenzi* (ključ), *flašenzi* (flaša), *pljugenzi* (pljuga, tj. cigareta), *žvakenzi* (žvaka), *cmokenzi* (poljubac), *buljenzi* (stražnjica), *krkenzi* (obilato jelo), *jogenzi* (joga), *stopenzi* (stopiranje; stoperka), *šmekenzi* (šmeker), *frkenzi* (frka). /Iako to izlazi iz okvira naše isključivo imeničke građe, zbog neobičnosti ovog nastavka samo uzgred registrujemo i njegovu pridevsko-prilošku upotrebu: *opuštenzi* (opušteno), *skupenzi* (skupo), *smorenzi* (smarajuće).

43. *-óza*: *fićoza* (Fiat 750), *tehnoza* (tehno muzika), *droza* (droga), *špricoza* (špricer), *cirkoza* (stanje pijanstva), *cevitaminoza* (limunada).

44. *-oje*: *ludoje* (penis), *dudloje* (homoseksualac), *kitoje* (glupak), *spasoje* (daljinski TV upravljač).

45. *-ing*: *futing* (pešačenje), *multitasking*(opremljenost za više operacija, kao na kompjuteru).

Od nekoliko nastavaka koji su ostali izvan naše ranije analize ali su ipak registrovani i ilustrovani (v. Bugarski 2003:67-69), više dodatnih primera zabeležili smo samo sa sufiksom *-āč*: ***kresač*** (upaljač), *tresač* (pepeljara), *tabač* (tabadžija), *prdač* (prostak; blebetalo), *duvač* (uživalac marihuane), *šmrkač* (korisnik droge za ušmrkavanje), *pucač* (ovisnik o heroinu; kriminalac). Na *-ica* dodajemo još *zujalica* (osoba koja "zuji" okolo).

Ako je suditi po broju novopronađenih primera, među sada produktivnim sufiksima unekoliko se izdvajaju *-ka*, *-er* i *-dža*, ali bi ovaj nalaz valjalo proveriti na dodatnoj građi.

III. Nove slivenice

U istom periodu prikupili smo, mahom iz medija, i preko 50 novih slivenica ili blendi, nastalih slivanjem dveju reči ili njihovih delova, u raznim kombinacijama, u novu celinu. Sledi njihov spisak, u kojem su razvrstane prema tvorbenim modelima (koje ovde nećemo ponovo opisivati).

1 – *trambus* (tramvaj+autobus /autobus koji zamenjuje tramvaj/), *trifilis* (triper+sifilis), *kenjizirati* (kenjati+ frazirati), *mariola* (marica+kampanjola), *kiš* (krek+hašiš), *kokakoličar* (koka-kola+ alkoholičar), *kupoholičar* (kupovina+alkoholičar), *šopoholičar* (šoping+alkoholičar), *angloholizam* (anglomanija+alkoholizam /duhovita kovanica Tvrtka Prćića, koji upozorava na opijenost srpskog jezika anglicizmima: Jezik danas, VI/16, 2002, 14/), *čokoladinstven* keks (čokolada+jedinstven), *blejbord* (blejanje+bilbord /pokretna ulična TV/), *sociozofski* maraton

(sociološki+filozofski /novosadska letnja škola tolerancije/), ***sperminator*** (sperma+terminator/potentan muškarac/), ***Beovizija*** (beogradska+televizija), ***Šumbinzoni*** (šumski+ robinzoni/naziv TV serije/), ***zlobisti*** (zlobnici+ slobisti), ***kulturcajci*** (kulturni+policajci /naslov teksta Dragana Ilića, Vreme 4. 11. 2004/).

2 – ***ogromantan*** (ogroman+impozantan), ***kurvarica*** (kurva+kuvarica), ***šanksonijer*** (šank+šansonijer /elegantan alkoholičar/), ***slatkoholičar*** (slatko+alkoholičar), ***Škrtlanđanin*** (škrt+Škotlanđanin), ***kešovina*** (keš+gotovina), ***šahobus*** (šah+autobus /autobus sa šahistima/), ***rođendanionica*** (rođendan+radionica /sala koja se iznajmljuje za dečje rođendane/), ***sanitetika*** (sanitet+sintetika /sanitetski materijal od sintetike/), ***prihvatizacija*** (prihvati+privatizacija), ***bleferendum*** (blef+referendum /kovanica slovenačkog pisca Borisa Novaka/), ***Svrbin*** i ***Krvat*** (svrbi+Srbin; krv+Hrvat /uzajamno čašćavanje podrugljivim nazivima/), ***radovanovanje*** (Radovan+radovanje /kovanica iz Republike Srpske/), ***Gradovanje*** (grad+putovanje /naziv putopisne radio emisije/), ***Radiovizor*** (radio+televizor /naziv radio emisije/), ***Glamurama*** (glamur+panorama /naziv TV emisije/), ***Igralaksija*** (igra+galaksija /naziv TV emisije/), ***Niskozemska*** (nisko+Nizozemska, Z.).

3 – ***elegadno*** (elegantno+gadno), ***Amerikenjac*** (Amerikanac+kenjac), ***intelektukac*** (intelektualac+tukac), ***profesmor*** (profesor+smor), ***fenofantastično*** (fenomenalno+fantastično), ***Bleskovac*** (blesav+Leskovac /šaljiv lokalni toponim/), ***blentitet*** (blentav+entitet /kovanica iz BiH/), ***severgrin*** melodije (Severina+evergrin), ***Kopakafana*** (Kopakabana+kafana /kafana na stadionu Crvene

zvezde/), *Eunijaćenje* Vojvodine (EU+unijaćenje /Srpska reč 354, septembar 2004/), *samaršićanin* (samarićanin+Maršićanin (Ljubomir Živkov, Vreme 29.4.2004).

4 – *kakademik* (kaka+akademik, Z.), *apartmanija* (apartman+manija, Z. – Primer zabeležio Ivo Žanić).

5 – Ima još mnogo puteva kojima *NISte* prošli (reklama Naftne industrije Srbije), *PRiznanja PR PRofesionalcima* (naslov, Danas 1.6.2004).

6 – *COOLtura*, *RUSStika* (ruska agencija za promet nekretnina), te za kraj sledeći apsolutni užas od "dvojezičke" reklame za nekakav specijalni jogurt: *mnogoodobar* obrok, I feel *jogood*! – Autor se izvinjava čitaocima zbog kvalifikacije koja mu se upravo otela, a kakva mu inače nije svojstvena, ali kad je već pala neka stoji. I ovaj komentator ima dušu, a neki ga baš preteraše u svojoj "kreaktivnosti"!

/Napominjemo da nismo uvrstili novije internacionalne slivenice preuzete iz engleskog jezika, tipa *glokalno* (globalno+lokalno) i *rurbano* (ruralno+urbano), jer nas ovde interesuju domaći proizvodi. Inače, o međunarodnoj afirmaciji blendi govori i od specijalnog žirija proglašena reč godine u Nemačkoj za 2002: *Teuro*, izg. Tojro (teuer 'skupo' +Euro), što je ironičan komentar opšteg poskupljenja izazvanog prelaskom sa marke na evro, koje smo i mi dobrano osetili na svojoj koži.../.

Pored ovih slivenica zabeležili smo i dodatne primere drugih vrsta leksičkih skrivalica, zasnovanih na igri reči, tako što se sitnim formalnim intervencijama (zamena ili dodavanje jednog slova, grafički eksperimenti i sl.) aludira na neki poznatiji izraz ili izreku. Evo i njih:

– Seks specijalis (naslov izveštaja o tajnom kovertu OEBS-a uručenom Milu Đukanoviću, Vreme 9. 10. 2003); Zagadi pa vladaj (naslov teksta Mihala Ramača o zagađivanju Dunava, Danas 13. 11. 2003); Zavedi pa vladaj (naslov knjige Ilije Markovića); Radikalno kolje (naslov komentara Aleksandra Tijanića o izjavi Tomislava Nikolića povodom ubistva Slavka Ćuruvije, NIN 25. 12. 2003 – aluzija na izborni slogan SRS-a "Radikalno bolje"); Njena cvetost (direktorka servisa za slanje cveća Teleflora); Samo slogan Srbina spasava (predizborni afokrizam Ilije Markovića, Danas 13-14. 12. 2003); Bojeova municija (o Bojeu, novom strelcu Partizana, Glas javnosti, novembra 2003); Srbija u e-voluciji (naziv tribine o virtuelnoj Srbiji); DaNaK u krvi (naslov priloga o DNK analizi krvi osumnjičenog za ubistvo Zorana Đinđića, NIN 13. 11. 2003); Jad na određeno vreme (naslov Mihala Ramača, Danas 19. 8. 2004); Ko to tamo zeva (poruka na transparentu, upućena premijeru Koštunici).

LITERATURA

Bugarski, R. (2003). *Žargon – lingvistička studija.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Grickat, I. (1995). O nekim osobenostima deminucije. *Južnoslovenski filolog* LI, 1-30.

Imami, P. (2003). *Beogradski frajerski rečnik.* Drugo, izmenjeno i prošireno izdanje. Beograd: NNK International.

Klajn, I. (2003). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku*, II: *Sufiksacija i konverzija.* Beograd/Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva/ Matica srpska/Institut za srpski jezik SANU.

Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I-VI. Novi Sad: Matica srpska, 1967-1976. (RMS).

Sabljak, T. (2001). *Rječnik hrvatskoga žargona.* Zagreb: V.B.Z.

XVII

JEZIK, ŽARGON I VERBALNE MAGLE

Na kraju knjige *Žargon* poručujete čitaocima da je eksperimentisanje rečima jedan od prijatnijih načina saznavanja sveta. Kako izgledaju aktuelni verbalni eksperimenti?

– To sam rekao komentarišući šaljivo slivanje reči u neočekivane nove celine (*dišomor* – direktor škole, *salamonela* – sumnjiva salama, *bliznismen* – biznismen blizak vlastima, *snobilni* telefon i sl.). Ali verujem da ne mislite samo na ovakvo neobavezno poigravanje rečima. Drugih aktuelnosti takođe ima u izobilju – od rimovanih doskočica (Bez kralja ne valja) do eksperimentalnog predizbornog prodavanja verbalne magle (hleb tri dinara, povratak srpske vojske i policije na Kosovo, nove granice sa Hrvatskom, nema zakonskih prepreka za kandidovanje haških optuženika na izborima...). Samo što se u ovoj vrsti igara ništa ne saznaje, a mnogo se toga lažno predstavlja u manipulativne svrhe.

Postoji mišljenje da oficijelni jezik pokazuje otpor prema žargonu. Da li je razlog tome nerazumevanje?

– Ako pod oficijelnim jezikom mislite na standardni ili književni jezik u celini, istina je da se on po svojoj prirodi

opire žargonizaciji, premda ne uvek uspešno. Uz to se on time nekada i obogaćuje, kao u savremenoj urbanoj književnosti. Ali ako je reč o odlikama administrativnog diskursa, o jeziku zvaničnih institucija, dokumenata i državnih službenika, on je uveliko prožet specifičnim stručnim žargonom. Tako iz prosvetnih krugova slušamo o *edukovanju* u *departmanima* ili o *implementaciji kurikuluma*, a iz privrednih o *tenderima*, *tranziciji* i sličnom, što često nije baš *transparentno* pa tako dovodi i do nerazumevanja.

Zašto ne uspevaju povremeni pokušaji da se iz srpskog jezika izbace strani izrazi?

– U savremenoj civilizaciji nije moguće, a ni poželjno, sprečavati međujezičke kontakte i uticaje. Jezici se još od davnina bogate pozajmljivanjem, pa se strano vremenom odomaćuje. Jedino stari Grci nisu imali od koga da pozajmljuju, zbog čega su neophodnu filozofsku i stručnu terminologiju morali s mukom da iskivaju iz svakodnevnog govornog jezika. Posle njih su drugi jezici podmirivali svoje potrebe uzimajući iz grčkog, potom latinskog i modernih evropskih jezika, danas naročito engleskog. Bez toga bi se život u našem svetu teško mogao zamisliti. Ali ovo treba činiti s merom i poznavanjem stvari, a ne stihijski, neuko i pomodarski. Problem nastaje kad se komotno preuzima i mnoštvo nepotrebnih reči i izraza, i to je već znak slabije jezičke kulture. Nije suvišno ako uz *računar* koristimo i *kompjuter*, jer ovaj internacionalizam omogućuje bogatiju derivaciju (*kompjuterist*, *kompjuterizacija*, *kompjuterizovan*...). Nasuprot tome, nema opravdanja za nekontrolisano pribegavanje tekućem internacionalnom žargonu evropskih institucija, na primer, kao kada se *promoviše lingvistički diverzitet* umesto da se unapređuje je-

zička raznolikost. Ukratko, bez stranih reči se ne može, ali s njima valja umeti.

Osnivaju se udruženja za zaštitu ćirilice. Šta najviše ugrožava ćirilicu, i može li se ona zaštititi zakonom?

– Za razliku od mnogih koji se učestano oglašavaju na ovu temu, ne vidim da je ćirilica životno ugrožena naporednim prisustvom latinice u ovdašnjem komunikacijskom prostoru, koje nije plod ničije zavere nego je prirodan rezultat skoro stogodišnjeg postojanja jugoslovenske države i ukrštanja kultura na ovom prostoru. To što Hrvati koriste samo latinicu nipošto ne znači da bi sada Srbi, već uveliko i nepovratno dvopismeni, trebalo pod prisilom da se vrate "svom jedinom pismu", i to zarad naknadnog uspostavljanja nekakve lažne simetrije. Tu okolnostima zadatu dvopismenost smatram civilizacijskom prednošću Srba, a ne apokaliptičkom najavom njihovog "rasrbljenja" i konačnog iščezavanja. Sasvim je razumljiva briga oko tipografskog usavršavanja ćirilice ili njenog uključivanja u svet moderne tehnologije, ali se ona, ako se već smatra egzistencijalno ugroženom, ne može štititi zakonskim proterivanjem "hrvatske latinice" iz javne upotrebe. Verujem da je ona u osnovi već dovoljno zaštićena obaveznim prioritetom u službenoj upotrebi, dok u praksi zadržava moćna uporišta u obrazovnom sistemu, školskim udžbenicima i visokotiražnoj štampi – uprkos očiglednoj prevlasti latinice u interakcijskim domenima kao što su poslovi, trgovina ili reklama. Osnovni problem, koji se stalnom pričom o ćirilici zapravo potiskuje iz vidokruga javnosti, nije u koegzistenciji dvaju pisama nego u nedopustivo niskom nivou opšte pismenosti i jezičke kulture: nije osobito važno u kojem je pismu neko nepismen!

Hrvatski jezik je zbog politike morao da bude drugačiji od srpskog. U poslednje vreme se govori o crnogorskom jeziku – da li iz istih razloga?

– Politička i ratna zbivanja koja su kulminirala raspadom SFRJ dovela su do administrativnog rastakanja prethodno zajedničkog srpskohrvatskog jezika na njegove nacionalne i "podržavljene" komponente. Najpre je u tom smislu osamostaljen hrvatski jezik, ubrzano i u znatnoj meri veštački kroatizovan kako bi se što više razlikovao od srpskog. Slično se potom desilo sa novoproglašenim bosanskim, koji se mogao prikazati koliko-toliko drukčijim od oba prethodna samo naglašavanjem njegovog orijentalnog nasleđa. A sada se aktuelizuje i mogućnost zvaničnog proglašenja crnogorskog jezika, naročito u slučaju definitivnog razlaza "dva oka u glavi", čime bi se krug zatvorio. Međutim, bilo bi još ponajteže dokazivati posebnost ovog jezika radi opravdavanja njegovog zasebnog imena. Tu je jedini način retrogradna dijalektizacija, arhaizacija i folklorizacija, što se zapravo i predlaže, a što je direktno suprotno profilu jednog modernog standardnog jezika. Sve ovo pokazuje da je mnogo lakše promeniti zvanični naziv jezika, što je politički potez s jakim simboličkim nabojem, nego tu promenu naučno obrazlagati, jer je lingvistički i komunikacijski gledano i dalje reč o jednom jeziku – kako god ga ko nazivao službeno ili neslužbeno.

XVIII
OGLEDALO POLITIČKIH NAMERA

U knjizi *Lica jezika* bavite se, između ostalog, ulogom jezika i nacionalizma u raspadu bivše Jugoslavije. Kako biste objasnili stanje u srbijanskom društvu, gde je, po nekim analitičarima, nacionalizam jači nego pre 5. oktobra 2000. godine?

– Nema nikakve sumnje da nacionalizam, koji je bitno doprineo razaranju SFRJ, posle kraćeg zatišja ponovo u Srbiji prodire na javnu scenu, što se s pravom ističe i u Pismu upozorenja koje je ovih dana grupa intelektualaca uputila srpskoj kulturnoj javnosti. Vrata za taj prodor širom su otvorena u samom vrhu nove vlasti, neodgovornim i opasnim reklamiranjem navodno umerenog nacionalizma (u varijanti "Šešelj u fraku"). Posledice su vidljive na svakom koraku, u javnom delovanju glavnih nacionalnih institucija, kao i delova političke i intelektualne elite – sve do slobodnih aktivnosti raznih odbora za zaštitu lika i dela Srba optuženih za ratne zločine, te kleronacionalističkih organizacija "za odbranu Srbstva". Objašnjenje ove pojave vidim u sticanju nacionalističkog kulturnog nasleđa, obeleženog tvrdokornim mitskim stereotipima o nebeskom narodu, političkih interesa pomenutih ustanova i većine stranaka, i oportunizma tipa "bolje da ne diramo u taj osinjak sada kada nas ionako svi mrze".

Da li biste objasnili Vaše shvatanje janusovskih lica nacionalizma – jednog okrenutog prema rodoljublju i patriotizmu, a drugog prema šovinizmu i ksenofobiji?

– Problem definisanja nacionalizma upravo je u pomenutom rasponu, jer se taj termin često neopravdano koristi za bilo koji od navedenih, mahom veoma različitih pojmova, a uz to se još brka sa nacionalnim osećanjem, nacionalnom svešću i nacionalnim identitetom. Izjednačavanje nacionalizma sa rodoljubljem i patriotizmom (u stilu "ja sam nacionalist jer volim svoj narod i ne vidim šta tu ima loše") obična je demagogija; ovde se valja prisetiti Albera Kamija, koji je rekao kako isuviše voli svoj narod da bi bio nacionalist! Nacionalizam, posebno onaj etničkog tipa – za razliku od građanskog – tipično gleda na drugu stranu, klizeći u šovinizam i ksenofobiju. Ukupno uzev, nacionalizam je manje ljubav prema svome, a više mržnja prema drugom. Razlika je možda najjasnija u ekstremnim izvodima, gde patriotizam podrazumeva spremnost da se umre za domovinu, a nacionalizam – da se ubija za naciju. A patriotska osećanja su i sada, kao i u prethodnom režimu, podložna manipulaciji i zloupotrebi. Zloguko se obnavlja čak i podela na patriote i izdajnike, premda u manje drastičnim oblicima nego u vreme nedavnih ratova, pa se konzervativno-nacionalistička struja u aktuelnoj vlasti nastoji predstaviti kao patriotska, a ona druga, reformska i proevropska, kao uzurpator koji zarad opstanka na vlasti budzašto rasprodaje nacionalni interes.

Kako se nacionalizam ogleda u jeziku?

– Među osnovna obeležja nacionalizma spada insistiranje na obaveznom razgraničenju svoga od tuđega ("svoji na

svome"), praćeno glorifikovanjem sopstvenog uz nipodaštavanje svega drugog i drukčijeg, i otuda protivljenje svakom mešanju. Ovo se jasno vidi i na području jezika. Naš jezik ne može da bude srpskohrvatski nego samo srpski ili hrvatski, dobar Srbin bi zapravo morao da bude ekavac, jer je ijekavica nepodnošljivo zaražena time što se njome služe Hrvati i Bošnjaci (dakle, ustaše i Turci), i naročito bi morao da piše isključivo svojim izvornim i jedinim pismom, ćirilicom: bilo bi nedopustivo da prihvati i latinicu, koja je samo hrvatska, dakle antisrpska (osim što je i vatikanska, komunistička i mondijalistička...).

Znatan nacionalistički naboj nose i stalne jadikovke nad zlehudom sudbinom srpskog jezika i pisma, koji samo što nisu zatrti domaćom nebrigom i tuđinskim zaverama, a što je zapravo uvod u rasrbljivanje vaskolikog srpskog naroda i njegov konačni nestanak sa istorijske scene. A nacionalne manjine i njihovi jezici mogu se tolerisati jedino ako ti ljudi znaju gde im je mesto, jer je ovo ipak država srpskog naroda, a ne nekakvih građana. Ne mogu se na srpskom etničkom prostoru tek tako isticati natpisi na nesrpskim jezicima, pa još na dušmanskoj latinici. Ove ilustracije srpskog jezičkog nacionalizma dajem zato što mi ovde živimo; razume se da analognih, ponekad još izraženijih, ima i na drugim stranama. Nacionalisti su svugde isti, i svugde svojom zaslepljenošću najveću štetu nanose upravo svojoj sopstvenoj, toliko voljenoj naciji.

Iako smo mislili da je s Miloševićevim odlaskom nestao govor mržnje, povremeno vidimo njegove proplamsaje na političkoj sceni, što je došlo do izražaja i u vreme predizborne kampanje. Velja Ilić i neki mediji su lansirali vest da je Miroljub Labus Jevrejin, a niko se nije našao da odgovori – pa šta i ako jeste!

– Govor mržnje, kako se pokazuje, samo je privremeno utihnuo, da bismo sada, bojim se, imali mnogo više od proplamsaja – pravi oganj koji se niko od nadležnih ne trudi da obuzda. Razlika je u tome što je on u prethodnom režimu bio uglavnom monocentričan, idući od vlasti prema opoziciji, dok je danas policentričan, jer svako svakoga može da satanizuje i blati – baš onako demokratski – koliko ga volja, a da za to ne odgovara. Slučaj koji pominjete samo je jedan primer, premda posebno opak. Iako je podsticanje nacionalne, verske i rasne netrpeljivosti kod nas zakonski kažnjivo, tužilaštva mudro ćute, a neki od njihovih predstavnika, umesto da rade svoj posao, objavljuju literarne sastave po novinama. Političke kalkulacije su kod nas očito iznad zakona. O ovome bi morao da vodi računa i predsednik naše države, inače ubeđeni legalist – koji, nažalost, ne samo da ne osuđuje verbalni primitivizam i najvulgarniji kočijaški žargon političara koga pominjete, nego ga još opravdava kao "neposrednost u govoru, karakterističnu za srpski jezik"! Jadan srpski jezik! Ako je on uistinu od nečeg ugrožen, biće to od ovakvih stvari, a ne od toga što neko piše latinicom...

Izuzetno oštre reči koje je Milošević koristio u obračunu s opozicijom, po Vašoj oceni, bile su znak njegovog kraja. Šta se može zaključiti iz sličnog načina komuniciranja koji se na političkoj sceni pojavio protekle godine, i ima li tu bitne razlike između konzervativnog i reformskog dela vlasti?

– Ove dve situacije se ne mogu upoređivati. U prvom slučaju imali smo centar moći, oličen u jednom autoritarnom vladaru koji je mogao da bude – i bio je – srušen. Nasuprot tome, sada su na političkom poprištu dve struje demokratske orijentacije, za koje mislim da će ostati u klinču, bez izgleda za skori kraj jedne ili druge – a taj kraj, i

kad bi došao, zasigurno ne bi bio najavljen specifičnim izborom reči. Uslovna razlika između konzervativnog i reformskog dela vlasti donekle je došla do izražaja i u predizbornoj kampanji. Naime, prva pomenuta struja više je išla đonom na protivničke kandidate kao ličnosti, nastojeći da ih diskredituje u narodu. U tome su joj se zdušno pridružile stranke sa tvrde desnice, bilo da učestvuju u vlasti ili ne. A ona druga pretežno je mahala političkim i naročito ekonomskim programima, iako ni njoj nisu bili strani i povremeni udarci u bubrege. Ali ne vidim da je sama politička retorika bitnije usmerila biračko telo, pa ako sam u slučaju Miloševićevog režima iz jezika uspeo da iščitam njegov predstojeći pad, ovog puta ne zapažam neke uporedljive naznake. Valjda je i to nekakav napredak!

U porukama koje zvaničnici šalju drugim državama i Haškom tribunalu dominira antizapadno raspoloženje. Na šta ukazuje analiza jezika koji se tom prilikom upotrebljava, kao i onog koji nalazimo u medijskim komentarima?

– Ukazuje upravo na ono o čemu govorimo – na težnju da se u komunikaciji sa svetom dobije u vremenu, kako bi se izbegli rizici za politički kredibilitet kod kuće. Stoga se maksimalno oteže sa ispunjavanjem zahteva koji se postavljaju pred naše vlasti, uz uporno ponavljanje kako mi, eto, u potpunosti sarađujemo. (Natezanje oko "nepoznatih adresa" generala Mladića već je odavno farsično). Pri tome se taj svet predstavlja kao inherentno neprijateljski nastrojen prema nama, bez ikakvih moralnih principa, oslonjen na američku moć. Tužilaštvo i sudsko veće u Hagu u mnogim komentarima se prikazuju kao nesposobni, ali i zlobni, oni svaki čas "priznaju" ovo ili ono, što će reći da je s naše strane pročitana njihova zavera.

Tako se podstiče latentna navijačka atmosfera u prilog Miloševiću kao, maltene, usamljenom ali nepokolebljivom borcu protiv svekolikog belosvetskog zla. Ovo "biranje strana" provejava, makar i implicitno, i kroz neke medije koji mu generalno nisu naklonjeni. Može biti da je to deo ovdašnjeg mentaliteta: neka je i zločinac, ali je, brate, naš – a vidi one njihove kreature što ga optužuju! Ima tu i postupaka valjano uvežbanih još u decenijama socijalističke vlasti, kao što je prećutkivanje neprijatne vesti a razglašavanje zvaničnog demantija. Tako ovih dana nismo najpre čuli da je Jugoslavija optužena za vojnu saradnju sa Irakom, nego smo za to saznali tek iz krupnih naslova u kojima se ta optužba demantuje. (Obaška što se taj demanti vrlo brzo pokazao lažnim). Dakle, opet priča o ovdašnjim nevinašcima i tamošnjim zlicama...

Kako tumačite način na koji se sprovodi relativizacija ratne odgovornosti u medijima i izjavama zvaničnika u Srbiji?

– Pitanje odgovornosti za rat i ratne zločine izuzetno je osetljivo, pa ne dopušta komotnu jednostranost niti pak veštačku simetriju. Očigledno je da nijednom narodu na ovim prostorima nema pravog napretka bez stvarnog suočavanja sa skorom prošlošću, što podrazumeva široko prepoznavanje vrste i obima sopstvene odgovornosti za sveopštu katastrofu i monstruozne zločine. Umesto što se samo upire prstom na druge, neophodno je i označavanje pojedinačnih krivaca među sopstvenim ideološkim, političkim i vojnim vođama.

Što se Srbije tiče, tom neodložnom poslu prilazi se s vidnim oklevanjem. To bi trebalo da bude i važan deo zadatka tzv. Koštuničine komisije za istinu i pomirenje, ali njen mandat, pa delimično i sastav, izazivaju određene ne-

doumice. A opštije uzev, bojim se da u osnovi relativizacije o kojoj govorite leži obeshrabrujuća kombinacija otvorenog ili pritajenog nacionalizma u glavnim porama društva, oportunizma vodećih političkih krugova i možda čoveku prirođene težnje da za sopstvene grehe optuži nekog drugog. Šta god da je posredi, izvesno je da bi u današnjoj Srbiji vlada ili politička stranka koja bi nedvosmisleno zagovarala radikalan obračun sa kreatorima i simbolima tragične jučerašnjice u sopstvenoj sredini time izgubila podršku većeg dela biračkog tela. Lomovi nastali po izručenju Miloševića Haškom tribunalu, kao i izbegavanje da se tako postupi i sa drugim optuženicima, dovoljno govore o tome. A za promenu takvog stanja društvene svesti biće potrebno dosta vremena, ali i mnogo više mudrosti i odgovornosti nego što je politička vlast, preokupirana unutrašnjim sukobima i razmiricama, dosad ispoljila.

XIX
ZA GLASOVE TOLERANCIJE

Kakva je uloga jezika u etnicitetu?

– Etnicitet, ili etnički identitet, kao svojstvo koje objedinjuje članove neke etničke grupe i razlikuje ih od drugih takvih grupa, dinamičan je fenomen, složen od više komponenti – objektivnih (jezik, teritorija, religija, običaji) i subjektivnih (verovanje u zajedničko poreklo putem krvnog srodstva, mitologizovana istorija, kolektivna sećanja, simboli). Interakcija ovih činilaca, koji pojedinačno nisu nezamenljivi, obezbeđuje bitno osećanje solidarnosti, odnosno pripadnosti određenom kolektivu. U ovom kompleksu prvenstvo se najčešće pripisuje jeziku, kao najuočljivijem distinktivnom obeležju grupe, ali ni on nije neprikosnoven. Tako, na primer, jak irski etnicitet opstaje iako su praktično svi Irci prešli na engleski, druga ili treća generacija imigranata po pravilu se jezički asimiluje u novu sredinu, ne gubeći druge oznake svog izvornog etniciteta, a za dobru polovinu čovečanstva koja je dvojezična ili višejezična bilo bi teško uspostaviti nedvosmislenu vezu između jezika i etničke pripadnosti. Jeziku, dakle, pripada istaknuta, ali ne uvek i presudna uloga.

Kako se nacionalizam ogleda u jeziku?

– Nacionalizam počiva na principu "svoj na svome": čovečanstvo se prirodno deli na nacije, čiji su pripadnici određeni zajedničkim jezikom i teže da žive u jednoj državi, pri čemu ni jezik ni državu ne bi delili sa članovima drugih nacija. Ova trijada ustoličena je u evropskoj romantičarskoj i potom nacionalističkoj kulturnoj tradiciji počev od kraja XVIII veka. Ona je malo kad ostvarena i u samoj Evropi – da i ne govorimo o ostatku sveta – ali u laičkim predstavama preživljava i do danas, uprkos ogromnoj nesrazmeri između nekih 6.000 jezika i jedva 200 država današnjeg sveta. Uz to se ovaj idealizovani obrazac koristi u svrhe političke manipulacije i populističke demagogije u stilu zloglasne teorije krvi i tla.

Biću nacionalizma imanentna je težnja da svoje jasno razgraniči od tuđeg, pri tome veličajući sopstveno a nipodaštavajući sve drugo i drukčije. Svaka mešavina mu je strana, pa su nepoželjne višenacionalne države, nacionalne manjine i etnički mešani brakovi, a višejezični pojedinci su predmet podozrenja. Ovo važi i za jezike, gde se takođe mora znati šta je čije, pa se tako ne može tolerisati nikakav srpskohrvatski, nego se priznaje samo srpski (i to pisan isključivo ćirilicom) i hrvatski (pisan latinicom).

A kako se jezik suprotstavlja nacionalizmu?

– Tako što odbija da se povinuje njegovom diktatu, o čemu ubedljivo svedoči sveukupna stvarnost našeg sveta, gde gotovo da i nema monoetničkih i jednojezičkih država. Jezik doduše razdvaja etničke kolektive, ali ih i spaja, i to najviše putem sredstava međuetničke i međunacionalne komunikacije, odnosno svetski raširenih jezika, koji preskaču sve prepreke koje bi mogla da im postavi nacionalistička isključivost.

Mogu li se komplementarne funkcije koje pominjete ilustrovati ulogom jezika u (de)konstrukciji jugoslovenske države?

– Mogu, i to je upravo dobar primer. Jezik je ovde u svim fazama pratio smernice zvanične politike. Kada su dominirale konvergentne tendencije, kao prilikom stvaranja prve i druge jugoslovenske države posle svetskih ratova, isticano je suštinsko jedinstvo srpskohrvatskog jezika kao važne kohezivne sile i glavnog lingvističkog simbola državnog zajedništva. (U oba ustava prve Jugoslavije čak je pisalo da je službeni jezik Kraljevine srpsko-hrvatsko-slovenački, što je lingvistička besmislica ali i jasan pokazatelj unitarističke politike). A u razdobljima velikih previranja, koja će na kraju dovesti do raspada SFRJ, sukobljene nacionalne posebnosti su svoje uporište takođe potražile u jeziku, pa smo tako od jednog srpskohrvatskog jezika dobili tri: srpski, hrvatski i bosanski/bošnjački. Sa svoje strane, ova tri odelita zvanična jezika poduprla su osamostaljenje i izgradnju novih država na teritoriji bivše federacije. Tako je jezik imao svoje važno mesto u procesima konstrukcije, destrukcije i rekonstrukcije jugoslovenske države.

Znači li to da je srpskphrvatski zauvek prestao da postoji? Da li je njegovo rastakanje tipičan primer jezičkog nacionalizma?

–U skladu sa već naznačenom opštom prirodom nacionalizma, rastakanje tog jezika svakako je dobar primer jezičkog nacionalizma: svako je dobio svoj deo kolača. S tim što i ovde važi da je svoje ne samo drukčije nego i bolje od tuđeg, pa je, recimo, srpski nacionalist sklon da se podsmeva hrvatskom jeziku, dok je hrvatski nacionalist tipično gadljiv prema srpskom jeziku.

Međutim, teorijski je zanimljiviji prvi deo Vašeg pitanja. Naime, srpskohrvatski uopšte nije nestao, bar u jednoj ključnoj ravni posmatranja. Istina, njega više nema na političko-simboličkom nivou, naprosto zato što se takav dvočlani naziv ne javlja u zakonodavstvu novih država na jugoslovenskom tlu. Ali on nastavlja da živi na lingvističko-komunikacijskom planu, jer to ostaje u osnovi jedan sistem normi koji omogućuje glatko razumevanje između prosečno obrazovanih ljudi sa celog srpskohrvatskog jezičkog područja. I ovo lepo ilustruje već pomenutu sposobnost jezika da odoli naletu nacionalizma. Dakle, srpskohrvatski je danas istovremeno jedan jezik i više jezika, zavisno od ugla posmatranja; uprošćeno rečeno, jedan lingvistički jezik u obličju triju političkih jezika.

Pomenuli ste i pisma. Koliko je ćirilica povezana sa identitetom srpskog naroda?

– Kao prvo pismo srpskog naroda, ćirilica se, uz srpski jezik, doživljava kao važan deo samog njegovog identiteta. Stoga mnogi Srbi ispoljavaju jaku emotivnu vezanost za ćirilicu kao svoje nacionalno pismo, i takva osećanja treba poštovati. Ali danas valja uvažavati i činjenicu da je, sticajem istorijskih, političkih i kulturnih okolnosti, posebno u vezi sa zasnivanjem Jugoslavije, srpski narod tokom poslednjih osamdeset godina postepeno prihvatao i latinicu kao alternativno pismo. Neki u ovome vide pretnju nacionalnom identitetu Srba, pa tako čak možemo čuti da bi napuštanje ćirilice nužno značilo i gašenje srpskog jezika, a time i nestanak srpskog naroda. Ali ovakva anahrona jednačenja naučno su neprihvatljiva, a katastrofični scenariji ove vrste u stvarnosti nisu mogući. Ako bi Srbi jednog dana nestali sa istorijske scene – u što ne verujem – to svakako ne bi bilo zbog jezika ili pisma.

Što se mene tiče, pripadam onima koji naporednu upotrebu ovih pisama smatraju obogaćenjem, jer nam svako od njih otvara puteve ka jednom velikom civilizacijskom krugu. Otuda ne vidim zašto iz realno postojeće dvopismenosti ne bismo izvlačili njene očite prednosti, umesto da je pod uticajem prevaziđenih ideologija uzimamo kao povod za dalje razdore.

Pa kakva je onda po Vama sudbina ćirilice?

– Ne delim strepnju da će latinica istisnuti ćirilicu iz javne upotrebe, svodeći je na privatno pismo. Neće, bar dok je ona po ustavu i zakonu prvo službeno pismo u Srbiji, dok su udžbenici (osim visokoškolskih) obavezno na ćirilici, dok na tom pismu izlazi većina najčitanijih dnevnih listova (počev od same "Politike"), kao i mnoštvo knjiga – a ne treba zaboraviti ni skorašnji prodor ćirilice u svet računara... Ovo je daleko važnije od toga kojim su pismom ispisane firme i reklame na ulicama naših gradova.

Kritikovali ste jezik Miloševićeve propagande. Kako komentarišete govor sadašnje politike? Ima li tu više tolerancije?

– Rekao bih da je javni diskurs sada raznovrsniji, ali ne nužno i tolerantniji. Karakteristični govor mržnje, u prethodnom periodu mahom monocentričan, sada je izrazito policentričan, jer političke grupacije i pojedinci mogu uzajamno da se opanjkavaju do mile volje, a bez ikakvih posledica. Ako se tako može reći, svedoci smo demokratizacije govora mržnje; valjda je i to nekakav korak ka demokratiji! Ali i takav, on ostaje sušta suprotnost toleranciji. Biti jezički tolerantan, to znači pre svega poštovati sagovornika, slušati govor (i mišljenje) drugog, uključujući i ideološkog ili politič-

kog oponenta, voditi kultivisan dijalog. Premda na javnoj sceni Srbije ima i glasova tolerancije, ubedljivo preovlađuju agresivna isključivost i sklonost bespoštednim verbalnim obračunima, ponekad na nivou običnog prostakluka.

Ovakav diskurs, u kojem pored mnogih političara zdušno učestvuju i pojedini intelektualci, umetnici, estradne zvezde i druge javne ličnosti, pogubno se razgoreva i širi putem popularnih medija. Tako smo svaki čas suočeni sa krajnje netolerantnim nastupima i izlivima nacionalizma, šovinizma, rasizma, seksizma, ksenofobije, etničke i verske mržnje. Možda paradoksalno, najviše tolerancije ispoljavaju upravo organi gonjenja, za koje bi u nekima od ovih ispada i te kako bilo posla ako bi primenjivali postojeće zakonske odredbe. Valja se ipak nadati da će, uporedo sa kakvim-takvim smirivanjem uzavrelog političkog ambijenta, na nešto viši nivo biti podignuta i kultura javne komunikacije. U tome bi izvesnu ulogu mogle igrati i spoljne okolnosti, kroz približavanje evropskim standardima i u ovom domenu.

[U "Politici" su, u rubrici "Među nama", štampane dve reakcije čitalaca na gornji intervju, u kojima se insistira na nacionalnom razvrstavanju ćirilice i latinice, a potom i odgovor intervjuisanog. Iz tog odgovora ovde prenosimo deo koji je od načelne važnosti, jer ukazuje na suštinu nesporazuma].

U nauci, za razliku od politike, pisma se vezuju za jezike, a tek posredno i sekundarno za narode, pa je pismo kojim se neki jezik služi pismo toga jezika, bez obzira na narode koji njime pišu. Tako engleska, španska ili francuska latinica "pripada" svima koji govore odgovarajuće jezike – a to očito nisu samo Englezi, Španci i Francuzi. Ako

neki jezik promeni pismo (npr. rumunski, turski), novo pismo, iako preuzeto, postaje i njegovo. Ako se pak koristi dvama pismima, oba su u tom smislu njegova, iako samo jedno može da bude izvorno i utoliko od simboličke vrednosti. Dok je zvanično postojao srpskohrvatski jezik normalno se govorilo o srpskohrvatskoj ćirilici, odnosno latinici, kojima je pisalo nekoliko naroda. Danas, pošto su udruženi nacionalizmi raskomadali i zajedničku državu i njen najveći jezik, ipak nema simetrije, jer se hrvatski jezik piše latinicom a srpski – ćirilicom i latinicom. Dakle, ćirilica jeste srpska, ali latinica nije samo hrvatska. Tu ne presuđuje nesporno hrvatsko poreklo naše latinice nego njena današnja raširenost na celom srpskohrvatskom jezičkom prostoru.

Stoga ne bi trebalo stalno insistirati na nacionalnim oznakama ovih pisama i vlasništvu nad njima; dovoljno je govoriti prosto o ćirilici i latinici. Posebno je neumestan i štetan običaj da se latinica, i kad se njome piše srpski jezik, uporno naziva hrvatskom, ili gajevicom, čak hrvatskim državnim pismom. Time se, naime, preovlađujućem broju Srba u Srbiji i van nje koji se, neopterećeni nacionalističkim deobama i suvišnom politizacijom, svakodnevno služe latinicom kao svojim odavno odomaćenim alternativnim pismom nedvosmisleno poručuje da su loši Srbi, zapravo već napola rasrbljeni i pohrvaćeni upotrebom "tuđinskog" pisma, te da ih zarad nacionalne čistote treba zakonom naterati da se brže-bolje vrate "svom jedinom pismu"...

XX
JEZIK SE NE ČUVA ZABRANAMA

Nedavno ste se vratili sa tronedeljne turneje po SAD, gde ste održali predavanja na šest univerziteta. Teme su bile vezane za oblast jugoslovenske sociolingvistike. S obzirom da Jugoslavije više nema, u kom smislu su bila intonirana Vaša predavanja i kako su prihvaćena?

– Govorio sam o ulozi jezika u raspadu jugoslovenske države, o jezičkim politikama u njenim naslednicama, te o sudbini srpskohrvatskog i o njegovom današnjem statusu naspram srpskog, hrvatskog i bosanskog/ bošnjačkog. Nastojao sam da ovu teorijski zanimljivu ali i politički osetljivu tematiku predstavim objektivno, kao lingvist, ne zagovarajući bilo kakve posebne nacionalne programe ili ideološke platforme. Sva predavanja bila su dobro posećena i praćena živom diskusijom, što pokazuje da u američkoj univerzitetskoj javnosti postoji značajno interesovanje za ovu problematiku. Raznovrsnu publiku činili su studenti, postdiplomci i profesori slavistike i opšte lingvistike, sociolozi, antropolozi i politikolozi, istoričari i balkanolozi, kao i predstavnici naše akademske dijaspore iz drugih disciplina. Mislim da i sama realizacija jedne ovakve turneje, na poziv i o trošku uglednih univerziteta (Njujork-Kolumbija, Pitsburg, Kalifornija-Berkli, Čikago, Nortvestern, Kor-

nel), a uz učešće i nekih svetski poznatih stručnjaka, svedoči o izvesnom otopljavanju akademskih odnosa između naših zemalja i o mogućnostima za dalju saradnju.

U burnim događanjima dvadesetog veka srpski jezik je ponovo dobio svoje staro ime. Kakva je bila uloga/sudbina srpskohrvatskog jezika u raspadu federacije?

– Jugoslavija se nije raspala zato što je bila višejezična, pa jezik nije bio *uzrok* njene propasti. U prvoj fazi on je bio samo *paravan* za nacionalne i političke sukobe (posebno u godinama sporenja oko varijanti standardnog srpskohrvatskog), potom je zloupotrebljen kao *instrument* raspaljivanja ratne histerije, da bi konačno i sam postao *žrtva* rata, tokom kojeg je srpskohrvatski jezik sahranjen u zajedničkoj grobnici sa jugoslovenskom federacijom.

Pa šta je onda sa njegovim današnjim statusom?

– On je administrativno ukinut i zvanično više ne postoji u političko-simboličkom smislu, jer nove samostalne države nastale na njegovom tlu priznaju samo srpski, hrvatski i bosanski/bošnjački. Međutim, to nije kraj priče, jer jezici kao sistemi komunikacije ne nastaju niti nestaju političkim dekretom, pa on u lingvističko-komunikacijskoj ravni nastavlja da živi, koliko god nezvanično. Govornici triju nacionalnih jezika na koje je on rastočen sporazumevaju se glatko kao i ranije, a neki ga psihološki i dalje doživljavaju kao svoj maternji jezik. Ovu činjenicu priznaje i internacionalna nauka, nastavljajući da operiše pojmom i imenom srpskohrvatskog jezika.

Mnogo se govori o budućnosti lingvistike, pa i sociolingvistike. Sve više preovladava uverenje da je ključ u reintegri-

sanoj, kontekstualnoj lingvistici. Tome ste znatno doprineli i Vi, svojim dvema knjigama "Ka jedinstvu lingvistike" (1997) i "Jezik u kontekstu" (1997). Kako se ta ideja razvija i da li donosi rezultate?

– U modernoj lingvistici je negde do polovine XX veka dominiralo verovanje da se jezik može proučavati kao autonoman sistem znakova ili pravila za povezivanje planova zvuka i značenja. Taj misaoni okvir omogućio je velike uzlete lingvističke teorije i metodologije, ali je ubrzo ispoljio i ozbiljna ograničenja. Potonji razvoj interdisciplinarnih oblasti – psiholingvistike, sociolingvistike, etnolingvistike, pragmatike, te kognitivne lingvistike i drugih – pokazao je da je najproduktivnije na prethodno položenim temeljima težiti jednoj objedinjenoj slici jezika u kontekstu društva i kulture, interakcije i komunikacije, koja bi lingvistiku predstavila kao jednu od ključnih nauka o čoveku. Ja sām već dugo zastupam takvu antropološku orijentaciju, u knjigama koje umesno izdvajate ali i odranije – na primer, u knjizi karakteristično naslovljenoj "Lingvistika o čoveku", prvi put izašloj pre tri decenije, kada je matica teorijskih istraživanja jezika išla drugim pravcima. Istaknutog istomišljenika imam u profesoru Miloradu Radovanoviću sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Ovakve tendencije danas su veoma uočljive i drugde po svetu, šireći horizonte jezičkih proučavanja i donoseći vredne rezultate.

U eri opšte globalizacije na udaru su i jezici. Ipak, zašto Amerikanci ne nazovu svoj jezik američki, a znamo da je on, u vreme zasnivanja, mogao biti i nemački?

– To o nemačkom kao mogućem zvaničnom jeziku SAD je anegdota koju istorijski izvori ne potvrđuju, ali je zanimlji-

vije pitanje zašto taj jezik nije nazvan američkim. Takvih ideja je bilo, pa je i sam Noa Vebster u početku bio sklon takvom nazivu, ali se 1828. godine njegovo životno delo ipak pojavilo pod svakako prikladnijim naslovom "Američki rečnik engleskog jezika". Danas se niko ozbiljan ne zalaže za zaseban američki jezik (kao ni, bliže nama, za austrijski jezik). Stvar je naprosto u tome što se narodi engleskog, nemačkog, španskog i drugih svetski raširenih jezika ne osećaju ugroženim time što sa drugima dele zajednički jezik, a ostaju svesni očiglednih prednosti takve situacije. Kod nas, međutim, još uvek živi inače prevaziđena romantičarsko-nacionalistička ideja s kraja XVIII veka o "svetom trojstvu" jezika, nacije i države, po kojoj svaki narod mora da ima jezik koji pripada samo njemu. A što se tiče globalizacije, ona se izvesno neće odvijati pod okriljem američkog jezika, nego možda – ako je to nekakva uteha – engleskog!

Briga o jeziku je vrlo osetljiva tema. Ko o tome više vodi računa – država ili struka/nauka? Koje je rešenje optimalno?...

– Zadatak nauke je da jezik kao opštu pojavu i pojedine jezike kao njene manifestacije opisuje i tumači, te da ugrožene male jezike i dijalekte koji velikom brzinom nestaju s lica zemlje sačuva od zaborava. A država treba da stvori institucionalni okvir koji omogućava vođenje organizovane i sistematske brige o jeziku. Pri tome jezik mogu najbolje čuvati i razvijati sami njegovi govornici, jer bez njihovog interesovanja i angažovanja nikakva rešenja nametnuta odozgo ili ponuđena sa strane nemaju izgleda na uspeh. Zato je potrebno širiti društvenu svest o važnosti jezika i mogućnostima koje on pruža. Ovo se pak ne postiže ideološki ili politički inspirisanim proklamacijama, nego dugoročnim delovanjem na podizanju opšteg nivoa

pismenosti i jezičke kulture – a u tome, kao što je poznato, stojimo veoma loše.

Što se tiče pismenosti, stvarno stanje je katastrofalno, ali se o tome manje govori jer se javnosti stalno nameću druge jezičke teme. A kad je reč o jezičkoj kulturi, kod nas je još na snazi tradicionalno restriktivno shvatanje kulture govora koje insistira na onome što se u jeziku *ne sme* (moraju se izbegavati strane reči, dijalektizmi, žargonizmi i sve drugo što ne spada u idealizovanu sliku čistog književnog jezika). Ali jezik se ne čuva zabranama; stoga bi se moralo ići ka jednom modernijem i konstruktivnom poimanju jezičke kulture, koje unapređuje svest o tome šta se sve u jeziku *može*. Time mislim na sve bogatstvo njegove iznijansirane, stvaralačke i svrsishodne upotrebe u različitim registrima i stilovima u govoru i pisanju, na maksimalno korišćenje njegovih izražajnih mogućnosti u celom rasponu životnih situacija i njima odgovarajućih ljudskih potreba. Mislim da je ovo pravac na kome bi trebalo tragati za optimalnim rešenjima. Na našim prostorima dosta se mahalo jezikom kao zastavom; verujem da je došlo vreme da se potpunije sagledaju, i iskoriste, i druge mogućnosti koje on pruža.

XXI

SMIJEŠANO NAJLAKŠE SE BIJE

Kratak i jasan poziv iz NIN-a: "Do dve kartice o ovome". Zatečen sam. Kako na malom prostoru i u kratkom roku reći nešto *o ovome*? Kako *uopšte* reći nešto *o ovome*? Setih se Džordža Stajnera: "Šta ima da se *kaže* o Bergen-Belzenu?". Ipak, dosta je važnog već rečeno: šesti oktobar, ništa revanšizam – živeo legalizam, i tako to. Valjalo bi još pitati kako se to godinama nije znalo ko je pobio, oteo i ucenio tolike viđene ljude, a tek kad je smaknut i sam predsednik Vlade odjednom se "proznalo" sve redom, sa sve slikama i nadimcima. Ima i drugih pitanja, ali o tome nećemo u vanrednom stanju.

Stoga ću samo da dometnem koju opasku o jeziku, koji obično najbolje otkriva šta se dešava ili priprema. Žestoki momci sa beogradskog asfalta. Kontroverzni biznismeni. Gospodin Čume. Gospodin Legija, s kojim policija nema nikakvih problema jer se on uvek odaziva na pozive. (Ovaj poslednji valjda nije čuo; biće da bunker srpske carice ima debele zidove). Zar ovaj "politički korektan" jezik ne zvuči zloguko? Pa i posle ubistva, visoki predstavnik Vlade na televiziji pominje Duću Spasojevića, koji inače ima i jači nadimak. *Duću*? Trgnuh se. I ranije mi je bivalo čudno kad funkcioneri iz redova DOS-a, pominjući u neutralnom ambijentu svog zakletog političkog protivnika, ka-

žu *Voja* Šešelj. Duća, Voja – okej, ali kada, gde i za koga? Sigurno se to ne radi namerno, ali neočekivana intimizacija može se shvatiti kao poruka da smo svi, eto, na istom poslu, samo se malo razlikujemo, bože moj... Tako jezik ume i bez ičije želje da ukaže na izvore nekih problema.

Nije mnogo pomogla ni floskula o ostacima Miloševićevog režima, čija su glavna uporišta u ključnim strukturama represivnog aparata, kako izgleda, jedva i dotaknuta; sada smo videli o kakvim je to ostacima reč. Primereniji diskurs stigao je, nažalost, prekasno za Zorana Đinđića: kriminalna banda, terorizam, političko ubistvo. Istina, ovo je moglo da izazove semantičku pometnju: otkad je to politika posao kriminalaca, zašto bi otmice u cilju iznude bile politički činovi, i slično. Ipak je svaka od ovih etiketa tačna, a stvar je samo u raspodeli uloga. Ubistvo su svakako organizavali kriminalni tipovi, ali – biće – u svojstvu pripadnika raznih tajnih službi, a u borbi za povratak nečega nalik na staru vlast, gde su imali privilegije i moć. Ubistvena smeša kriminalnog i političkog podzemlja najjače deluje kad se njeni sastojci steknu u istim likovima, pri tome još zaslužnim ratnicima iz Hrvatske i Bosne, pa se torta tako prelije neizostavnim šlagom patriotizma: smiješano najlakše se bije. Nije slučajno upravo narečeni predvodnik ove družine tu skoro održao novim vlastima i srpskoj javnosti žestoku pridiku iz patriotizma.

I još samo o naprasno otkrivenoj i razglašenoj tvrđavi Zemunskog klana. Zar na slona sa dva komarca? Pa ni Džo nije srušio Televiziju, samo je počistio ulaz. Posle puče sajla, ali i bruka – i to pred svetom, na sam dan sahrane. Upravo slušam o prelasku na fazno rušenje i gajim nadu da ono neće još dugo potrajati. Naime, ovo natezanje i protiv svoje volje vidim kao neželjenu i ružnu metaforu nastojanja sada obezglavljene vlasti da dokrajči žilavog monstruma kome je i sama prethodno odrubila glavu...

Treći deo

BIBLIOGRAFSKI PRILOZI

XXII

SELEKTIVNA BIBLIOGRAFIJA JUGOSLOVENSKE SOCIOLINGVISTIKE 2002-2004.

Ovo je nastavak bibliografije za period 1967-1999, štampane kao završno poglavlje u knjizi *Lica jezika*, i dopunjene za godine 2000-2001. u knjizi *Nova lica jezika*. Urađen je prema istim principima selekcije i obrade, i uz korišćenje istih skraćenica (v. spisak na str. 194 u prvoj pomenutoj knjizi). Na početku navodimo nešto dopunskih jedinica iz dve ranije godine, koje su izašle (ili ih je sastavljač registrovao) posle objavljivanja prethodne knjige.

2000.

1. Radić, Biljana: Osobine diskursa na Internetu u engleskom i srpskom jeziku. *Годишњак Филозофског факултета*, Нови Сад, XXVIII, 99-114.

2001.

1. Бугарски, Ранко: *Јазици*. Скопје: Еин-Соф . (Превод на македонски).
2. Бугарски, Ранко: *Писмо*. Скопје: Еин-Соф. (Превод на македонски).
3. Бугарски, Ранко: Значење вишејезичности и вишекултурности у европској Години језика̂. *Примењена лингвистика*, Нови Сад, 2, 17-24.

4. Кликовац, Душка: О бирократизацији српског језика. *НЈ* XXXIV: 1-2, 85-110.
5. Мутавџић, Предраг: О малим и великим језицима у светлу савремене балканске лингвистике. *Примењена лингвистика*, Нови Сад, 2, 126-131.
6. Окука, Милош: Књигу пише Зриновићу бане (О језичком потресу за вријеме НДХ). *СЈ* VI/1-2, 417-439.
7. Petrović, Tanja: Refugees in Serbia: Social factors in the process of language change. *Knights and Peacemakers on the Balkans. Conquests, Pilgrimage, and Migrations* (S. Dimitrova/E. Tacheva, eds.). София: Международен университетски семинар за балканистични проучвания и специализации, 111-123.
8. Radovanović, Milorad: Od "srpskohrvatskog" do "srpskog": rezime zbivanja. *ЗМСФЛ* XLIV/1-2, 13-23.
9. Stević, Slobodan: Italijanski neostandard. *ФП* XXVIII/1-2, 99-109.

2002.

1. Ајдуковић, Јован: Контактолошки принципи идентификације русизама у лексикографским изворима. *Славистика*, Београд, VI, 108-115.
2. Билбија, Снежана: Европски енглески у европском Протекторату. *СЈ* VII/1-2, 463-470.
3. Бугарски, Наташа: Морфолошка адаптација глагола позајмљених из енглеског језика. *ППЈ* 33, 58-77.
4. Bugarski, Nataša: Lingvistika Ranka Bugarskog u svetlu njegovih Sabranih dela. *ЗМСФЛ* XLV/1-2, 390-407.
5. Bugarski, Ranko: *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd: Biblioteka XX vek.
6. Bugarski, Ranko: Serbo-Croatian and its descendants: A case of Umbau? *Lexical Norm and National Language – Lexicography and Language Policy in South-Slavic Languages after 1989* (R.Lučić, ed.). München: Otto Sagner, 145-149.
7. Бугарски, Ранко: Откривамо нове скривалице. *Језик данас*, Нови Сад, VI/15, 7-11.

8. Дурбаба, Оливера: Интернет провајдери у сајбер-спејсу: Језик новог медија у (не)сагласју с књижевним језиком. *НССВД* 30/1, 189-195.
9. Фекете, Егон: Језички пуризам у теорији и пракси. *Славистика*, Београд, VI, 267-273.
10. Filipović, Jelena: Uloga menadžmenta terminologije u kreiranju jezičke politike i u procesu jezičkog planiranja: kako uhvatiti priključak sa svetom? *Примењена лнгвистика*, Нови Сад, 3, 73-79.
11. Хоракова, Радмила: О словачко-српском билингвизму. *Славистика*, Београд, VI, 256-266.
12. Injac, Goran: Engleski jezik u COM_MEDI@: Prilog proučavanju srpske kompjuterske terminologije. *ППЈ* 33, 78-122.
13. Јокановић-Михајлов, Јелица: Ортоепска и прозодијска норма и актуелне тенденције у развоју говорног језика. *НССВД* 30/1, 61-67.
14. Јовановић, Мирослав: *Језик и друштвена историја*. Београд: Стубови културе.
15. Кликовац, Душка: Из проблематике функционалних стилова у српском језику. *КиЈ* XLIX/1-2, 9-25.
16. Lubaś, Władysław: Савремено пољско интересовање за српски језик. *НССВД* 30/1, 119-129.
17. Лубаш, Владислав: *Студије из српске и јужнословенске ономастике и социолингвистике*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина/Нови Сад: Матица српска.
18. Миксеш, Меланија: Психолингвистичке и социолингвистичке претпоставке за развијање комуникативних вештина на матерњем језику. *Примењена лингвистика*, Нови Сад, 3, 39-46.
19. Милорадовић, Софија: Српски језик у контексту актуелне језичке политике на Косову и Метохији. *ЗМСФЛ* XLV/1-2, 336-345.
20. Окука, Милош: Језик, мржња и насиље. *СЈ* VII: 1-2, 395-442.
21. Petrović, Tanja: Izbeglice iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Srbiji: kulturni i jezički identitet. *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana/Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans* (Lj. Mitrović/ D. B. Đorđević/D. Todorović, eds.). Niš: JUNIR, 237-242.

22. Prćić, Tvrtko: Adaptacija novih reči iz engleskog jezika prevođenjem. *Примењена лингвистика*, Нови Сад, 3, 95-101.
23. Radovanović, Milorad: Neke sociolingvističke teme s kraja XX i na početku XXI veka. *ЗМСФЛ* XLV/1-2, 435-441.
24. Radovanović, Milorad/Bugarski, Nataša: Serbian language at the end of the century. *Lexical Norm and National Language-Lexicography and Language Policy in South-Slavic Languages after 1989* (R. Lučić, ed.). München: Otto Sagner, 164-172.
25. Ристић, Стана: Актуелни аспекти експресивизације и еуфемизације у савременом српском језику. *НССВД* 30/1, 167-178.
26. Stojić, Svetlana: English as a world language. *ELTAB Newsletter*, Belgrade, 4, 4-8.
27. Тома, Савица: Језичка политика у Европској унији. *Примењена лингвистика*, Нови Сад, 3, 13-24.
28. Тошовић, Бранко: *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига.

2003.

1. Ајдуковић, Јован: Контактема – основна јединица лингвистичке контактологије. *Славистика*, Београд, VII, 74-84.
2. Брборић, Бранислав: Стандардни језик и језички стандард: актуелне ретроспективе. У бр. 15, 9-37.
3. Bugarski, Ranko: Language and ethnicity in Sarajevo: Some recollections and observations. *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, Zagreb, XLVII-XLVIII (2002-2003), 71-76.
4. Bugarski, Ranko: *Žargon – lingvistička studija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
5. Bugarski, Ranko: Sprachenpolitik in den Nachfolgestaaten des ehemaligen Jugoslawien. *Sprache und politischer Wandel* (H. Gruber/F. Menz/O.Panagl, Hrsg.). Frankfurt/Main: Peter Lang, 51-70.
6. Филиповић, Соња: Англицизми из регистра моде у српском језику: формална анализа. *ППЈ* 34, 179-196.
7. Gröschel, Bernhard: Postjugoslawische Amtssprachenregelungen – Soziolinguistische Argumente gegen die Einheitlichkeit des Serbokroatischen? *CJ* VIII/1-2, 135-196.

8. Ignjačević, Anđelka: Strani jezici u jezičkoj politici – novi trendovi. U br. 13, 59-71.
9. Ињац, Горан: Неологизми у српској компјутерској терминологији. *ППЈ* 34, 137-177.
10. Kalinić-Ordev, Ljiljana: Načini oslovljavanja u govornom makedonskom jeziku. U br. 13, 89-100.
11. Klajn, Ivan: Normativna lingvistika u Srbiji danas. U br. 15, 123-134.
12. Кликовац, Душка: Одреднице о раслојавању језика у лексикону *Српскохрватски језик*. *НССВД* 32/3, 173-189.
13. Klikovac, Duška/Rasulić, Katarina (ur.): *Jezik, društvo, saznanje – profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*. Beograd: Filološki falkutet.
14. Kristal, Dejvid: *Smrt jezika*. Beograd: Biblioteka XX vek.
15. Neweklowsky, Gerhard (ed.): Bosanski-hrvatski-srpski/Bosnisch-Kroatisch/Serbisch. Internationale Tagung "Aktuelle Fragen der Sprache der Bosniaken, Kroaten, Serben und Montenegriner". Wien: Wiener Slavistischer Almanach, Sonderband 53.
16. Остојић, Бранислав: Црногорски књижевнојезички израз у процесу стандардизације Вукова модела књижевног језика и данас. У бр. 15, 179-192.
17. Пипер, Предраг: *Српски између великих и малих језика*. Београд: Београдска књига.
18. Пипер, Предраг: О "међурежимским" језичким еквивалентима и паралелама. *Језик данас*, Нови Сад, VII/17, 1-5.
19. Popović, Ljubomir: Od srpskohrvatskog do srpskog i hrvatskog standardnog jezika: srpska i hrvatska verzija. U br. 15, 201-224.
20. Поповић, Михаило: Степени интеграције француског лексичког утицаја у српском језику. *CJ* VIII/1-2, 121-134.
21. Prćić, Tvrtko: Is English still a foreign language? *The European English Messenger* XII/2, 35-37.
22. Радић, Првослав: О два аспекта балканизације српског књижевног језика. *ЈФ* LIX, 105-152.
23. Radovanović, Milorad: Some sociolinguistic topics at the end of the twentieth and the beginning of the twenty-first century. *Stu-*

dia Romanica et Anglica Zagrabiensia, Zagreb, XLVII-XLVIII (2002-2003), 629-636.

24. Radovanović, Milorad: *Sociolingvistika*. Treće, ispravljeno izdanje. Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
25. Radovanović, Milorad: Srpski jezik na početku milenijuma: inventar eksternih i internih pitanja. U br. 15, 233-243.
26. Rasulić, Katarina: Konceptualizacija DRUŠTVA pomoću vertikalne dimenzije. U br. 13, 239-254.
27. Реметић, Слободан: Пут до стандардног језика код Срба и Хрвата: сличности и разлике. У бр. 15, 245-253.
28. Stojić, Svetlana: Engleski kao svetski jezik. U br. 13, 43-57.
29. Шипка, Милан: Предлог кодекса употребе српског стандардног језика. *НЈ* XXXIV/3-4 (2002-2003), 253-271.
30. Терзић, Богдан: Осврт на русизме у савременом српском књижевном језику. *Зборник Матице српске за славистику*, Нови Сад, 64, 205-216.
31. Trbojević Milošević, Ivana: Komunikativna kompetencija između sociolingvistike i primenjene lingvistike. U br. 13, 257-271.
32. Vlahović, Nina: O seksizmu u engleskom jeziku. U br. 13, 73-87.
33. Žegarac, Vladimir: Relevance and the communication of irrational beliefs. U br. 13, 149-164.

2004.

1. Ајдуковић, Јован: *Увод у лексичку контактологију. Теорија адаптације русизама*. Београд: Фото Футура.
2. Ajduković, Jovan: O kontaktološkom pristupu proučavanju rusizama. U br. 27, 277-290.
3. Брборић, Бранислав: Социолингвистички и стандардолошки аспекти Ивићевог *Српског народа и његовог језика*. У бр. 31, 549-567.
4. Bugarski, Ranko: What's in a name : The case of Serbo-Croatian. *Revue des Études Slaves*, Paris, LXXV/1, 11-20.
5. Bugarski, Ranko: Serbo-Croatian and English: Some sociolinguistic parallels. *Germano-Slavistische Beiträge: Festschrift*

für Peter Rehder zum 65. Geburtstag (M.Okuka/U.Schweier, Hrsg.). München: Otto Sagner, 45-52.

6. Bugarski, Ranko: Language policies in the successor states of former Yugoslavia. *Journal of Language and Politics*, Amsterdam/Philadelphia, 3:2, 189-207.
7. Bugarski, Ranko: Language and boundaries in the Yugoslav context. *Language, Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States* (B. Busch/H. Kelly-Holmes, eds). Clevedon/Buffalo/Toronto: Multilingual Matters, 21-37. /I učešće u diskusiji, 50-63/.
8. Bugarski, Ranko: Language culture for the twenty-first century: A propasal. *Teaching English for Life: Studies to Honour Professor Elvira Petrović on the Occasion of her Seventieth Birthday* (D. Kučanda/M.Brdar/B.Berić, eds). Osijek: Faculty of Philosophy, 157-163.
9. Bugarski, Ranko: Engleski kao dodatni jezik. *Philologia*, Beograd, 2, 7-13.
10. Бугарски, Ранко: Жаргонски изазови лексикографији. *НССВД* 32/1, 137-146.
11. Бугарски, Ранко : Српски жаргон између лексикона, граматике и стила. *НССВД* 33/1, 81-87.
12. Bugarski, Ranko: Evropa i jezici. U br. 44, 11-16.
13. Бугарски, Ранко: Рестандардизација српскохрватског у светлу социолингвистичке теорије. У бр. 31, 499-506.
14. Bugarski, Ranko: Overview of the linguistic aspects of the disintegration of former Yugoslavia. U br. 16, 3-11.
15. Bugarski, Ranko: Envoi – Towards peace discourse. U br. 16, 305-311.
16. Bugarski, Ranko/Hawkesworth, Celia (eds): *Language in the Former Yugoslav Lands*. Bloomington, Indiana: Slavica Publishers.
17. Ћорић, Божо: Тенденције ка интернационализацији, рационализацији и феминизацији у савременом српском, језику. *Germano-Slavistische Beiträge: Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag* (M. Okuka/U. Schweier, Hrsg.). München: Otto Sagner, 63-75.

18. Фексте, Егон: Павле Ивић и актуелни проблеми језичке политике и културе. У бр. 31, 105-112.
19. Komšić, Jovan: Jezik i nacionalni identiteti. U br. 44, 17-33.
20. Косановић, Марија-Магдалена: О словенској жаргонској лексици ученика и студената. *Славистика*, Београд, VIII, 114-119.
21. Kovačević, Borko: Stavovi prema varijetetima srpskog jezika. *Philologia*, Beograd, 2, 33-38.
22. Lakić, Igor: Media discourse and manipulation. U br. 27, 85-96.
23. Lubaś, Władysław: Две врсте стандарда у словенским језицима. *НССВД* 33/1, 5-14.
24. Матијашевић, Јелка: Творбене новине у руском и српском језику с почетка 20. и почетка 21. века (социолингвистички аспекат). *Славистика*, Београд, VIII, 103-113.
25. Mišeska Tomić, Olga: Standard Macedonian and its current relationship to the Macedonian dialects. U br. 16, 185-196.
26. Mokienko, V./Walter, H.: Славянские социолекты в прошлом и настоящем. *СЈ* IX/1-2, 5-44.
27. Perović, Slavica/Bulatović, Vesna (ur.): *Lingvističke analize*. Podgorica: Institut za strane jezike.
28. Petrović, Tanja: Studying the minority groups' identities in the Balkans from the perspective of language ideology. *Balcanica*, Beograd, XXXIV, 173-188.
29. Пипер, Предраг: *Српски између великих и малих језика*. Друго, допуњено издање. Београд: Београдска књига.
30. Пипер, Предраг: Српски као мали језик? *НССВД* 32/1, 105-114.
31. Планкош, Јудита (ур.): *Живот и дело академика Павла Ивића*. Суботица/Нови Сад/Београд: Градска библиотека Суботица и др.
32. Popović, Ljubomir: From standard Serbian through standard Serbo-Croatian to standard Serbian. U br. 16, 25-40.
33. Поповић, Љубомир: Маретићева концепција стандардизације хрватског или српског књижевног језика. *СЈ* IX/1-2, 97-123.
34. Prćić, Tvrtko: Rethinking the status of English today: Is it still a purely foreign language? *BAS/British and American Studies*, Timişoara, 10, 303-307.

35. Прћић, Твртко: Контактна језичка култура и настава језика у светлу нове функције енглеског као одомаћеног страног језика. *Педагошка стварност*, Нови Сад, 50/7-8, 559-569.
36. Прћић, Твртко: Англицизми у нашој свакодневној пракси: како из концентричних зачараних кругова? У бр. 31, 311-325.
37. Radovanović, Milorad: *Planiranje jezika i drugi spisi*. Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
38. Radovanović, Milorad: From Serbo-Croatian to Serbian: External and internal language developments. U br. 16, 15-23.
39. Радовановић, Милорад: Социолингвистички аспекти Ивићеве класификације српских дијалеката. У бр. 31, 283-288.
40. Ристић, Стана: *Експресивна лексика у српском језику – теоријске основе и нормативно-културолошки аспекти*. Београд: Институт за српски језик САНУ (Монографије, 1).
41. Savić, Svenka: Standardizacija romskog jezika: (ne)mogućnost obrazovanja romske dece na maternjem jeziku kod nas. U br. 44, 34-42.
42. Сикимић, Биљана (ур.): *Скривене мањине на Балкану*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
43. Станишић, Вања: Српско-албански језички додири и два типа фонолошких система у балканским језицима. *Balcanica*, Beograd, XXXIV, 105-117.
44. Stefanović, Danica i dr. (ur.): *Jezički izazovi Vojvodine Evropi*. Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine.
45. Škiljan, Dubravko: Diskurs o čistoći. U br. 27, 109-120.
46. Valić Nedeljković, Dubravka: Education and mass media in languages of ethnic communities in Vojvodina. U br. 16, 41-51.

Bibliografska beleška

1-5. Ovaj uvodni blok poglavlja specijalno je pisan za ovu knjigu i ovde se prvi put objavljuje. Napisan je na osnovu beležaka za kurs "Jezik i kultura" koji je autor držao u okviru programa Studije kulture i roda u Alternativnoj akademskoj obrazovnoj mreži (AAOM) u Beogradu školske 2001/02. i 2002/03. godine.

6. Tekst nastao od predavanja na seminarima OEBS-a o jeziku, obrazovanju i manjinama u Tivtu i na Iriškom vencu, juna i oktobra 2003. Ovde se prvi put objavljuje u celini; duži rezime štampan je pod naslovom "Pred izazovima višejezičnosti" u *Biltenu* Ministarstva za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd, I/4, oktobar 2003, 16-17.

7. Proširena verzija uvodnog izlaganja na konferencji "Jezički izazovi Vojvodine Evropi", održanoj 27. 9. 2004. u organizaciji Pedagoškog zavoda Vojvodine u Novom Sadu, kojom je obeležen Evropski dan jezikâ. Izvorni tekst je štampan u istoimenom zborniku u izdanju organizatora (ur. D. Stefanović i dr.), 2004, 11-16.

8. Prilog specijalno napisan kao dopuna prethodnim poglavljima; nije ranije objavljen.

9. Plenarno predavanje na kongresu Društva za primenjenu lingvistiku Srbije i Crne Gore u Herceg Novom, septembra 2003; ovde se prvi put objavljuje.

10. Tekst nastao od plenarnih predavanja na stručnim skupovima nastavnika engleskog jezika u Beogradu i Aranđelovcu, maja i jula 2003; objavljen u časopisu *Philologia*, Beograd, II/2, 2004, 7-13.

11. Prvobitno objavljeno na engleskom jeziku: "Language and ethnicity in Sarajevo: Some recollections and observations". *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, Zagreb, XLVII-XLVIII (Damir Kalogjera Septuagenario in Honorem Oblata), 2002-2003, 71-76.

12. Prvobitno objavljeno na engleskom jeziku: "Serbo-Croatian and English: Some sociolinguistic parallels". *Germano-Slavistische Beiträge – Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag* (Hrsg. M. Okuka/ U. Schweier). München: Verlag Otto Sagner, 2004, 45-52.

13. Ovde se prvi put objavljuje integralno. Kraća verzija štampana je na engleskom jeziku: "What's in a name: The case of Serbo-Croatian", *Revue des Études Slaves*, Paris, LXXX/1, 2004, 11-20. Jedan deo potiče od autorovog specijalnog godišnjeg predavanja u okviru legata Petra N. Kujachicha na Kalifornijskom univerzitetu u Berkliju, SAD, održanog 27.4.2004.

14. Poglavlje specijalno pisano za ovu knjigu; nije ranije objavljeno.

15. Referat štampan u zborniku *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd, 33/1, 2004, 81-87; ovde se preštampava s manjim dopunama.

16. Poglavlje specijalno pisano za ovu knjigu; nije ranije objavljeno.

17. *Vreme*, Beograd, 25.XII 2003, 38-39 (intervju; razgovor vodila Sonja Ćirić).

18. *Monitor*, Podgorica, 22.XI 2002, 18-20 (intervju; razgovor vodila Milanka Šaponja-Hadžić).

19. *Politika*, Beograd, 13.XII 2003, V/4 (intervju; razgovor vodila Anđelka Cvijić); dodatak 14.I 2004, B/6.

20. *Dnevnik*, Novi Sad, 25.VII 2004, 15 (intervju; razgovor vodio Milan Živanović).

21. *NIN*, Beograd, 20.III 2003, 18.

22. Ovde se prvi put objavljuje.

Sadržaj

Drugi deo: **O NAŠEM JEZIKU**

Treći deo: **BIBLIOGRAFSKI PRILOZI**

Izdanje BIBLIOTEKE XX VEK, Mileševska 53, Beograd, i KNJIŽARE KRUG, Makedonska 5, Beograd. Za izdavače: Ivan Čolović i Đorđe Stojanović. Urednik: Ivan Čolović. Štampa: Čigoja štampa. Tiraž: 1000 primeraka. Beograd 2005.